

Պոլս
ՊՈՒՍ

ԱՆԿԱԽ

ԵՎ ՄԻԱՑՅՅԱԼ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ

ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ • 1993

ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱՆ ԵՒ ՄԻԱՑՅԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

(Անհայտ գրողի օրագիրը)

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ Է ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ
«Դեպի երկիր» մատենաշար
թիվ 9

Ազատ, Անկախ և Միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը

(Կազմ. հեղ.՝ Ս. Հարությունյան.)-Եր.: Մ. Վարանդյան, 1992- էջ

Աշխատությունը ներկայացնում է 1920թ. սազմական անցուղարձը, Հայաստանի տնտեսական, բաղաձայն իրավիճակը: Պատկերված են գորական ու բաղաձայն գործիչների դիմանկարները, վավերական արժևք ներկայացնող սազմական նշանակություն ունեցող գրություններ, գաղտնի ձևագրերի ու հեռախոսագրությունների գրառումներ: Օրագրի բոլոր էջերից հատկում է հայրենաձայն գրողի կերպարը, Ազատ, Անկախ ու Միացյալ Հայաստանի գաղափարախոսությունը:

Գիրքը նախատեսվում է պատմաբանների, ինչպես նաև բնօրինակների լայն շրջանի համար:

Ա 05030209013
784(02)-92

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)52

Չեռագիրը հայտնաբերեց և հրատարակման պատրաստեց Սարգիս Հարությունյանը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

Նվիրում եմ

Անահիտին՝

Նորածին իմ դուստրին,

Երջանկահիշատակ մորս,

Աքսորների ճանապարհներին կյանք մաշած
ուսուցչուհուս,

Ծննդաբերության, հույսի եւ պոեզիայի,

Ու նաեւ ռազմի աստվածուհուն,

Բոլոր սերունդներին ի մի բերող

Ազգի հավերժության խորհրդանիշ

ԱՆԱՀԻՏԻՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Ռուսաստանը կրնկնի իր խելագար պայքարի մեջ, եւ մենք պետք է զգույշ լինենք, որ նրա անկման ժամանակ էլ ն ա հ ա տ ա կ չդառնանք»:

Այսպիսի խոսքեր այսօր հաճախ են հնչում ոչ միայն հանրաժողովներում հրապարակներում, այլեւ գրավոր խոսքի ձեւով, եւ հատկապես ոչ պաշտոնական բազմապիսի հրատարակություններում: Եվ դժվար է հավատալ, որ այս մարգարեական խոսքերը գրված են 70 տարի առաջ՝ մինչեւ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվելը: Դժվար է հավատալ նաեւ ամբողջ օրագրին, որ ներկայացվում է ընթերցողին: Թվում է, թե, եթե զանց առնենք փաստագրական նյութը, ապա օրագրի հեղինակի խոհերն ու մտքերը պարզապես մեր ժամանակակցին են պատկանում եւ արհեստականորեն դրված են պատմական օրագրի հեղինակի բերանում: «Ես չեմ հավատում այդ սոցիալիստական հեղափոխությանը, որ գալիս է տգետ Ռուսաստանից եւ նպատակ ունի անցնելու լուսավոր Եվրոպան:

Մարդկության այն ծանր լուծը, որ իր ուսերի վրա է վերցրել ֆիզիկապես, մտավորապես տկար, թույլ, անկազմակերպ Ռուսաստանը՝ անկարող է տանել եւ կրնկրկի կես ճանապարհին՝ մեծ հիասթափություն պատճառելով համայն մարդկությանը եւ հուսահատության դուռը բանալով բոլոր նը-

րանց համար, ովքեր խելոք եւ հաստատուն ճամփով գնում էին դեպի այդ բարձրագույն իդեալը՝ նրան հասնելու եւ նրանից օգտվելու»:

Այս ամենը հիմք ընդունելով հեղինակն իրավացիորեն գտնում է, որ հայերս պետք է զգույշ լինենք, որ ռուսական կայսրության անկման ժամանակ նահատակ չդառնանք: 1920 թ. հուլիսի 10-ի սույն գրառումների առիթ էր հանդիսացել Ղարաբաղի հայկական զորամասերի հրամանատար Դրոյի՝ Ղարաբաղը լքելու որոշումը, մի հանգամանք, որը շատերը հակված էին բացատրել Հայաստանից ճշմարիտ տեղեկատվության բացակայությամբ: Մինչդեռ օրագրի հեղինակը այդպիսի վարքի դրդապատճառը համարում է հայ զորավարի այլասերված ռուսասիրությունը. «Ստույգ տեղեկություններ կան, որ Դրոն ասել է. «Ռուսների դեմ գնդակ արձակած չկամ»: Եթե մի գիտակից զորավար այսպես է տրամաբանում, ապա էլ ինչո՞ւ մեղադրել հասարակ զինվորին: Սուտ է, որ ասում են, թե պատմությունը մեզ միշտ դավաճանել է, ընդհակառակը՝ պատմությունը շարունակ մեզ հետ է եղել եւ միշտ էլ նպաստավոր հանգամանքներով: Մենք ինքներս ենք, որ մեզ ստոր կերպով գիտակցաբար, թե անգիտակցաբար դավաճանել ենք»:

Ստորաքարշության եւ ստրկամտության հասնող ռուսասիրության դեմ հեղինակի ընդվզումը գոյացել է ոչ թե կույր ռուսատյացությունից, (հարկ է նշել, որ չորրորդ բրիգադայում նա եղել է ռուսաց լեզվի ամենահմուտ զինվորականը եւ թարգմանիչը), այլեւ պատմական իրերի խոր ըմբռնումից: «Հիմա մենք ճիշտ ենք ըմբռնում իրերի դրությունը, իսկական դրությունը: Ոչ ոքի չապավինել, այլ մեր հույսը դնել մեզ վրա...»

Անհրաժեշտ է նշել, որ հայ ժողովուրդը այս գաղափարին հասավ արցախյան շարժման երկու տարվա պայքարից հետո՝ 1989 թ. վերջերին:

Այս առումով, կարելի է խորապես ափսոսալ, որ ծանոթ չլինելով սույն օրագրին, մենք տառապանքով ու մեծագույն ուժերի գնով նվաճեցինք այն, ինչ տակավին 1920 թ. եղել է ժողովրդի սեփականությունը, ներկայացվել հայ մտավորականի կողմից հիմնավորապես փաստարկված, իբրեւ պատմության դասերի թելադրանք: Այս տեսակետից, սույն օրագիրը բացառիկ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն իր փաստական նյութերով, այլեւ որպես գաղափարախոսություն՝ հայեցի մտածող մարդու ազգային գաղափարախոսություն: Արժե ավելացնել՝ նաեւ մի մարդու, որ քաջատեղյակ է եվրոպական քաղաքակրթության նվաճումներին, այլ խոսքով, ոչ միայն գեղարվեստական գրականությանը, այլեւ հասարակական-քաղաքական ուսմունքներին, այդ թվում նաեւ մարքսիստական վարդապետությանը: Եվ ամենեւին էլ զարմանալի չէ, որ մեզ համար այսօր անհայտ հեղինակը իր ժամանակին ճանաչված ու հարգված անուն է եղել, չնայած իր երիտասարդ հասակին: Ներկայումս մենք կարող ենք համարձակորեն պնդել, որ նա որպես անձնավորություն՝ իր առաքելության գիտակցումով ու գործին ցու-

... ուղիղ իրենցից գոյոք մալգոսանուն

ցաբերած նվիրումով եւ նամանավանդ կատարած աշխատանքով, ապահովաբար իր պատվավոր տեղն ունի հայոց պատմագրության մեջ: Այդպես պնդելու մեր հանդգնությունը խարսխվում է այն ըմբռնման վրա, որ ներկայացվող ժամանակահատվածը, 1920 թ. վերջին կեսը՝ բացառիկ դրամատիզմով եւ ողբերգականությամբ հագեցած մի ժամանակ, թերեւս նոր պատմության ամենամութ հատվածներից է, եթե չասենք նաեւ արհեստականորեն ամենամշուշապատը: Վերոհիշյալ ժամանակահատվածի մասին փաստագրական հարուստ նյութ է ներկայացված սույն օրագրում: Եվ այդ նյութը լույս է սփռում մեր նորագույն պատմության առեղծվածային դրվագի՝ Կարսի անկման խորհրդավորության վրա: Այսօր չկա մեր պատմությամբ հետաքրքրվող որեւէ հայ մարդ, որին խորապես չհուզի այդ հարցը: Հարկ է նշել, որ բացառվում են այն թյուր կարծիքները, թե իբր Հայաստանի գորական եւ այլ պետական մարմինները անհրաժեշտ ուշադրություն չեն ցուցաբերել Կարսի պաշտպանության խնդրին: Հոկտեմբերի 1-ի գրառումից պարզվում է, որ այդ օրերին Հայաստանը արդեն գտնվում էր զինվորական դրության մեջ եւ ձեռք էին առնվել խստագույն միջոցներ հանցավորներին նույնիսկ զինվորական դաշտային դատարանի միջոցով պատժելու, իսկ երկրագործության նախարար Ս. Վրացյանը եւ խնամատարության նախարար Բաբայանը Կարս են գործուղվել բարձրագույն լիազորություններով: Հոկտեմբերի 2-ին հեղինակը գրում է, որ դեռեւս Ղարսի ուղղությամբ ամեն ինչ խաղաղ է, բացի տեղական բնույթ կրող առաջապահների թեթեւ ընդհարումներից. «Մենք դեռ Ղարսում ուժեր ենք կենտրոնացնում ընդհանուր հարձակման անցնելու համար. հայկական զորամասերը նույն օրը հարձակման են անցել եւ նրանց հաջողվել է վերագրավել Նովո-Սելիմ գյուղը, շուտով ռազմագիտական նկատառումներով այդ դիրքերից ետ են քաշվել»: Հեղինակի համոզմամբ, դրանք եղել են ռազմական խորամանկ քայլեր՝ թշնամուն կուրացնելու, նրա ուժերը Ղարսի տակ կենտրոնացնելու եւ ապա, ընդհանուր հարձակում ձեռնարկելով, վերջնականապես ջախջախելու թշնամու ուժը: «Մենք պետք է հաղթենք թշնամուն Ղարսի պատերի տակ, ինչ զնով էլ լինի: Հայ երկիրը ոտքի է կանգնած, նա այժմ ներկայացնում է մի ընդարձակ ռազմաճակատ, ուր մարդ թե կին, ծեր թե մանուկ, գիտուն թե տգետ, շինական ու քաղաքացի, որպես մի մարդ ոտքի են ելել կամ մեռնելու կամ ապրելու՝ վեջնականապես մեռցնելու այն գազանին, որ իր հոգեվարդի մեջ ուզում է մեզ էլ իր հետ տանել»: Հարկ է նշել, որ սա միայն հեղինակի սուբյեկտիվ կարծիքը չէ: Հոկտեմբերի 3-ին վարչապետ Օհանջանյանից ստացված հեռագրում եւս ընդգծվում է, որ Ղարսում մեր դրությունը ամուր է, կտրուկ միջոցներ են ձեռք առնված լիկվիդացիայի ենթարկելու տաճկական ավանտյուրան: Հայաստանի չորս ծայրերից կամավորներ են գնում դեպի Ալեքսոլ ու Ղարս: Իսկ նախարար Գյուլխանդարյանը Դիլի-

ջանի դաշնակցական ընկերների ընդհանուր ժողովում հայտարարել է, որ կառավարությունը որոշել է Ղարսը պահել այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ ճակատը պաշտպանող զորամասի 3/4 մասը չի ջարդվել: Բացի դրանից, Ղարսի ճակատ մեկնող բարձրաստիճան զորականներից սկսած մինչև ետին սպան անձնակազմ պատասխանատվության են ենթարկվելու՝ եթե առանց հրահանգի իրենց հանձնված ճակատը կամ դիրքը թողնեն, եւ դա այն դեպքում, եթե անգամ անկարելի լինի դիրքերը պահել: Ուրիշ խոսքով, նահանջել բառը իսպառ վերացված է մեջտեղից:

Հոկտեմբերի 10-12-ի գրառումից պարզվում է, որ Ղարս -Սարիղամիշ ճակատի գլխավոր շտաբը գեներալ Սիլիկյանի ղեկավարությամբ գտնվում է Ալեքսպոլում եւ հիմնականում զբաղված է զինվորների նորահավաքով, զգեստավորելով ու խմբավորելով. «Քանի մոտենում ենք Ղարսին, այնքան դրությունը լուրջ ենք գտնում: Ղարսի անկումը մագից է կախված եղել, բայց հրաշքով, թե մի աներեվույթ ուժով փրկված է եղել»:

Անսահման լավատեսորեն տրամադրված հեղինակի խոսքի մեջ առաջին հուսահատական հնչերանգն է իրեն զգացնել տալիս: Այնուամենայնիվ նա մտում է անդրդվելիորեն տոկուն, եւ համոզված է, որ ամբողջ Հայաստանը մի կատարյալ ռազմադաշտ է իրենից ներկայացնում՝ տղամարդիկ զորահավաքի են ենթարկված, ամենքը մի նպատակի են գնում՝ կռվելու թշնամու դեմ վճռականությամբ: Ասկայն կա մի հանգամանք, որը կարող է ճակատագրական լինել. «Զարմանալի է հայ ժողովրդի հոգեբանությունն ու բնագոր, նա չի հավատում հայ բանակի քիչ թե շատ անուն հանած զորավարներին, սպայությանը...»: Այսպիսի անորոշ դրության մեջ հրամանատարությունը որոշում է հոկտեմբերի 14-ին ընդհանուր հարձակման անցնել բոլոր ճակատներով: 25 հազարանոց հայկական զորամասերը կռվի մեջ մտան թվով գերազանց թուրք կանոնավոր բանակի եւ խուժան թշնամու հետ: Նրա համառ դիմադրությունը կոտրելով, հայկական բանակը 5 վերստ խոյացավ դեպի հակառակորդի դիրքերը, սակայն շուտով, չհասցնելով վերախմբավորվել, ստիպված էր նահանջել նախկին դիրքերը: Թշնամին նույնիսկ որոշ կետերում խորացավ մեր թիկունքը: Այդ փոքրիկ անհաջողությունից հետո ժողովրդի մեջ մասնավոր խուճապ է սկսվում: Այստեղ առաջին անգամ հեղինակի խոսքի մեջ նկատվում է հուսահատական նշաններ: «Այդ կռվից պարզ երեւաց, որ մեր զինվորները չեն կռվում... չկռվելով հանդերձ՝ խմբովին դասալքություն կար, այնպես որ չորս կողմից ինքնապաշտպանության խմբակները, որ մեկ-մեկ պահապան հրեշտակներ էին բերդաքաղաքի համար մասնավորապես, իսկ Հայաստանում ընդհանրապես, տասնյակներով դասալիքներ էին բերում գիշեր թե ցերեկ:

Մարդ ուղղակի ապշած է մտում. մեր բանակը հրաշալիորեն հազնված է Անգլիայից նոր ստացված հագուստներով, սպառազինված է լավ, ինչպես եւ պարենավորված: Ապա ինչո՞ւ չեն կռվում, ի՞նչ է պատճառը: Ա-

առաջ մենք բոլորս էլ հավատացած էինք, որ եթե տաճկական ճակատում ունենանք մի տասնհազարանոց բանակ, առանց այլեւայլության կգրավենք Տաճկահայաստանը, բայց այժմ կրկնակի են մեր ուժերը, եւ թշնամին 15-16 վերստի վրա է»: Կարս են ժամանում Հայաստանի բանակի ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկյանը զորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ միասին: Ընդհանուր հրամանատարությունը հոգ էր տանում ոչ միայն Բերդաքաղաքի, այլեւ նրա թեւերի պաշտպանության ուղղությամբ: Մերտենեկի զորամասի պարտականությունն էր ապահովել Ղարսի զորամասի աջ թեւը, իսկ ձախ թեւում՝ Սամավատ գյուղում գտնվում էր մաներային պահեստի ուժը: Հոկտեմբերի 28-ին գրառման մեջ նշվում է, որ թշնամին նեղել է մեր ուժերին Սարիղամիշի, Սամավաթի եւ Անիի ուղղություններով եւ սպառնում է Ղարսին: Ծրագրված է կռիվներ մղել Բերդաքաղաքի պարիսպների տակ: Դրությունը ճգնաժամային է, բայց ոչ բոլորովին անհուսալի: Այսպես է հեղինակի ընդհանուր գնահատականը: Նույն օրը գրանցված է օրագրում. «Մեզ համար տխուր գիշեր է, մեր սրտից արյուն է կաթում. առանց թշնամու կողմից ուժեղ ճնշում լինելու Մերտենեկի զորամասը պարտված է առանց մի գնդակ արձակելու»: Սա, ասես Ղարսի անկման նախերգանքը լինի:

Հոկտեմբերի 30. հայ ժողովրդի համար առեղծվածային թնջուկի սկիզբ: Օրագրում կարդում ենք. «Այսօր ցերեկվա ժամը 12-ին թուրքերը խուժել են Բերդաքաղաք: Խուճապը մեծ է եղել, եւ շատերը չեն կարողացել փախչել: Քաղաքի գրավումը հանկարծակի է եղել, որով եւ անհնար է եղել մեր շտաբների ծառայողներին, ժողովրդի մեծ մասին եւ օ՞, խայտառակություն, այնտեղ են մնացել նաեւ Ղարսի ճակատի ընդհանուր շտաբի պետ, գնդապետ Վեբիլովը, խնամատարության նախարար Բաբայանը, զինվորական նախկին նախարար զորավար Արարատյանը, զորավար Փիրումյանը եւ ուրիշ շատ ու շատ զինվորականներ, հասարակական գործիչներ... Մանրամասնություններ չկան, եկողները ահաբեկված տալիս են հակասական տեղեկություններ, բայց մի բան պարզ է, որ այդ պոռնիկ Բերդաքաղաքը չի կարողացել դիմանալ նույնիսկ մի քանի ժամ»:

Հարկ է նշել, որ կարսի աղետից առաջ հայկական բանակը ունեցել է շուրջ 47 հազար զինվոր, Կարսի բերդում տեղադրված էին 300 թնդանոթ, որոնցից միայն 2-ը տասը վայրկյանի չափ կրակ են բացել ու լռել: Թուրքական բանակը, որ շուրջ 7800 զինվորներ ուներ, բերդի գրավումով տասնմեկ հազար գերիներ է վերցնում: Հինգ օր հետո թուրքերը նույնպիսի հեշտությամբ գրավում են Ալեքսոլն ու նրա բերդը, չհանդիպելով ոչ զորքի եւ ոչ էլ բնակչության դիմադրությանը: Գրաված զինանոցներից ձեռք բերած զինամթերքով Կարաբեքիրը այնպես է զինում իր բանակը, որ այն դառնում է թուրքական բանակի առավել լավ զինված եւ տեխնիկապես հագեցած մասը:

Նոյեմբերի 5-ին՝ հենց Ալեքսանդրի անկման օրը ընդհատվում է օրագիրը: Ինչո՞ւ է ընդհատվել, գուցե հեղինակը զոհվե՞լ է Ալեքսանդրի տակ կռիվներում: Այդ մասին պատմությունը լռում է, բայց ինչպե՞ս է օրագիրը հայտնվել Ախլցխայում, շենքերից մեկի միջնապատում, կարմիր լաթի մեջ փաթաթած տետրի ձեռքով: Հեղինակի անձը պարզելու ուղղությամբ մեր բոլոր պրպտումներն արդյունք չտվեցին: Օրագրի մեջ կան ակնարկներ այն մասին, որ հեղինակը կապված է Վրաստանի հետ: Մի առիթով նշում է, որ ընտանիքը Գուդաուտայում է, Աբխազիայում: Մեկ ուրիշ անգամ Իջեվանի գեղատեսիլ ճանապարհները նրան հիշեցնում են Վրաստանը եւ Աբխազիան: Ռուսական լեզվի լավիմացությունը ենթադրել է տալիս, որ նա արեւելահայ է, սակայն նրա համակրանքը մշտապես արեւմտահայերի կողմն է: Լեզուն կիրթ արեւելահայերեն է եւ միայն մեկ տեղ, նոյեմբերի 4-ի գրառման մեջ, արեւմտահայերենի հետք կա. «Տեր Աստված, փախչում է եւ ձիավոր, եւ հետեւակ, եւ մեծ եւ փոքր, բոլորն ալ փախչում են: Սրիկաներ»:

Ախլցխացիները արեւմտահայեր են, որ գաղթել են էրզրումից 1830 թ. եւ ապա դարձել ռուսահպատակ եւ արեւելահայ: Գուցե եւ հեղինակի լեզվական սիմբիոզը հետեւանք է այս հանգամանքին:

Օրագրի մեջ հիշատակված կա մի անձնավորություն՝ Աշոտ Հովհաննիսյան, իր ժամանակին Լեզրանի հանձնախմբի քարտուղարը: Պատմաբան Սուրեն Հակոբյանի միջոցով տեղեկանալով իր անձի հետ կապված օրագրային դրվագի բովանդակությանը, նա հիշել էր այդ դեպքի մանրամասնությունները եւ խնդրել կարճ ժամանակով ձեռագիրն իրեն տրամադրել: Սակայն հարմար չգտանք այդ քայլին դիմելու, քանի որ ինքը ներկայացված էր ոչ նպաստավոր ձեռքով: Իմ զգուշավորությունը պայմանավորված էր նաեւ երջանկահիշատակ պատմաբան Նիկոլայ Կարապետյանի աշխատություններում առկա Աշոտ Հովհաննիսյանի անձի ոչ նպաստավոր գնահատականով: Մեր չափազանց զգուշավորությունը բխում էր պատասխանատվության զգացումից, այն գիտակցումից, որ սույն օրագիրը բացառիկ արժեք է ներկայացնում եւ այն պետք է պահել, պահպանել մի գեղեցիկ օր հանրությանը հանձնելու: Այդ բաղձալի օրը հորիզոնում չէր երեւում: Իշխում էին բրեժնեյան բռնակալության դժնդակ տարիները, երբ հիմնական թիրախը այլախոհությունն էր, եւ մարդիկ նույնիսկ հալածվում ու բանտարկվում էին գիրք կարդալու կամ այն պարզապես պահելու համար: Այդ շրջանում զգուշավորության նկատառումներով, մանավանդ ուրիշներին վնասած չլինելու նպատակով, ոչնչացրել եմ շատ գրական նյութեր, այդ թվում նաեւ Արցախյան շարժման մեծ երախտավոր Հ.Հ. Հովհաննեսբեկովի ինձ հասցեագրած նամակները: Բայց այս մեկին, սույն օրագրին ոչ միայն ձեռք չեմ տվել, այլեւ, պահել, պահպանել եմ իբրեւ մասունք, ավելին. մի քանի օրինակ պատճենահանված լուսանկարների ձեռքով (այն տարիներին դեռեւս

չկային պատճենման սարքեր) թաքցրել տարբեր տեղերում, զգուշանալով պատահական դիպվածներից: Իսկ դրանք բացառված չէին, քանի որ հետապնդումներն ու հալածանքները պաշտոնական բացարձակ բնույթ էին ստացել, որոնք հասցրին 1975 թ. համալսարանից, դասախոսական աշխատանքից ինձ հեռացնելուն:

Այդ ծանր օրերին օրագրի ընթերցումները ինձ համար լուսավոր պահեր են եղել եւ ներարկել են լավատեսություն: Հաղորդակցվելով օրագրի հեղինակի պայծառ կերպարին, անհնարին է պատմական լավատեսությամբ չվարակվել: Թվում է, թե սա պարականոն է հնչում, քանի որ ներկայացված ժամանակաշրջանը հայոց նորագույն պատմության ամենաողբերգական փուլն է եւ հետեւապես պետք է հուսաբեկիչ լինի՝ ընթերցողը պետք է կոտորվի. հատկապես ահավոր է օրագրում ներկայացված վերջին շաբաթվա արտասովոր պարզկա գիշերներին հայոց զորքի նահանջի եւ ժողովրդի գաղթի տեսարանը՝ ի տես մեր դարավոր թշնամիների: Սակայն օրագրի ամբողջական տպավորությունը ընթերցողին պահում է հայրենասիրական բարձր զգացմունքների, լավատեսության ոլորտներում: Հնարավոր չէ չընկատել որ օրագրում «Ազատ, Անկախ ու Միացյալ Հայաստան» արտահայտության բոլոր բառերը մեծատառով են գրվում, իսկ այդ բառերը առաջին անգամ գործածվելիս ներկայացվել են փոքրատառով, եւ հեղինակը վրայից ուղղել, դարձրել է գլխատառով: Այս պարզ փաստի մեջ դրսևորվում է հեղինակի վերաբերմունքը ոչ միայն հայրենիքի, այլեւ ազատության, անկախության եւ միասնության բարոյական ըմբռնման նկատմամբ: Հայրենիքի եւ ազատության գաղափարը, անկախ անձնավորության իդեալը հեղինակի համար անբաժանելի հասկացություններ են: Չի կարելի շրջանցել այն փաստը, որ բարոյապես վեհացման իր ճանապարհին նա մշտապես ներշնչվել է զորավար Սեպուհի կերպարով:

Սույն օրագրի գոյության համար մենք պարտական ենք ոչ միայն հեղինակին, այլեւ զորավար Սեպուհին, որը սերունդների եւ մանավանդ մշակույթի հանդեպ գերագույն պատասխանատվության ներքին թելադրանքով, պայմաններ է ստեղծել, որ հայ գրողն ազատ լինի բոլոր տեսակի հոգսերից եւ գրի առնի կենդանի պատմությունը: Տաղտկալի թիկունքից դեպի գործող ռազմաճակատ ձգտող երիտասարդին տեղում պահելու համար զորավարը նույնիսկ փորձել է սիրաշահել, նրան այդ օրերին շատ դժվար ճարվող նժույգ նվիրելով: Մեկ ուրիշը, մանավանդ բարձրաստիճան գինավորականը, թերեւս վիրավորվեր, որ այս բոլորով հանդերձ երիտասարդ գրողը ցանկություն է դրսևորել լքել զորամասը եւ հրետանավոր Կլիչի հետ մեկնել այլ՝ ռազմական վայր: Սակայն զորավար Սեպուհը բարձր է մտում անձնական կեղծ պատվախնդությունից, առաջնորդվելով սերունդներին պատմական իրադարձությունների ճշմարիտ պատկերը գրավոր թողնելու

վեհ նպատակով: Նա գրողին թույլատրում է օգտվել նույնիսկ գաղտնի գե-
կուցագրերից եւ հեռախոսագրույցներից: Սա բացառիկ երեւոյթ է մեր
պատմության մեջ, առավել եւս զորականների կյանքում: Ուստի օրագրից
հառնում է ոչ միայն հայ գրող-մտավորականի, այլեւ զորական մտավորա-
կանի՝ գիր ու գրականություն գնահատող պետական-գինվորական գործչի
բացառիկ կերպարը:

Հայ ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զարթոնքի այս օրերին,
երբ վերստին մեր պատմության մեջ իրենց արժանի տեղը գրավեցին ա-
զատագրական պայքարի բեռն իրենց ուսերին կրած մարտիկները, առնը-
վազն տարօրինակ է, որ Անդրանիկի, Գեորգ Չաուշի, Նժդեհի եւ մյուս
նվիրյալների կողքին չի հիշատակվում զորավար Սեպուհի անունը: Ամո-
թալի փաստ է, որ հայկական հանրագիտարանում նույնիսկ մեկ պարբերու-
թյամբ չի հիշատակված Սեպուհի վաստակը, ուստի հուսով ենք որ օրագրի
հրատարակումը ինչ-որ չափով կլրացնի այդ բացը:

Արցախյան շարժման այս բուռն օրերին, երբ մենք ականաչից ականա-
տես դարձանք ոչ միայն սրընթաց դեպքերի, այլեւ պատկերացումների վե-
րանայման, սույն օրագիրը թերեւս խթան հանդիսանա, որպեսզի նրա հե-
ղինակի օրինակին հետեւելով գտնվեն մարդիկ, ովքեր նույն նվիրումով
արձանագրեն ոչ միայն պատմական դեպքերը, այլեւ պատկերացումների
անսպասելի շրջադարձը: Սերունդների համար դա չափազանց կարեւոր
է: Ազգը պահում են ոչ միայն ռազմի դաշտում կռվող մարտիկները, այլեւ
հոգեւոր պայքարի նվիրյալները: Մեր երիտասարդությանն այսօր, առավել
քան երբեւէ, պետք են ազգի մարտնչող ոգին բարձրացնող կենդանի եւ հա-
րազատ կերպարները:

Ձեռագրի վերձանման եւ հրատարակության նախապատրաստության
աշխատանքներին իրենց մասնակցությունն են բերել ֆիզիկոս Համլետ
Զաքարյանը եւ բանասեր Ալվարդ Թուրֆանդարյանը:

Սարգիս Հարությունյան

24. 05. 90 թ.

Երկար դադարից հետո նորից գրիչս վերցնում եմ այն ժամանակ, երբ Հայաստանի մանուկ հանրապետությունը ապրում է իր ամենավտանգավոր եւ ամենավճռական վայրկյանը: Ներքին խռովությունները մի կողմից, Հյուսիսի եւ Հարավի վտանգը մյուս կողմից, Սան-Ռեմոյում մեր բարդ հարցի վերջնական լուծումը՝ երրորդ կողմից, խճճվել են իրար եւ ալեկոծում են հայ պետական բովանդակ կյանքը:

Ես նորագույն հայ գրականության ամենաբախտավոր եւ միաժամանակ ամենադժբախտ երիտասարդ գրողներից մեկն եմ, որին վերապահվել է անաչառ կերպով գրի առնելու այն բոլոր անցքերը, որոնք ներկայումս տեղի են ունենում մեր պետական կյանքում ընդհանրապես եւ ռազմաճակատներում մասնավորապես:

Ես այժմ Հայաստանի հանրապետության 4-րդ Բրիգադայի սուկական զինվոր եմ: Մեր հրամանատարը հայ զինվորական հայտնի հերոս Սեպուհն է: Լինելով զինվորական՝ այս մարդը միաժամանակ գրականության սիրահար է, մի բան, որ պակասում է մեր մյուս հերոսներին:

Սրանից ուղիղ երկու ամիս առաջ՝ իմ անփութության պատճառով, նեցուկների օրենքից օգտվելու պատճառ վկայական չունենալուս համար՝ զորահավաքի ատյանը ինձ ձերբակալեց, որպես դասալիք եւ իսկական դասալիքների հետ Երեւանից քշեց մինչեւ Իգդիր, ուր ճակատ էր բռնած 4-րդ Բրիգադան եւ ուր նշանակված էի ծառայելու: Իհարկե, ինձ, որպես գիտակից քաղաքացու, ցավ էր պատճառում այն, որ ինձ քշում են որպես դասալիք:

Սակայն ինձ մխիթարում էր այն հանգամանքը, որ զորական եւ մյուս նախարարներից սկսած մինչեւ ինձ անձամբ ճանաչող քաղաքացիները լավ գիտեն, որ ես նեցուկի օրենքով ազատված եմ զորակոչից: Սակայն փաստը մնում է փաստ, որ ես համապատասխան վկայական չունեի՝ շնայած կառավարության երիցս նախազգուշացման, հետեւաբար, ես դասալիք էի բառիս բովանդակ իմաստով: Այս խստությունները ինձ ուրախացնում էին: Երբ հրամանատար Սեպուհը ինձ տեսավ, զարմանքից գոչեց. «Վերջապես կառավարությունը խելքի է եկել եւ մտավորականները բանակ է ուղարկում»:

Երբ գլխիս եկածը պատմեցի, նա ժպտաց եւ ասաց. «Էլի անձար-

ներն են տուժում, մինչ ունեւորների որդիները եւ մտավորական կոչված ճարպիկ սրիկաները, որոնց թիվը բանակների է հասնում, նեցուկի զանազան կեղծ վկայականներով ազատվում են զորակոչից: Պետք է վերացնել նեցուկների օրենքը, որ ներկա վայրկյանին պատուհաս է մեր երկրին»:

Երեկոյան թեյին Սեպուհի մոտ էի, սեղանին մասնակցում էին շտաբի պետ եւ իմ մտերիմ ընկեր տաճկահայ սպա Գրիգոր Ամիրջանը, հրամանատարի թիկնապահ եւ խորհրդակից Ստեփան Ծաղիկյանը եւ կարնետ Պետո Կատունյանը: Վերջինս բուլշեւիկների կողմից Սեւ ծով ածված դենիկինյան բանակից նոր էր եկել ծառայելու հայկական բանակում: Վերջապես նրան հաջողվել էր Ռազմավիրական ճանապարհով իր մտերիմ ձին Վրաստանի սահմաններից անց կացնել եւ բերել մինչեւ Իգդիր, մի բան, որ մեր Բրիգադայի համար ահագին նշանակություն ուներ, որովհետեւ հեծելազորի կողմից Բրիգադան շատ թույլ էր: Այս բանը զուցե ժպիտ խլե մեր ապագա ընթերցող սերունդից, բայց այդ այդպես է:

Խոսք բացվեց մեր հանրապետության ամրապնդման մասին եւ զորահավաքի հարցի շուրջ: Բուլոբս էլ եկանք այն միակ եզրակացության, որ առաջին հերթին, եթե չցրվի պառլամենտը եւ նրա անդամները հնարավորություն չունենան ժողովրդի մեջ եւ ռազմաճակատներում լինելու եւ եթե զորահավաքի գործը շարունակի այսպես թույլ ընթանալ, մենք չպիտի կարողանանք մեր ազատությունը եւ անկախությունը պահպանել: Այս եզրակացությունից հետո, Պետոյից եւ ինձանից զատ մյուսները խորհրդավոր կերպով իրար նայեցին եւ ժպտացին: Հետո միայն բանից պարզվեց, որ Սեպուհը ու իր շտաբը որպիսի բան մտածել են ամիսներ առաջ եւ ուզեցել են իրականացնել զենքի ուժով, նույնիսկ այդ ուղղությամբ Սեպուհի կողմից վերջնագրի ձեւով մի քանի անգամ առաջարկներ են եղել կառավարությանը, որ մինչեւ հիմա էլ շատ ծածուկ է պահվել: Ծաղիկյանի ասելով այդ էր պատճառը, որ կառավարությունը վերջերս միայն սկսել էր ամենախիստ զորահավաք, որի առաջին լախտի հարվածը, ի թիվս շատերի, եւ իմ գլխին իջավ:

Իսկապես, վերն ասացի, ձիերի կողմից մեր Բրիգադան շատ չըքավոր էր, դրա համար էլ Սեպուհը ամեն ջանք գործ էր դնում այդ պակասը լրացնելու: Կառավարությունը անկարող էր բավարարել մեր պահանջը, որովհետեւ Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի **գոյամարտը**

լանել էր նրա ամբողջ ուշադրությունը, եւ պետական նոր ու ահ-
ռելի ծախսերի դուռ էր բաց արել:

Վերջնականապես կտրելով իր հույսը կառավարության օգնությու-
նից՝ Սեպուիին միտք հղացավ կարնետ Պետոյին ու ինձ ուղարկել
Թիֆլիս, Բաթում եւ Սուխումի շրջանը հանգանակություններ անելու
եւ Բաթումում ձիեր գնելու: Համենայն դեպս, ասաց Սեպուիը, վեր-
ջին անգամ, երբ մեզ համապատասխան վկայականներ տվեց, եթե
Ձեր միսիան անհաջող անցնի, Բաթումի ժողովուրդը մեր Բրիգադայի
համար մի ավտոմոբիլ պարտավոր է առնել, որովհետեւ նա ինձ
շատ խոստումներ է արել, բայց մինչեւ օրս ոչ մի գործնական քայլի
չի դիմել: Մեզ տրված էր մի ամիս ժամանակամիջոց, որից հետո
մենք պարտավոր էինք շուտ վերադառնալ: Ես եւ Պետոն ապրիլի
7-ին Իգդիրից դուրս եկանք, Ջատիկի հետեւյալ օրը հասանք Թիֆ-
լիս: Ամիս ու կես ժամանակվա ընթացքում մենք մեզ վրա դրված
պարտականությունը կատարեցինք եւ վերադարձանք Դիլիջան, ուր
Սեպուիը եկել էր ներքին խռովությունները ճնշելու: Մենք Վրաստա-
նում լսեցինք մեր ներքին խռովությունների մասին եւ շատ ցավ
զգացինք, որովհետեւ, եթե այդ խռովությունները հաջողությամբ
պսակվեին, մենք շատ բան կկորցնեինք: Ականատեսները պատմում
էին, որ եթե Սեպուիի զորամասերը չլինեին, մեր պետական կյանքը
անդառնալիորեն կորած էր: Բուլշեիկյան ապստամբությունը ճնշելու
գործում մեծ դեր են խաղացել գյուղացիները եւ արեւմտահայ զանգ-
վածը: Այս ցույց է տալիս, որ այնքան էլ հեշտ չէ մի ազատ, անկախ
ժողովրդի ձեռքից իշխանությունը խլել եւ նրա վիզը փաթաթել մի
այլ թեկուզ ծայրահեղ սովետական կարգերը: Ինձ թվում է, որ ես
շեղվեցի իմ օրագրից՝ անդրադառնալով բուլշեիկյան ապստամբու-
թյանը:

Դիլիջան, 14 հունիսի

Այս շրջանում համարյա թե հանգիստ է, Սեպուիը կարողացավ
այս վտանգավոր շրջանը եւս մաքրել մեր անկախության թշնամի
տարրերից: Մեր եւ Ադրբեջանի սահմանամերձ մի քանի թաթար եւ
հայ գյուղեր թեւեւ դեռ դիմադրություն են ցույց տալիս, բայց նրանք
եւս շուտով զենքը վայր կդնեն, որովհետեւ մեր զորքը եւ ժողովրդա-
կան կամավորական զնդերը վճռել են ինչ էլ որ լինի, այս երկու օ-

րում, նրանց վերջնական հարված տալ: Եղանակները անձրեւային են եւ հնարավորութիւն չեն տալիս մեր զորամասերին առաջ շարժ-վել: Խռովարար գյուղերի դիրքը անառիկ է, եւ մեր զորամասերը մագլցելով են հարձակման դիմում: Առանձնապէս ուժեղ դիմադրու-թիւն է ցույց տալիս Ղարաղայլեի ձորը, մենք կորուստներ չունենք: Երեկոյան լուր ստացվեց, որ հայ գյուղացիները խմբերով գալիս հանձնվում են եւ խոստովանում, որ իրենք խաբված են: Թաթար գյուղերին նույնպէս առաջարկված է անձնատուր լինել, բայց նրանք վախենալով վրեժխնդրական ցասումից եւ շհաշտվելով այն բանի հետ, որ «ստրուկ գավառները» իրենց պիտի իշխեն՝ չեն հանձնվում:

Դիլիջան, 15 հունիսի

Ղարաղայլեի ձորը, որ բացառապէս թաթար գյուղեր էին, վերջա-պէս մաքրվեց: Թաթարները փախել էին, թողնելով քանիհինգ ըս-պանված եւ մոտ հազար գլուխ տավար, ոչխար, ձի, ահագին քանա-կությամբ հացահատիկ, ալյուր, յուղ, պանիր, գորգեր եւ տնային կահ-կարասիք: Շրջակա հայ գյուղացիները գողունի կարողացել են այդ ավարի մի մասը թալանել, իսկ մնացած մեծագույն մասը անցել է կառավարությանը:

Սեպուհը, իր հիվանդության պատճառով, մի ամիս արձակուրդ է ստացել, իսկ իշխանությունը հանձնել է գեներալ Խանկալամովին:

Այստեղ է եկել պառլամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը հողային հարցը կանոնավորելու: Այս նշան է, որ կառավարությունը սկսել է լուրջ ուշադրութիւն դարձնել այս շրջանի վրա: Տեղափո-խութեան անկանոնութեան պատճառով մի քանի օր է, որ շրջանս ալյուր չի ստացել եւ ժողովրդի մեջ մի որոշ դժկամութիւն է սկսվել: Այսօր պառլամենտի անդամ Ա. Հովհաննիսյանը հեռագրով հաղորդեց Երեւան, որ անմիջապէս ալյուր ուղարկեն, որ իսկույն կարգադրվել է:

Առավոտյան զորական նախարարից մի ընդարձակ հեռագիր ստացվեց Սեպուհի անունով, որի մեջ նախարարն ուզում է իմանալ Սեպուհի կարծիքը Ջանգիբասարի եւ Կողբի աղահանքերի մոտակա ռազմական գործողութիւնների մասին, որոնք ներկայումս անհրա-ժեշտութիւն են մեր տնտեսութիւնը եւ թիկունքը ապահովելու: Այդ

հեռագրի ամենանշանավոր կետն այն է, որ վրացիները ուզում են շարժվել Օլթիի վրա՝ կտրելով մեր Սեւ ծով դուրս գալու հնարավորությունը: Այդտեղ եւս մի նոր կարելիոր ճակատ է սկսվում: Վրացիները պարզապես ուզում են շնչախեղդ անել մեզ, նրանք լավ են գիտակցում, որ եթե մեզ հաջողվի Սեւ ծով դուրս գալ, նրանց Բաթումը, որպես առեւտրական կենտրոն՝ կդառնա մի երկրորդ Փոթի: Բայց թող լավ իմանան վրացի աշխարհակալները, որ մենք նրանց այնտեղ եւս կջարդենք, ինչպես այդ պատահեց 1918թ., եւ այս անգամվա պատերազմը երբեք չի նմանվի առաջվան:

Հրամանատար Սեպուհը մի պատասխան-հեռագրում այն կարծիքը հայտնեց, որ այդ երեք ճակատներում միաժամանակ ռազմական գործողություններ սկսելը աննպատակահարմար է, նրա կարծիքով պետք է նախ մեկը սկսել եւ վերջացնել եւ ապա մյուսները, մանավանդ, որ դեռ Դիլիջանի եւ Շամշադինի շրջաններից անմխիթար լուրեր են հասնում: Պառլամենտի անդամ Հովհաննիսյանը ամեն ջանք գործ է դնում, որ Սեպուհը մնա այստեղ, իսկ կառավարությունը հարմար է գտնում նրան տեղափոխել Սուրմալուի շրջանը: Անշուշտ այս պատասխանը Ջորական նախարարին եւս ուրախություն պիտի պատճառի: Խանկալամովը լինելով նախկին ռուս բանակի գեներալ՝ սրտացավ վերաբերմունք ցույց չի տալիս յուր պաշտոնին, հենց որ ժողովուրդը լսեց, որ իշխանության գլուխ անցել է այդ փալաս մարդը, անկարգությունները նորից սկսեցին ձեռ տալ:

Խոսակցության ժամանակ Ծաղիկյանը նույնպես չի ուզում, որ Սեպուհը այստեղ մնա եւ նա վախ է հայտնում, որ Ջանգիբասարը եւս կարող է մեր գլխին Բեյութ-Վեդի դառնալ: Իսկ Կողբը մաքրելու համար նա գտնում է, որ առանց Սեպուհի ոչինչ գլուխ չի գա, որովհետեւ այդտեղի քրդերը սոսկում են նախկին հեղափոխականից, եւ նրա անունն ու համբավը ծանոթ է նրանց: Դեռ բանակցությունները շարունակվում են կառավարության հետ, տեսնենք ինչ դուրս կգա: Ես եւս ուզում եմ, որ մենք լինենք մեր ռազմաճակատում, թեեւ Իգդիրը սարսափելի շոգ է ու ջերմ եւ տենդի վայր է: Ավելի լավ է զրկվենք ամառանոցի հաճույքը վայելելուց, քան թե նոր ձեռնարկված մեր ռազմաճակատներում անհաջողություններ կրենք: Սակայն, ցավալին այն է, որ այս կերպ չեն մտածում մեր ռուսահայ սպաներից շատերը, որոնց հաճույքը միշտ գերադասելի է մեր անկախության նույնիսկ ամենամեծ հաճույքից: Այլասերված սրիկաներ են դրանք:

Զորական նախարարի այս հեռագրից հետո՝ այստեղ կարծես թե ինձ համար դժոխք է, եւ ես հոգով ցանկանում եմ լինել Զանգիբասարի կռիվներին կամ Կողբի ու Օլթիի գործողություններին: Այս էր պատճառը, որ երեկ երեկոյան հանդիպելով մեր հանրապետության առանձին թնդանոթախմբի կապիտան Կլիշին, որ հանրաձանոթ էր քաջությամբ եւ հրետանային արվեստի կատարելությամբ, նրան խնդրեցի, որ ինձ վերցնի իր մոտ, որպէս արտիլերիստ: Նա շատ ուրախացավ, որ ես լավ հայերեն գիտեմ եւ ինքս եմ ցանկանում նրա մոտ լինել: Դուք ինձ հայերեն կսովորեցնեք, ասաց նա, իսկ ես Ձեզ վեց ամսվա ընթացքում կդարձնեմ հրաշալի արտիլերիստ: Ուրախությունս ավելի մեծ եղավ, երբ իմացա, որ նա մեկնում է Երեւան խնդրելու, որ իր թնդանոթախումբը տեղափոխեն Զանգեզուր¹: Ասում է, որ իր թնդանոթները այնպիսի գործ չեն տեսնի Դիլիջանի անտառապատ լեռներում, ինչպէս Արարատի տափարակ դաշտավայրում: Նա էլ ձանձրացել էր պարապ մնալուց: Այսօր զորական նախարարից վերջնականապէս պատասխան ստացվեց, որ Խանկալամովը մնում է այս շրջանը, իսկ Սեպուհը պետք է հանգստանա եւ կազդուրվի: Այս շատ լավ եղավ՝ իմ եւ Ծաղիկյանի ցանկությունը կատարվեց:

Անկասկած, որ Զանգեզուրի, Կողբի եւ Օլթիի գործողություններին մենք եւս մաս ու բաժին պիտի ունենանք: Սեպուհի Դիլիջանի շրջան չթողնելը, երկու պատճառ ունի: Նախ այն, որ նա համաձայնում էր մնալ այստեղ այն դեպքում, եթե Իգդիրի մեր զորամասերը շտաբով հանդերձ տեղափոխվեն այստեղ եւ երկրորդ այն, որ Նազարբեկյանի գլխավոր շտաբի պետ Վեքիլովը այստեղ կուղարկեն: Հրամանատարի երկու առաջարկն էլ մերժվեցին կարելու պատճառաբանություններով, այն է, Վեքիլովը պիտի ղեկավարի Զանգիբասարի գործողությունները, իսկ Իգդիրի մեր զորամասը պիտի պաշտպանի իր բռնած դիրքերը, որպէսզի թուրքերը չանցնեն մեր քամակը: Երեւան գալուց առաջ՝ կապիտան Կլիշը իմ խնդրի համաձայն միջնորդեց հրամանատար Սեպուհին, որ վերջինս ինձ ազատի իր բրիգադայից եւ թույլ տա, որ ես ծառայեմ Կլիշի կազմի մեջ: Բացարձակ

1 Հավանաբար վրիպում է՝ պետք է լինի Զանգիբասար (Հ.Ս.):

մերժումն ստացավ խեղճ Կլիշը, եւ ես էլ տխրեցի, որովհետեւ կա-
զատվեի պարապությունից եւ լայն ազատության մեջ կլինեի:

Շտաբներում գրագրություն անել չեմ սիրում, բայց իմ շար բախ-
տից, ինչ կյանքի մեջ էլ որ ընկնեմ, ինչ շրջան էլ որ սկսվի ինձ հա-
մար, միշտ եւ միշտ գրելու գործը ինձ են հանձնում: Ուղղակի վիրա-
վորական է. մեզ՝ գրողներին եւ մտավորականներին. այն զինվորա-
կանները միայն կարծում են, որ կարող ենք շատ-շատ հեռախոսող,
հեռագրիչ եւ գրասենյակի ծառայող լինել:

17 հունիսի

Շամշադիկից տխուր լուրեր են հասնում, պարզվում է, որ մեր
հանրապետության թշնամի տարրերը կաշառքի ստոր միջոցով
գրավում են ժողովրդին իրենց կողմը եւ կռվի են հանում մեր դեմ:
Այդ շրջանից միայն մի քանի գյուղեր կան մեր ձեռքում, իսկ մեծա-
մասնությունը հիմարացած եղբայրասպան կռվի է ելել:

Պաշտոնական տեղեկություններ ունենք, որ այդ շրջանի գյուղա-
ցիները բուլշեիկներից հաց եւ փող են ստանում եւ բուլշեիկ
դառնում: Ինձ զարմացնում է մի հանգամանք, որ «կոմունիստները»
այնքան միամիտ են, որ կարծում են, թե հայ գյուղացիները սոցիա-
լիստ կդառնան: Բայց չի կարելի չխոստովանել, որ ռուս «կոմունիստ-
ները» իսկական աշխատանք են թափում սոցիալիստական հեղափո-
խությունը պատվաստելու Կովկասի փոքր ժողովուրդներին: Նրանք
գրականության եւ քարոզչության վրա շատ լուրջ ուշադրություն են
դարձնում, կարողանում են մասսաներին հեղաշրջել: Բացի լավ
խոսքերից, նրանք աշխատավոր ժողովրդին գործնական օժանդա-
կություն են ցույց տալիս: Այսպես, օրինակ, նրանք Շամշադիկի եւ
Ղազախի հայ գյուղացիությանը ալյուր են բաժանում, եւ մեր փողերը,
որ արժեքով այնքան ընկած են համեմատած կովկասի բոնիրին,
հավասար կուրսով են ընդունում: Անշուշտ, այսպիսի գործնական
քայլերը մեծապես ազդում են գյուղացիության վրա: Մեր պետական
հազար ու մի հոգսերը թույլ չեն տալիս, որ ամեն մի շրջանի կարող
լինենք բավարարել եւ հետեւանքը լինում է այն, որ հայ ժողովուրդի
սոված մասը ձգտում է դեպի բուլշեիզմը:

Շամշադիկի շրջանի մասին ես մոռացա ժամանակին մի կարեւոր
դրկումենտի մասին խոսել: Ամսի 15-ին գիշերվա ժամը 3-ին

պառլամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը ուղիղ թելով խոսել է զորական նախարարի հետ՝ ընդարձակ զեկուցում տալով վերջինիս: Ջեկուցման մեջ նա առանձնապես կանգ է առել մի քանի անհետաձգելի խնդիրների շուրջը եւ նոր գորք ուղարկել, ի նկատի ունենալով, որ տեղիս ուժերը թե քիչ են, եւ թե անհուսալի, երկրորդը՝ հացի խնդիրն է, որ ալեկոծում է սոված ժողովուրդը: Ջորական նախարարը խոստացավ Արշակ Հովհաննիսյանի առաջարկները իսկույն եւեթ բավարարել: Իմիջի այլոց զորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը հաղորդում է, որ Քամիլ փաշայի Մոսկվայի պատվիրակները Հայաստանի ջնջման քաղաքականության մեջ անհաջողության են հանդիպել: Մոսկվան ճանաչել է մեր անկախությունը եւ քեմալիստներին ասել, որ նրանք որեւէ գործողություն սկսել Հայաստանի դեմ չեն կարող: Եվ այդ բանը պատճառաբանում են նրանով, որ Հայաստանը սոված է, եւ իրենք չեն կարող նրան բավարարել: Այստեղից կարելի է եզրակացնել այն, որ նրանք քեմալիստների հետ, ձեռք-ձեռքի տված, չեն արշավում մեր վրա, ոչ թե նրա համար, որ ուզում են Հայաստանը ազատ ու անկախ լինի, այլ նրա համար, որ կարող են իրենց համարումը կորցնել: Եթե սոված չլինենք, ուրեմն սովետականները մեր երկիրը նույնպես կդարձնեն քաղաքական կռվի ասպարեզ, որից միայն մեր դարավոր թշնամին՝ թուրք-թաթար այդ հակահեղափոխական զանգվածները պիտի օգտվեին: Չեմ կարող տանել, երբ այսքան երկար պիտի մնանք այս այլասերված շրջանը: Ջարմանալի բան, այսպիսի գորքը, որի վրա այնքան մեծ հույսեր կան, անհուսալի է: Սեպուհը կարծում է, որ մեր գորքը կռվում է միմիայն թուրքի դեմ, իսկ ռուսին ուրախությամբ է ընդունում: Մեր ռուսասիրության պատճառով ես վախենում եմ, մեր ազատությունը ձեռքից թողնենք, հետո զղջանք, **երբ ուշ** կլինի արդեն:

Իմ կարծիքով, **ոսի** դեմ, ինչ լոզունգով էլ, որ նա գալու լինի՝ պիտի կռվել, որովհետեւ **մեր** անկախության տեսանկյունից նա ավելի վտանգավոր է, քան թե տնտեսապես շատ ավելի քայքայված եւ խավարի ու տգիտության մեջ խարխափող թուրք-թաթարականությունը:

Այսօր բավական է գրեմ, գնամ մի քիչ ման գամ: Գլուխս պտույտ է գալիս, դա նրանից է, որ սնունդ չեմ ստանում: Ֆունտ ու կես սեւ ցամաք հացից ինչ սնունդ կարելի է ստանալ: Իմ եւ Ծաղիկյանի ձիով պտույտը ուրախ անցավ: Ձի շատ չեմ նստել, դրա համար

Էլ խամությունս իսկույն երեւան եկավ: Չնայած, որ հայտնի Բեքազն էր տակս, բայց չէի կարող քշել: Ձիերն էլ գիտեն, թե ո՞վ է նստողը, սանձը միակերպ չպահելուս համար՝ Բեքազն անհանգիստ էր եւ գլուխը մի կողմի վրա էր պահում: Թեեւ Ծաղիկյանը գտնում էր, որ իր նախկին ձին լավերից է, բայց դրա ձի լինելը չտեսանք՝ էշի նման էր քայլում, ստիպված եղա մտրակի դիմել: Ծաղիկյանը ամեն բանում ինձ էր մեղադրում, բայց ինձ այնպես է թվում, որ նա չի ուզում Բեքազի համարումը ձգել: Միասին գնացինք քաղաքից դուրս, Ծաղիկյանը նույնպես ուրիշ ձի էր նստել, որին շատ էր հավանում: Արաբական ձիերի չափ գեղեցիկ ոտքեր ուներ, լայն ռնգաձակեր եւ բարակ մեջք ուներ, ափսոս, որ քուռակով էր:

Ճանապարհին հանդիպում էինք տաճկահայ գեղջկուհիների, որոնք շալակով զանազան տեսակի բանջարեղեն էին բերում ուտելու համար: Նրանք բոբիկ էին, ցնցոտիներով, նիհար, արեւակեզ դեմքերով: Չգիտեմ ինչ կարող էին զգալ, երբ ձիով անցնում էինք, սակայն, հոգեբան մարդը իսկույն նրանց վրա միմիայն անեծք ու դժգոհություն կարող էր կարդալ: Մի բան էլ կարելի է պարզ տեսնել, որ եկող կամ գնացող ձիավոր կամ հետիոտն ճամփորդ նրանց վախ չէր ազդում, ինչպես նրանք սովոր էին վախենալ Տաճկաստանում՝ դաշտից վերադառնալիս: Նրանք գիտակցում էին, որ ապրում են ազատ, անկախ Հայաստանում: Երեւի այդ էր պատճառը, որ նրանց հոգնած քայլվածքի մեջ նկատվում էր հաստատակամություն:

Ձի ունենալը լավ բան է, Սեպուիը պատուհանից նայում էր, երբ մենք արշավով գալիս էինք: Նա մտածում էր ինձ մի լավ ձի տալ, որ իմ փափագն է: Երեւի դրա համար հարցրեց, թե ինքս կարող եմ իմ սեփական ձիուն նայել, ես դրական պատասխան տվի, չգիտեմ պիտի կարողանամ, թե՛ ոչ: Ասենք, ինչ մի դժվար բան է, որ ձի պահող վարժ տղաներ կան, նրանցից կարելի է սովորել:

Այս լավ զբոսանքից հետո, թեյը խմեցի Սեպուիի մոտ: Տիկին Մաքրուհին ինձ եւս ձուկ տվեց, որ հրամանատարը կեսօրին մի քանի ուռկան ձգելով կարողացել էր այնքան բռնել, որ տասը հոգուց ավել կերանք եւ կշտացանք: Պետք է խոստովանել, որ տիկին Մաքրուհի Սեպուիը շատ ազնիվ առատաձեռն եւ բացսիրտ կին է, բարի է եւ հյուրերին երբեք դժգոհ չի ճամփում: Սկզբում թվաց, թե քիչ հըպարտ է, սակայն ես չարաչար սխալված եմ՝ ճիշտ հակառակն է, որքա՜ն սխալ է արտաքննապես եւ երեւույթապես դատելմարդկանց:

Հերիք է, այսօր երկրորդ անգամն է, որ գրում եմ, գիշերվա ժամը տասն է արդեն, հիմա կվերադառնան Արշակ Հովհաննիսյանը և Ստեփան Ծաղիկյանը ու դալմադալ կսարքեն, թե ինչու այսպես շուտ եմ տուն եկել: Լավ ենք իրար գտել և երեկոներին այնպես ճրգվում ենք ամեն մեկս մեր մահճակալի վրա, և սկսում ենք վիճել օրվա թարմ հարցերի մասին, իսկ մեր պառավ տանտիրուհին միշտ գանգատվում է, որ մեր զինվորական բաժին մսից չի կարելի կերակուր պատրաստել, միայն սա է, որ անժամանակ ներս է մտնում մեր սենյակը և վաղվա թեյի ու ճաշի համար հիշեցնում:

18 հունիսի

Այսօր Խանկալամովի շտաբից լուր ստացվեց, որ առավոտյան ժամի 4-ին Զանգիբասարի գործողություններն արդեն սկսվել են: Մեր կառավարությունը նախ վերջնագիր է տվել այդ ապստամբ գյուղերին, որ զինաթափ լինեն, եթե ուզում են ապրել Հայաստանի հողամասում: Նրանք վերջնագրին պատասխանել են մարտահրավերով: Առաջին գրոհին մերոնք գրավել են մի գյուղ:

Ճանապարհների և հաղորդակցության նախարարը այսօր ցերեկ հեռագրելով հրամայել է այստեղի փոստ հեռագրական պետին, որ վերջինս այստեղից հեռագրի Ղարաքիլիսե, որպեսզի այնտեղից լուր տան Ալեքսոյ, որ մարդատար գնացքները Ալեքսոյից չանցնեն Ուլուխանլու, որ թաթար գյուղացիները կտրել են հեռագրաթելը և երեւի երկաթուղու գիծը վտանգել: Զարմանալի է մեր կառավարության խաղաղասիրությունը և համբերությունը: Ուլուխանլուն մի քանի անգամ իր ժանգոտ ատամներն է ցույց տվել մեր հանրապետությանը, բայց մինչեւ հիմա էլ դեռ նրանց հետ վերջնական հաշիվ չի տեսնրված: Այդ մի քանի գյուղերը, որ Զանգիբասարի մի մասն են կազմում, ոչ հնազանդվում են մեր կարգերին և ճանաչում մեր կառավարությանը և ոչ էլ թողնում հեռանում:

Շամշադինում դրությունը բարդանում է, ապստամբ հայ գյուղացիները թնդանոթներով են գործում մեր դեմ, երեւի սովետական զորքերը նրանց հրահրելուց բացի գործուն աջակցություն են ցույց տալիս ռազմական գործողությունների ժամանակ: Խեղճ, խաբված և ստրկահոգի հայ ռուսասեր ժողովուրդ, քո արածների համար **չատ շատ պիտի զղջաս**, բայց արդեն շատ ուշ կլինի և կամ մեծ **զոհերի**

գնով:

Լուր կա, որ մերոնք Ուզունթալայից նահանջել են մինչեւ Իջեւան (Քարվանսարա): Այստեղից մի գունդ գնաց մեր գորամասերին օգնության: Երեւի Զանգիբասարի գործողության վերջնական հաշվեհարդարից հետո կառավարությունն իր լուրջ ուշադրությունը պիտի կենտրոնացնի այս շրջանի վրա: Այսօր 10 օր է, որ ընտանիքիս հեռագիր եմ տվել. Սուխումի շրջանի Գուտաուտա քաղաք, բայց ցարդ պատասխան չեմ ստացել, Վրաստանի գործակալությունը երեւի զգուշանում է, որովհետեւ հասցեն Սեպուիի վրա էի տվել:

Նրանք պատերազմ ունենալով «սովետական» Ադրբեջանի հետ, կասկածում են: Իրավունք ունեն, որովհետեւ ներկայումս լրտեսները վխտում են թե մեր մոտ եւ թե վրաց երկրում: Է ~, այս հացի ճգնաժամը ուղղակի մարդուն ջղայնացնում է. ժամը երեքն է արդեն, բայց մի օրվա պարենը դեռ չէ տրված: Անոթի փորով զինվորություն անել շատ դժվար է: Ես, որ առհասարակ ուտելու մասին շատ չէի մտածում, հիմա կարծես սկսել եմ կարեւորություն տալ այդ հարցին: Գուցե նրանից է, որ աչքերս չեն լիանում հացից: Իսկ մեր պահեստապետը, բացի լավ ուտելուց, նաեւ գինի է խմում, շնայած, որ զինվորական իշխանությունը արգելել է: Նրանից շատ քչերն են գոհ: Չգիտեմ ինչու մեր հրամանատարը դրան չէ փոխում, երեւի քիչ բան գիտի նրա զեղծումների մասին:

19 հունիսի

Շամշադինում դրությունը օրեցօր բարդանում է, այս առավոտ շրջանի զորքերի հրամանատար Խանկալամովը եւ Ա.Հովհաննիսյանը մեկնեցին Իջեւան: Սեպուիը բանակի շտաբից հեռագիր ստացավ, որը ես թարգմանեցի: Բանակն է, վերջապես երկու տարվա անկախ պետական կյանք ունենք, եւ դեռ կառավարական հաստատությունների եւ զորական շտաբների գրությունները կատարվում են ռուսերեն, սա ի՞նչ խայտառակություն է, ուզում էի հրաժարվել կարդալ եւ թարգմանել հեռագիրը, բայց Սեպուիից քաշվեցի, շնայած սա ամենից շատ է ատում օտարամոլությունը:

Երկու օրվա ընթացքում Զանգիբասարը մաքրվեց եւ թաթարթուրքական արյունարբու ղեկավարների ձեռքին խաղալիք դարձած այդ 20 գյուղը շարունակ սպառնալիք էին կարդում Երեւան գրավելու:

Հետազոտում տեղեկություն կա բոլոր ճակատներից: Բացի Ջանգլի, բասարից, մյուս ռազմաբեմերում դրությունը անփոփոխ է:

Այսօր առավոտյան մերոնք վերջնագրի պատասխան չստանալով Ջանգիբասարից հարձակման են դիմում եւ գրավում երկաթուղու հյուսիսակողմ ընկած Ջանգիբասարի ամբողջ տարածությունը: Թաթարները փախել են Արանլուխի ուղղությամբ, թողնելով 3 թընդանոթ, 3 գնդացի, 40000 փամփուշտ, պատկառելի քանակությամբ հրացան եւ գույքեր, որոնց քանակը դեռ չի ցուցակագրված: Վերջապես Հայաստանի հանրապետության խոցերից մեկը եւս բուժվեց: Այժմ Բեյուք Վեդիի բախտը վճռված կարելի է համարել, այս հաջող գործողություններից հետո նա ապահով է: Այս առթիվ Ծաղիկյանը շատ գոհ էր: Նա ասում է, որ առատ հաց կունենանք, եթե առաջխաղացությունը շարունակվի մինչեւ Ջուլֆա՝ գրավելով Շարուր-Նախիջեւան հացահատիկի հարուստ շտեմարանը: Ես Կարծում եմ, որ ոչ նրանց ցանած արտերն են մեզ հարկավոր եւ ոչ էլ նրանց թշնամական վերաբերմունքը, որ մեր անկախության օրից տաժում են դեպի մեզ: Ինչպես ժողովուրդն է ասում՝ «ոչ նրանց խերն է հարկավոր, ոչ նրանց շառը»:

Այժմ հերթը հասավ Կողբին ու Օլթիին, մեր բազուկի օգնությամբ դրանց հարցն էլ կվճռենք: Մենք միշտ մեր արտաքին թշնամիներին կարող ենք լավ դասեր տալ, եթե հայ ժողովրդի դժգոհ տականքները «սոցիալիզմը» շահագործելով չպղտորեն մեր «տգիտության ու խավարի մեջ խարխափող» գյուղացիությունը: Մեր, դեռ չամրապնդված մեջք ջարդողը ներքին խռովություններն են:

20 հունիսի

Խանկալամովը եւ Ա. Հովհաննիսյանը Քարվանսարայից եկան: Դրությունը ավելի քան վատ է: Այսօր երեկոյան ժամը 4-ին ապրտամբները գրավեցին Իջեւանը (Քարվանսարա): Մեր զորքերը դիրք են բռնել 9 վերստի վրա դեպի Դիլիջան: Նրանք ռմբակոծել են Իջեվանը եւ մի քանի ռումբ ընկել է փողոցում եւ վնաս չի պատճառել:

Մեր անհաջողության հիմնական պատճառը ցարական ապիկար գեներալ Խանկալամովն է, որ շարունակ ռազմական հաղորդագրություններով տեղեկացրել է գլխավոր շտաբին, որ այս ճակատում «անփոփոխ» է, եւ այս սուտ տեղեկությունները ասել է այն ժամանակ,

երբ մենք 42 գյուղ ձեռքից տվել ենք: Հակառակորդը Դիլիջանից տասն եւ ութ վերստի վրա է: Երբ Հովհաննիսյանը ասել է, որ Դիլիջանը վտանգվում է, նա սառնությամբ պատասխանել է. «դատարկ բան է՝ մենք սրանց ետ կքշենք»: Ապիկար մարդ, քշելը կքշենք, բայց ինչու դրությունը հասցնել մինչեւ այնտեղ, որ ազգաբնակչությունը ահաբեկվի:

Պառլամենտի անդամ եւ այստեղի դաշնակցության ընդհանուր լիազոր Արշակ Հովհաննիսյանը գիշերվա ժամը 10-ին ուղիղ հեռագրաթելով հաղորդեց վարչապետ Համո Օհանջանյանին, որ առանց ուշանալու զորամասերի հրամանատարությունը հանձնի Սեպուհին: Երեք ժամ հետո նախարարական խորհրդակցությունը որոշեց եւ հաղորդեց, որ Սեպուհը նշանակվում է Ղարաքիլիս Դիլիջանի զորամասերի հրամանատար:

Թեեւ շատ ուշացած է այս կարգադրությունը, բայց բոլորս էլ հույս ունենք, որ նախկին հեղափոխականի ռազմական հանձարն ու փորձառությունը դրությունը կփրկի:

Ես ու Ծաղիկյանը ժամը մեկին Սեպուհին գնացինք, երբ նա մեկտակ շապիկով եւ վարտիքով նստած մի փոքրիկ սենյակում, լսում էր Խանկալամովի թիկնապահի գործերի հանձնման զեկուցումը: Վեհ էր այդ րոպեին Սեպուհը, նրա առանց այն էլ մռայլ դեմքը ավելի եւս կնճռոտ էր, սառնասրտությամբ ծխում էր եւ շփում ճակատը, որ սովոր էր տանել այդպիսի հանկարծակի վայրկյանները: Նա մանրամասն հաշիվ պահանջեց զենքերի, ռազմանյութերի, պարենի եւ այլ պատերազմական անհրաժեշտ իրերի քանակի մասին. ապա հրամայեց հեռագրով անմիջապես խորքից կանչեն մեր շտաբի պետ եւ իմ ընկեր Գրիգոր Ամիրյանին եւ ավագ թիկնապահ Մուշեղ Թանատոսին, (...)՝ հազար հոգու հաց պատրաստել տվեց եւ ամբողջ շրջանում զենքի տակ կանչեց 20-40 տարեկաններին: Փոխեց ճակատի մի քանի գնդացիներ, հեռախոսով զորամասերի պետերին հայտնեց իր հրամանատարական պաշտոնի ստանձնելը եւ խրոխտ ձայնով հաղորդեց, որ եթե մի սպա կամ զինվոր իր բռնած դիրքից նահանջի նա տեղն ու տեղը պիտի գնդակահարվի: Քաղաքում եւ կարեւոր կետերում պահակներ կանգնեցնել տվեց եւ հրամայեց, որ ոչ մեկին թույլ չտան քաղաքից հեռանալու, ով էլ որ լինի: Կազմեց սպայական

1 Բառն անընթեռնելի է (Ս.Հ.):

հարվածող մի գունդ, տալով նրանց հրացաններ եւ ձիեր: Այս բոլորը կատարվեցին մի ժամվա մեջ: Առավոտյան 5 ժամին նա Ծաղիկյանի հետ կառքով մեկնեց Ռազմաճակատ:

Հայաստանի **Տանրապետութեան** պատմության մեջ Դիլիջանի եւ Շամշադինի շրջանի գյուղացիական այս կրկնվող ապստամբությունները սեւագույն էջ են կազմում:

Ցերեկվա ժամը մեկն է հիմա. գինվորական իշխանությունը Սեպուհի ձեռքն անցնելուց հետո տասներկու ժամ է անցել եւ այսքան կարճ միջոցում արդեն ճակատի դրությունը փոխվեց դեպի լավը: Մեր հետախույզները 15 վերստ դեն են անցել իրենց բռնած դիրքերից եւ հակառակորդին չեն հանդիպել. զորքը շարժվում է առաջ իրեն օգնության հասնող 600 թարմ ուժերով: Այժմ պարզվում է, որ մենք Իջեւանում կռիվների ժամանակ 110 գերի ենք տվել եւ բոլորովին գուր տեղը:

Գնդապետ Կարելկովին, ինչպես երեւում է, պատասխանատվության են կանչելու դիրքերը ինքնակամ թողնելու համար:

Նոր Դիլիջանի (Սլաբոդիս) մոլոկանների գյուղը, որ քաղաքի տակն է, լսելով «բուշեիկ» կոչված տականքների առաջխաղացությունը, գիշերը ժողովներ է արել, երեւի մեր թիկունքից մեզ խփելու: Նրանք ինչպես երեւում է, դեռ չեն լսել, որ իշխանությունը Սեպուհի ձեռքն է անցել. թող շմոռանան, որ եթե մի փոքրիկ շարժում նկատվեց այդ կալվածատեր, արտոնավայել եւ դավաճան մոլոկանների կողմից, Սեպուհը առաջվա նրանցից առած երեք միլիոն փող եւ հարյուր գլուխ անասուն տուգանքը կեռապատկի ու նրանց ցույց կտա, թե ինչպես են համարձակվում հանրապետական Հայաստանի դեմ կռվելու:

Զի կարելի այստեղ չասել, որ մեր կառավարությունը շատ հանցավոր է կալվածատեր, մանր բուրժուա մոլոկան համայնքներից հողերը չխլելու համար: Նա այդ բանը վաղուց պիտի աներ, եւ այդ հողերը բաժաներ շրջակա հայ հողագուրկ գյուղացիությանը: Այդ բանը նոր էր մտածել եւ սկսել են գործադրել: Լավ է ուշ, քան երբեք, ասում է առածը:

Այս գիշեր ճակատագրական գիշեր էր մեր համար. է՛լ կառավարական ժողովներ, է՛լ գաղտնի խորհրդակցություններ չմնաց, որ չանեինք: Լավ էր, որ կառավարությունը համաձայնվեց գիջել իշխանությունը Սեպուհին, թե չէ որոշված բան էր, որ պիտի ձերբակա-

լեինք գեներալ Խանկալամովին եւ կուսակցական դիկտատուրա կամ Հայրենիքի փրկութեան կոմիտե պիտի կազմեինք Սեպուհի ղեկավարութեամբ ու սկսեինք գործել:

Այս գիշեր բուրոովին անքուն էինք եւ ոտքի վրա: Ես հոգեպես գոհ եմ, որովհետեւ ամբողջապէս կտրված եմ կոչեր, ազդեր եւ հրահանգներ գրելով: Թեեւ անքնութիւնից կոպերս ծանրացել են, բայց չեմ ուզում օրագրիս այս օրվա գործը թողնել մյուս օրվա: Այս րոպէիս իմ ընկեր Հովհաննիսյանը եւ Ծաղիկյանը անուշ քնանում են, բայց ես նստած գիր եմ գրում: Իմ մահճակալը պարապ ձգված իրոք դժգոհում է, որ իրեն աննորմալ դրութեան մեջ եմ դրել:

Ընկերներս, որոնց հետ ապրում եմ միեւնոյն սենյակում, ազնիվ երիտասարդներ են, ես կրտսեր եմ, բայց ինձ հարգում եւ սիրում են, ինչպէս ես նրանց: Րոպէ չի անցնում, որ չվիճենք, չխոսենք մեր ժողովրդի եւ մեր անկախութեան մասին, մեր ազատութեան շուրջը: Քիչ բաներում մեր կարծիքները տարբերվում են իրարից: Մենք խոր դառնութիւն ենք զգում, երբ գալիս ենք այն եզրակացութեան, որ ժամանակներս ուղղակի մտրակով ենք ուզում մեր ժողովրդին փաթաթել ազատութեան եւ անկախութեան գաղափարը: Մեր ժողովուրդը այնքան է սովորել այս կամ այն ցեցի, ցեղի կամ հզոր ժողովրդի ըստըրկական լծին, որ մենք նրան մտրակով ենք լծից հեռացնում, իսկ նա առանց մտրակի եւ բռնի ուժի, իր իսկ սեփական ձեռքով վերցնում է այդ ծանր լուծը, վիզը ուրախութեամբ պարզում է նրա տակ: Դառն է այս իրողութիւնը, բայց ճշմարիտ է:

Ճակատի դրութիւնը առայժմ լավ է եւ զորքի ու ժողովրդի ոգին բարձր, իմը՝ նույնպէս, մանավանդ, որ մինչեւ այժմ կատարված դեպքերը նույնութեամբ թղթի քաշեցի:

Ես էլ վեր կենամ մի քիչ հանգստանամ, բայց տեսնենք ժամը քանիսն է. իրիկվան հինգն է: Օրագիրս չեմ փակի, որովհետեւ այսօր անպատճառ էլի գրելու բան կունենամ, թանաքս էլ վերջանում է, իսկ Հայաստանում թուղթ եւ թանաք ճարելը հիմա նույնքան դժվար է, ինչպէս հաց եւ հագուստ, որի համար նույնքան նեղանում ենք:

Դառնութեամբ եմ շարունակում այսօրվա օրագրութիւնը. «բուշեփիկ» կոչված տականքները ասում են, սոցիալական հեղափոխութիւն են կատարում: Նրանց հավատալու համար կամ պետք է չափազանց միամիտ լինել, կամ անձանոթ Մարքսիստական վարդապետութեան:

Նրանք գրգռում են գյուղացիությանը Հայաստանի Հանրապետության դեմ պատճառաբանելով, որ այդ կառավարությունը հակահեղափոխական է եւ օրենքից դուրս, ահա որն է նրանց տրամաբանությունը, որ շատ մոտ է հզինգոտների լոգիկային: Ու՞մ հայտնի չէ, թե բուլշեիկները Ռուսաստանում ինչքան սոցիալ-դեմոկրատներ եւ ձախ ու աջ սոցիալ-հեղափոխականներ կախեցին կամ գնդակահարեցին, որպես հակա-հեղափոխականներ:

Տաճկահայ կոտորված, ջարդված մնացորդները 1918թ. ահաբեկված թուրք-թաթարական հրից ու սրից ապաստանեցին Դիլիջան եւ մինչեւ հիմա էլ, որպես հողագուրկներ ապրում էին այս շրջանում ամերիկյան օգնությամբ: Դրանք, որ հարավի բարբարոս միապետական Թուրքիայից էին ահաբեկված՝ երկու տարի, ինչ այդ մղձավանջը վերացել է եւ նրանք լավ թե վատ մի կերպ ապրում էին: Այժմ գալիս է, եւ այս երկրորդ անգամն է, հյուսիսի ավելի քան բարբարոս սոցիալիստական Ռուսաստանը, ահ ու սարսափի մատնած ամբողջ ազգաբնակչությանը, եւ տաճկահայը, նորից, քարավան կազմած անոթի, ծարավ, իր տունը կորցրած, բոբիկ ու մերկ, երեխաները ետեւ ձգած գալիս է նա հարյուրավոր վերստեր կտրելով: Այս ամբողջ բնագործ ժողովուրդը, որ սոցիալիզմից այնքան է հասկանում, որքան ես թզուկների լեզուն՝ փախչում է նրանց կարգերից, նրանց իշխանությունից: Նա իրավունք ունի փախչելու ասիական բռնակալությունից եւ ասիավարի սոցիալիզմից, որովհետեւ նրանք միեւնույն բաներն են:

Ադրբեջանը Սոցիալիստական է, սովետական. եւ հայ ժողովրդի կառավարությունը, որ նրա կամքի ճշմարիտ արտահայտությունն է, միապետական, հակահեղափոխական: Օ՜, կյանքի որպիսի ծաղր:

21 հունիսի

Մեր ուժերի համախմբումները դեռ չեն վերջացել, իսկ խռովարարների բանդաները առաջ չեն գալիս, որովհետեւ գիտեն, որ իրենց համար գերեզման է փորվում: Արդեն ճակատում այնքան ուժեր ունենք, որոնք կարող են եղած դրությունը պահել մինչեւ մեր նոր ուժերի առաքումը:

Հրամանատարի անունով հեռագիր ստացվեց հայկական բանակի

ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկյանի ստորագրությամբ, ուր ասված է, թե խռովարարներին ճնշելիս ազգաբնակչությանը պետք է վերաբերվել մարդասիրաբար, ի նկատի ունենալով նրանց պարենավորման ճգնաժամային դրությունը, Նազարբեկյանը առաջարկում է միմիայն պարագլուխներին խիստ կերպով պատժել: Մի ուրիշ հեռագրում հաղորդվում է նույն աղբյուրից. Ջանգիբասարի մեր գործողությունները փայլուն կերպով վերջացան: Ընդհանուր շտաբի պետ Վեքիլովը գալիս է այստեղ: Ջինվորականները գտնում են, որ նա շատ լավ ռազմագետ է, այդ պատճառով նրա ներկայությունը անհրաժեշտ է: Ջանգիբասարի կռիվներին մասնակցող մի քանի վաշտեր, բեռնակիր ավտոմոբիլներով եւ գնացքով, արդեն ճամփա են ընկել դեպի Դիլիջան: Մյուս բոլոր ճակատներում կռիվներ չկան: Ինչպես այս հեռագրերից երեւում է, մեր կառավարության ամբողջ ուշքն ու միտքը կենտրոնացած է այս ճակատի վրա:

Երեկ եւ այսօր ես առաջին անգամ զինվորականի հաճույքը ըստացա դեսուդեն վազվզելով հրահանգներ, ազդեր եւ կոչեր գրելով եւ այս ու այն կողմ ուղարկելով: Ինձ առանձնապես հաճույք է պատճառում այն, երբ հրամանատարը ուղիղ հեռագրաթելով խոսում է զորական նախարարի կամ վարչապետի հետ հաղորդելով միշտ կարելու բան եւ պատասխան ստանալով: Ես խուճապներ, նահանջներ շատ եմ տեսել, բայց չի պատահել մի դեպք, որ մի կռիվ տեսնեմ կամ գործուն մասնակցություն ցույց տամ: Իմ կարծիքով սոսկական **զինվոր** լինել ամենից **բարձր** է:

Հրամանատարին մի քանի անգամ խնդրել եմ, որ ինձ ուղարկի առաջավոր դիրքերը, բայց նա միշտ խուսափողական պատասխան է տալիս, որը ինձ ավելի է մղում դեպի ճակատը:

Արդեն մի ձի ստացա, մի սիրուն սեւաթույր ձի, որը, Ծաղիկյանի կարծիքով շատ լավ նժույգ կդառնա: Երեք տարեկան է, բարակ մեջք ունի, ամուր ոտքեր:

Պատերազմական ավար է, դեռ վարժ չէ, ինչպես երեւում է՝ նրա տերը շատ ձիեր է ունեցել, որ մինչեւ հիմա սրան չի նստել: Ամենայն հավանականությամբ ես մտնելու եմ Ծաղիկյանի ձիավոր հարյուրակի մեջ:

Պառլամենտի անդամ Խոսրով Պապոյանը հենց հիմա եկավ Շամշադինից եւ, օ, զարմանք, պատմեց, որ այնտեղ մեր այս ճակատի անհաջողությունների մասին բացարձակապես ոչինչ չգիտեն:

Այնտեղ մերոնք սորանոր գյուղեր են գրավում, եւ գյուղացիները գալիս զինաթափվում են:

Էլ չեմ կարող գրել, որովհետեւ շատ հոգնած եմ թե մտավորապես եւ թե ֆիզիկապես:

22 հունիսի

Չնայած, որ երեկ առավոտվանից ազդերով հայտարարված է, որ քաղաքը զինվորական դրութեան մեջ է, եւ երեկոյան ժամը 9-ից հետո ոչ ոք իրավունք չունի փողոց դուրս գալ, բայց երեկոյան ժողովուրդը ըստ իր սովորականի գրոսնում էր փողոցներում:

Դիլիջանի եւ Շամշադիի ամբողջ գավառի Հ.Հ. Դաշնակցութեան լիազոր եւ պառլամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանը, տեսնելով այդ զանցառութիւնը, դուրս ելավ եւ, կանգնելով մեր սենյակի պատըշգամբում, իր ահռելի ձայնով բղավեց, որ բոլորը տները գնան, միեւնոյն ժամանակ, կանչելով միլիցիապետին, հայտնեց նրան, որ չհնազանդվողներին ձերբակալել եւ բանտարկել:

Այսօր առավոտյան ժամը 9-ին գնդապետ Իշխանյանի զորամասը առանց կռվի մտել է Իջեւան: Այդ մասին պաշտոնական տեղեկութիւն չստացվեց մինչեւ երեկոյան 8 եւ կեսը. ամբողջ 12 ժամ, ուրեմն կանոնավոր կապ եւ հաղորդակցութիւն չկարողացանք հաստատել Իջեւանի հետ: Չնայած, որ այնտեղից եկող ականատեսները պատմում եւ հաստատում էին այդ լուրը, բայց Սեպուհի շտաբից ոչ մի լուր, տեղեկութիւն չարվեց Սպարապետ գեներալ Նազարբեկյանին:

Իջեւանի ուժերի գնդապետ Իշխանյանի սուրհանդակը եկավ երեկոյան ուղիղ ութ եւ կեսին եւ բերեց մի քանի հաղորդագրութիւններ գրված քիմիական եւ հասարակ մատիտներով: Այդ տեղեկութիւնների մեջ ասված էր, որ մեր ուժերը առանց կռվի մտել են Իջեւան: Խռովարարները թալանել ու տակնուվրա են արել քաղաքը, բռնաբարել մի քանի կանանց եւ իրենց հետ տարել են տեղացիներից հարյուր պատանդ՝ կառավարութեան հավատարիմներից, որոնցից 4-ին տեղնուտեղը գնդակահարել են, որոնց թվում եւ գնդապետ Խաչատրյան: Խլել տարել են ահագին քանակութեամբ եղջրավոր անասուններ, որոնք հետ են խլվել մեր հետապնդող զորամասերի կողմից: Անասունների մասին Իշխանյանը կարգադրութիւն էր խնդրում: Սեպուհի կարգադրութեամբ եւ պառլամենտի անդամ Ներսես Ավագյա-

նի նախագահությամբ իսկույն մի հանձնաժողով մեկնեց Իջեւան պատերազմական ավարը նույնությամբ ցուցակագրելու: Ռազմական նշանակություն ունեցող գույքերից եւ ձիերից բացի մնացյալ ավարը նույնությամբ հետագայում վերադարձվելու է իրենց տերերին:

Ութերորդ գնդի գումարտակապետ Մուրատը հայտնի չէ, թե ուր է, մինչեւ, վերջին պահը նա չի վերադարձել:

Դեմչենկոյի զորամասից տեղեկություն չի ստացվել:

Խռովարարները խուճապի մատնված գլխավորապես փախչում են Շամշադինի ուղղությամբ: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ հունիսի 20-ի դրությունը, որը ճգնաժամային էր, անցած է: Մեր օգնական ուժերը բեռնակիր ավտոմոբիլներով տեղ հասան եւ նըրանք ուրախ են, վճռական, որովհետեւ գալիս են Զանգիբասարի փայլուն հաղթական կռիվներից:

23 հունիսի

Այսօր առավոտյան հրամանատար Սեպուհը, Հայաստանի Բանակի շտաբի պետ Վեքիլովի եւ իր խորհրդակից ու հավատարիմ թիկնապահ-ընկերոջ Ծաղիկյանի հետ վայաշարժով մեկնեց Իջեւանի ռազմաճակատը: Այստեղի շտաբի գործերը վարում է շտաբի պետ կապիտան Պալյանը: Գնդապետ Հակոբյանի կալոնան, որին խնդիր էր դրված գրավել Արմուտչի գյուղը, հաջող է անցել: Սա Երեւանի այն պահակախումբն է, որ մասնակցել էր Զանգիբասարի կռիվներին եւ որը եկել էր բեռնակիր ավտոմոբիլներով: Գեն. Մամիկոնյանի զորամասի այն խնդիրը՝ առավոտյան ժամը 9-ին անցնել Քարվանսարայի թիկունքը, թշնամու նահանջի ճանապարհը կտրելու, անցել է անհաջող: Այսօրվա տեղեկություններով հաստատվում է, որ 8-րդ գնդի գումարտակի կապիտան Մուրատը սպանվել է՝ հերոսաբար կռվելուց հետո:

Իջեւանից Սեպուհը հայտնեց, որ ինքը ուզում է այստեղից անցնել Ֆիուլքենդ, ուր հիմա կանգնել է Բեկ Մամիկոնյանի նահանջող զորամասը:

24 հունիսի

Այս շրջանի մեր անհաջողությունների գլխավոր պատճառներից

մեկն էլ հացի ճգնաժամն է: Սեպուիը Իջեւանից Արշակ Հովհաննիս-
յանին խնդրում է, որ նա հրամանատարի ու իր անունից դիմումն ա-
նի վարչապետին՝ անմիջապես այլուր ուղարկելու: Ժողովուրդը
գալարվում է սովի ճիրաններում, մարդիկ ուժասպառ չեն կարող
գործի գնալ: Եթե այդ կարգադրությունը անհապաղ չկատարվի, ա-
սում է Սեպուիը, ստիպված կլինենք այս շրջանը թողնել:

Այս գիշեր Իգդիրից եկան 4-րդ բրիգադայի շտաբի պետ եւ իմ
մտերիմ ընկեր Գրիգոր Ամիրյանը եւ Սեպուիի թիկնապահ Մուշեղ
Թանատոսը: Նրանք Իգդիրի կողմից մասնակցել են Զանգիբասարի
գործողություններին, որ շատ հաջող է անցել:

Զմոռանամ հիշել, որ Բեկ Մամիկոնյանը Շամշադիից նահանջե-
լիս հակառակորդի ձեռքն է թողել հին սիստեմի երկու թնդանոթ, ո-
րոնց բանալիները հանված են եղել: Սակայն հույս կա, որ դրանք
ետ կգրավենք, որովհետեւ մեր առաջխաղացությունը շատ արագ է
կատարվում:

Վերջնականապես պարզվել է, որ Դիլիջանի եւ Շամշադիի շր-
ջանի ապստամբությունները կազմակերպել եւ ղեկավարել են ինչ-որ
Բերբերյան-Քալանթարյան, փոխ գնդապետ Մնացականյան, որը
պաշտոնավարում էր առաջին զինվորական միլիցիական գնդում՝
Շամշադիի շրջանում եւ մի ոմն Ազիզյան: Նահանջելիս նրանք ա-
հաբեկման տակ տեղական ազգաբնակչությանը տեղահան են ա-
նում՝ քշելով նրանց Ադրբեջան: Այս խռովությունների ժամանակ
վերոհիշյալները ամեն ջանք գործ են դրել, որ Ադրբեջանի Կարմիր
բանակը մասնակից լինի ապստամբությանը՝ ակտիվ գործողությու-
ններ սկսելով Հայաստանի հանրապետության դեմ, բայց Ռեւկոմի
չափավոր անդամները հակառակ են եղել դրան:

Ռազմաճակատի անվտանգության հետեւանքով, այսօրվանից
վերացվեցին Դիլիջանից դեպի Ղարաքիլիսա եւ Երեւան տանող կա-
մուրջների պահակները: Երթեւեկությունը ազատ է, կյանքը մտավ
իր նորմալ հունը, քաղաքում անդորր է տիրում: Կամաց-կամաց
Հայաստանի զանազան քաղաքներից եւ Վրաստանից խումբ-խումբ
գալիս են ամառանոցավորները: Համեմատաբար, նրանց թիվն այս
տարի շատ քիչ է, որովհետեւ հացի ճգնաժամ է այստեղ:

Թերթերն ասում են, որ Վիլսոնն ընդունել է Հայաստանի սահման-
ներ գծելու իրավարարությունը, որը մեծ ուրախություն պատճառեց
քաղաքականությամբ հետաքրքրվողներին: Հայաստանի անունով

Ամերիկայից ստացվել է էլի 250000 փութ ալյուր, որը մեզ մի կերպ կարող է գցել մինչեւ հունձքը: Մեր հացի տաղնապը շատ-շատ մի ամիս էլ տեւի, որից հետո այդ սպառնալիքից կազատվենք, որովհետեւ այս տարի բերքը հրաշալի է:

Կապիտան Պալյանը այսօր Նազարբեկյանից մի գաղտնի հեռագիր բացեց, որը ես անձամբ ստացա: Այնտեղ ասված է, որ փամփուշտը խնայողաբար պետք է գործածել, որովհետեւ ամբողջ Հայաստանի գլխավոր ռազմամթերանոցում մնացել է ընդամենը հարյուր հազար փամփուշտ: Պարզվում է նաեւ, որ Զանգիբասարի վեց ժամվա կռիվներում մեր զորքը վառել է 250000 փամփուշտ: Մեր սրիկա կամավորները, որոնք միայն թալանի եւ բռնաբարության համար են գալիս ռազմաբեմ, չափից դուրս շռայլ են եւ անհասկացող: Բանի-քանի անգամ նրանց ասված է, որ փամփուշտը խնայողութեամբ գործ ածեն եւ միմիայն նպատակին, բայց ու՞մ ես ասում: Իմ կարծիքով, դրանք բացի վնասից Հայաստանին ոչ մի օգուտ չեն բերում: Բայց ինչ արած, զորք բավականաչափ չունենալու պատճառով, ստիպված ենք առայժմ նրանց օգնության կանչել: Անաչառութեամբ պետք է խոստովանել, որ նրանք մեր ամենավտանգավոր պահին իսկույն դուրս են գալիս մեր սահմանները պաշտպանելու, անպայման զգալի կերպով թեթեւացնում են մեր ծանր դրությունը, բայց դրա հետ միասին այնքան անկարգություն, թալան եւ բռնաբարություններ են անում, որ եթե նրանց շահն ու օգուտը կշռելու լինենք տակը միայն տխուր հիշողություններ են մնում: Սակայն զինվորականները, որոնք առհասարակ անգութ են եւ միայն մի նպատակ ունեն, հաղթել թշնամուն, մի կերպ հաշտվում են այդ բոլորի հետ, «պատերազմ է, այդպես էլ կլինի» ասելով:

Ախ, ե՞րբ կգա մի օր, որ մենք ռազմական բոլոր գործիքները, որպես երջանիկ հասարակարգի քաղաքացիներ, տեսնել ուզենանք, բայց չկարողանանք գտնել:

Սա գուցե երազ թվա ժամանակակից մարդու համար, բայց ես այդ օրվան վաղ թե ուշ սպասում եմ, եւ հավատացած եմ, որ նա կըզգա: Արդեն բավական գրեցի եւ կարդում եմ, որոնցից հետո էլ թարմ լուրեր չեն կարող գալ, որովհետեւ ուշ գիշեր է եւ, եթե գալու լինեն, կարճանագրեմ վաղվա օրագրում:

Ստիպված եմ մատիտով գրելու, որովհետեւ թանաք չկա. շտաբում չի ձարվում: Ցարդ թանաքով գրելը երջանիկ բացառություն էր: Խեղճ Հայաստան, ի՞նչ ունես, որ թուղթ ու մելան ունենաս: Այս օրերը, երբ մենք կռվում, կոփում ենք հայ ժողովրդի ճակատագիրը, բացառիկ են: Ոչ մի նպաստավոր հանգամանք չկա, որ (...)՝¹ մեր հերոսամարտը:

Մեր մյուս ռազմաճակատներից հաղորդագրություններ չկան, եւ զարմանալի է: Միայն երեկ ստացանք Ղարսի զորամասերի հրամանատար Հովսեփյանի հաղորդագրությունը Օլթիի մի առաջխաղացման մասին: Թշնամին պատկառելի ուժեր է կենտրոնացրել այս ճակատի վրա նախահարձակ լինելու: Ունեցել է հեռախոսներ, զընդացիրներ, թնդանոթներ եւ պատերազմական վերջին ոճով շինված արվեստական դիրքեր ի լրացումն բնական դիրքերի: Մենք վաղուց պատրաստվում էինք առաջ խաղալու Օլթիի վրա՝ գրավելու նրա ածխահանքերը, որոնք ներկայումս հացի չափ անհրաժեշտություն են ներկայացնում Հայաստանին: Ինչպես երեւում է, թշնամին հոտ էր առել այդ մասին, դրա համար ուզեց կանխել մեզ. թշնամու Կարա-Բեքիրի զորքերը հունիսի 18-ին հարձակման են դիմում: Մեր զորքերը անմիջապես դրվում են զորաշարժման մեջ եւ երեք ուղղությամբ սկսում են հարվածել թշնամուն: Աջ զորասյունը նույն օրը երեկոյան դեմ բռնում է ճանապարհ բաց անող դիրքերը: Դորտ-Քիլիսում միջին զորասյունը նույն ժամին բռնում է նույնպիսի դիրքեր Մերտենեկի մոտ, իսկ ձախակողմյան զորասյունը՝ Բեկկելի դիրքերում: Հետեւյալ օրը, հունիսի 19-ին, առավոտյան հիշյալ զորամասերը անցնում են հարձակման: Աջակողմյան զորասյունը կեսօրին կռվով գրավում է Փանշուրեթի լեռնանցքը եւ Դորտ-Քիլիսից հարավ ընկնող Կուլու սարի մոտ հանդիպում է դիմադրության՝ 5 ժամ տեւող համառ կռվից հետո գրավում է Ագունդիր կոչված յայլաղը, եւ նույն գյուղի մոտ գտնվող լեռը: Սույն զորամասի դեմ գործելիս են եղել ընդամենը 100 մարտիկներ 1000 տաճիկների ղեկավարությամբ:

Թշնամին ունեցել է 1909թ. տիպի երկու թնդանոթ եւ 4 «Մաքսիմ» գնդացիր: Տաճիկները կանոնավոր կազմակերպված են եղել: Յուրա-

¹Բառն անընթեռնելի է (Ս.Հ.):

քանչյուր ասկյար ունեցել է ուսից փաթեթ եւ իրերի պայուսակ: Բացի այդ, թշնամին հնարավորություն է ունեցել օգտվելու անտառածածկ մասերում եղած պատրաստի դիրքերից, իսկ մեր զորքերը կռվել են բաց տարածության վրա:

Երրորդ զորասյունը Բերաջլի գյուղի շրջանում հանդիպելով հակառակորդի ուժեղ դիմադրությանը, գրավում է այն եւ ահագին ավար վերցնում: Հունիսի 20-ի կռիվները վճռական բնույթ են ստանում, որից հետո թշնամին գլխովին ջարդվում է, եւ մեր երեք զորասյուները նույն ամսի 21-ին միանում են իրար ածխահանքերի արեւմտյան մասում: Նահանջի ճամփին թողնում է ահագին վիրավորներ եւ սպանվածներ, իսկ մենք ունենում ենք 5 սպանված եւ 22 վիրավոր: Ջարդված թշնամու նահանջն այնքան արագ եւ խուճապային է եղել, որ մեր ձեռքն է ընկել երկու արագաձիգ լեռնային թնդանոթ, 4 «Մաքսիմ» գնդացիք եւ 100000 երեք գծանի փամփուշտ, մոտ 300 լեռնային թնդանոթի հրանոթ, բազմաթիվ լեռնառումբ, փռներ եւ համբարակային պահեստ, ուր կենտրոնացած է մոտ 1200 փ հացահատիկ, 50 փ պաքսիմաթ, 50-ական փութ թխված հաց եւ շաքար, իսկ ռազմադաշտի ողջ տարածության վրա ձգված են եղել բազմաթիվ անասուններ: Բռնվել են սայլեր ամբողջ փախչողներով, որոնց առաջարկված է հանձնել զենքերը եւ վերադառնալ իրենց տեղերը:

Մեր լավագույն ռազմագետներն անգամ հաստատում են, որ մեր կանոնավոր զորամասերը առաջին անգամ են հանդիպում այսպիսի կանոնավոր տաճկական բանակի, որը պատրաստված է եղել պատերազմական արվեստի վերջին ոճով, բայց եւ ջարդվել է: Սա մի փառավոր ապացույց է, որ մի քիչ, եթե շունչ քաշել տան մեր արտաքին եւ ներքին թշնամիները, մենք բոլորի հետ մեր հաշիվները կամաց-կամաց կմաքրենք եւ կգրավենք մեր մայր երկիրը, առանց խնդրելու, որ արտաքին ուժերը մեզ օգնեն եւ հետագայում փորձանք դառնան մեր գլխին: Սակայն, դա դեռ սկիզբն է փրկանց. Հայ ժողովուրդը դեռ շատ բան ունի ասելու մեր ֆիզիկական գոյության ոչընչացնել ցանկացող մեր թշնամիներին եւ մեզ բոլորովին թույլ կարծող լիրբ Եվրոպային, որի շարժիական հաշիվների պատճառով այսքան արյուն ենք թափում:

Հիմա մենք ճիշտ ենք ըմբռնում իրերի դրությունը, իսկական դրությունը: Ոչ-ոքի **չապավինել**, այլ մեր հույսը դնել մեզ **վրա** եւ անել

այն, ինչ Վերսալն ու Սան-Ռեմոն որպես թե ցանկանում են, բայց չեն անում:

26 հունիսի

Մինչեւ մեր քաջարի Բանակը նորանոր հաղթանակներ է տանում Սուլթանական Տաճկաստանի դեմ եւ քայլ առ քայլ մոտենում է դարերով երազած իր գաղափարին-տեսնել հայ արյունլվա խեղճ ժողովուրդը ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱԽ, ՄԻԱՑՅԱԼ, այնտեղ **տխրահողակ** Ղազախ-Շամշադինում իր ավելի քան **տխրահողակ** զավակներով դուրս եկած կռվի դաշտ, դաշույնով հարվածում է մեր թիկունքը, «կոմունիստական» շարժում առաջ բերելու համար, չգիտեմ սա բախտի խափ է, թե ստրկությունից նոր ազատագրված մի խեղճ ժողովրդի խելակորույս ուրախություն, որի մեկ ծայրը անսահման ուրախությունն է, իսկ մյուսը՝ կամովի ստրկությունը: Երեկվա տիրացու «վարժապետներն» ու գող ավազակ ծույլերը միացած իրար դուրս են եկել «սոցիալական հեղափոխություն» են քարոզում, եւ ժողովուրդն էլ գնում է նրանց ետեւից:

Խավարի ու տգիտության մեջ խարխափողն անգամ կարող է հասկանալ, որ իր **ցեղականների** արյունով ներկված Ազատությունն ու Անկախությունը երբեք կամովին չի կարելի տանել եւ ուրիշին տալ՝ ասելով. «Ես Ազատություն եւ Անկախություն չեմ ուզում, ետ առեք այն եւ տվեք նրան, ում որ հարկավոր է: Ռուսաստանի եւ Տաճկաստանի ստրկության լուծն եմ ուզում»:

Բայց, լավ իմացիր **հայ** ժողովուրդ, քեզ ձեծելով պետք է ընտելացնենք ազատությանը, քո վիզը սյուների պիտի կապենք, որպեսզի դու հնարավորություն չունենաս նրան մեկնելու Ռուսաստանի լծի տակ:

Վրդովված եմ չափազանց, որովհետեւ հայի պատմական երկպառակությունն ու դավաճանությունը դարձյալ գլուխ են բարձրացրել մեզ կործանելու: Ես հավատացած եմ, որ հայ ժողովուրդը կոմունիստական կարգերին հասնելուց հետո, նրանից եւս կհիասթափվի, նրա դեմ, եւս կսկսի կռվել: Հայը միշտ նորը որոնող է եւ նրան հասնելուց հետո խիստ հիասթափվող: Նա ռոմանտիկ է եւ ոչ ռեալիստ. սուտ է, որ ասում են, թե հայ ժողովուրդը գերազանցապես մի մատերիալիս է: Նա կյանքում միշտ առաջնորդվում է զգացմունքներով

եւ ոչ թե խելքով եւ տրամաբանությամբ: Խոր վրդովմունքը մի կողմից, սովածութիւնը մյուս կողմից տրամադրութիւնս բոլորովին փշագրել են, այսօր էլ ոչինչ չպիտի գրեմ, գնամ տեսնեմ, թե ինչու պարեն չեն ուղարկել: Այս րոպեին այնպես քաղցած եմ, որ ձեռքս ընկնողին իր սեւ օրին կհասցնեմ:

27 հունիսի

Այսօր տրամադրութիւնս անհամեմատ լավ է, որովհետեւ կուշտ եմ: Եղանակը պայծառ է եւ մեր ռազմածակատներից մխիթարական լուրեր են հասնում: Հրամանատար Սեպուիը կարգադրեց, որ բոլորս էլ պատրաստվենք Իջեւան մեկնելու. մինչեւ Ղազախ-Շամշադինի ռազմական գործողութիւնների վերջնական հաշվեհարդարը՝ երեւի կմնանք այնտեղ: Միօրինակութիւն չեմ սիրում, հարատեւ տեղափոխութիւնները եւ չտեսած վայրերին ծանոթանալը եռանդ ու աշխույժ է մտցնում մեզս:

Երեկոյան ժամը 6-ին մենք հասանք Իջեւան: Բացի հրամանատարից եւ նրա թիկնապահ զինվորներից, մենք բոլորս էլ եկանք բեռնակիր ավտոմոբիլներով: Թարսա-չայ կամրջի մոտ տեղի ունեցավ զինվորական խորհուրդ, որը տեւեց մի ժամ: Այնտեղ էր Շամշադինի զորամասերի հրամանատար երիտասարդ քաջ գնդապետ Սանելը, որ իջել էր նոր հրահանգներ ստանալու Սեպուիից: Այդ կամուրջի մոտ Ղազախ եւ Շամշադին տանող ճանապարհները բաժանվում են իրարից: Այդտեղից երեւում է Ղարա-Ղայլու բերանը. ներկայացնում է մի անառիկ, բնական բերդ, ուր ապրում էին թաթարները, որ այնքան շփացել ու ամբարտավանացել էին իրեց ամրութիւններով եւ, մեր հանրապետութեան մեջ ապրելով, չէին ճանաչում մեր կառավարութեանը: Նրանք զանգիբասարգիների ու բեյութ-Վեդիցիների նման մատով էին խոսում մեր հետ, իսկ մեր անվճռական կառավարութիւնը ուղիղ երկու տարի առաջ չէր կարող ցույց տալ իրենց արժանի տեղը: Բոլշեւիկյան վերջին խռովութիւնների ժամանակ, Սեպուիը նորից նվաճելով ամբողջ Հայաստանը, հասավ Ղարա-չայ կամուրջը եւ հրամայեց խռովարարներից մաքրել եւ այդ ձորը, որից այնքան վախենում էր մեր թույլ ու անվճռական կառավարութիւնը: Դրանով քաջարի Զորավարը ուզեց մեր կառավարութեանը հասկացնել, որ հայ բանակը ամեն ինչ կարող է անել, եթե նրա կա-

ռավարությունը կրավորական դեռից դուրս գա: Այստեղ Սեպուհը անձամբ ղեկավարելով կռիվը, անձրեւի բռնվեց, մրսեց եւ թոքերի թեթեւ բորբոքում ստացավ:

Այո, այն չարաբաստիկ կամուրջի վրա, ուղիղ մի ամիս հետո Հայաստանի պահապան հրեշտակ Զորավար Սեպուհը նորից ստիպված էր ռազմական գործողություններ վարելու համար խորհրդակցության գալ:

Սրերով, ատրճանակներով, հեռադիտակներով, զինվորական ուսադիրներով եւ թղթապանակները կողքերից կախ ընկած այդ ըսպայակույտի մեջ Սեպուհը իր օրիգինալությամբ աչքի էր ընկնում: Ոչ մի շքանշան չէր զարդարում նրա կուրծքը. չնայած նրանք շատ-շատ են: Ուսադիրներ նույնպես չունեւ, ինչպես եւ զորավարի սուրը: Նա պարզ էր հագնված, շատ պարզ: Ամերիկյան ատենալից կարված գալիֆե շալվար, նույն կտորից անգլիական ձեւի, բայց գոց կրծքով ֆրենչ, շատ լայն գրպաններով, սեւ հասարակ ժակետ՝ գորշ սեւ բծերով, մորթե գլխարկ, որ միշտ ճակատի վրա է եւ միշտ նույն դրության մեջ: Ֆրենչի տակից կախված էր իր հեղափոխական օրերի մաուզեր ատրճանակը՝ կարմիր կաշվից կարված փամփշտակալով, որ միաժամանակ գոտիկի դեր է կատարում: Բայլելիս Սեպուհի աջ կոնքի վրա աննշան անհարթություն է նկատվում, որից միայն կարող է կարծեն, որ նա ատրճանակ ունի: Միայն նստելու ժամանակ ատրճանակի փողը մինչեւ նշանացույց բլթակը երեւում է, որովհետեւ զորավարը սովորություն ունի աջ ոտքը տակը ծալած նստելու: Չնայած ճակատի այնքան պարզությանը, չնայած նրան, որ զինվորականություն հիշեցնող ոչ մի բան չունի իր վրա այդ մարդը, բայց այնուամենայնիվ նրան չճանաչող կամ չտեսած մեկը մազաչափ անգամ չի կասկածի, որ նա զինվորական է: Միշտ գերազանցապես հայ՝ հայկական դիմագիծ չունի, ավելի շատ ռուսական տիպ է, ունի ալեխառն շեկ մազեր, կապույտ աչքեր, որոնք թավ հոնքերի տակից սարսափ են ազդում խոսակցին: Ալեխառն մազերը եւ ճակատի կնճիռները մեկ-մեկ վկաներ են նրա հեղափոխական անցյալի, նրա իր ժողովրդի համար եղած ապրումների: Նրա, մշտապես դժգոհություն արտահայտող, դեմքը պատկառանք եւ ակնածանք է ազդում մարդու:

Ժպիտն ու ծիծաղը նրա դեմքին հարազատ չեն: Որքան խիստ եւ դաժան է թվում նրա արտաքինը, այնքան բարի ու ներող է իր

հակառակորդներին, եթե սրանք կանգնած են Հայաստանի եւ հայի անկախութեան տեսակետի վրա: Նրա հոգին մեծ է, բյուրեղի պես մաքուր. ճշմարտութեան դեմ գնացող մարդը, եթե անգամ նրա ամենամոտիկ ազգականը կամ բարեկամը լինի՝ հալածվում է նրանից: Սեպուհը լավ է ճանաչում հայ ժողովրդին եւ ամենակրիտիկական րոպեին կարող է ամբոխներ իր ետեւից քարշ տալ. նույնքան, եւ գուցե ավելի նա ճանաչում է այն տեղերին ու տարրերին, որոնք պատմական խճճված հաշիվներ ունեն հայ ժողովրդի հետ, եւ այդ է պատճառը, որ նա պարտություն ասած բանը չգիտէ: Հայ ժողովրդական հերոսների մեջ նա ամենից շատ զարգացած, ամեն բանից քիչ թե շատ ծանոթություն ունեցող մեկն է:

Տասնյակ տարիների հեղափոխական կռիվները նրան եփել են եւ դարձրել տաղանդավոր զորավար, որ իր ռազմական ընդունակությամբ լավագույն, կրթված զորավարներից ետ չի մնում: Նա վարպետ է եւ համապատասխան ձեւ ու լեզու ունի, երբ բանակներին է խոսում, համակող եւ գրավիչ լեզու ունի՝ ամբոխների առաջ կանգնած: Նա անզիական սառնասրտություն ունի եւ ճապոնական վճռականություն: Հաջողությունների դեպքում նա չի ոգեւորվում եւ անհաջողությունների ժամանակ նրա ուժեղ կամքը ավելի է զորանում:

Նա ամեն մարդու լսում է ուշադիր եւ այն տպավորությունն է թողնում, որ կարծես թե համոզվում է: Սակայն ամեն մի խորհուրդ, ամեն մի մտածածին գիր անցնում է նրա բնական խելքի լաբորատորիայից եւ սեպուհացած դուրս է գալիս:

Սեպուհը շատ համեստ է եւ ամեն բան սովորելու հակում ունի: Պիտնականը նրան չի ապշեցնում իր բազմակողմանի ծանոթություններում եւ տգետը չի արհամարվում նրանից:

Նա իր ասածը կատարում է թեկուզ սխալ լինի: Իր բերանից թըռած խոսքը ամենից առաջ ինքն է հարգում, եւ կյանքում կիրառում է այն՝ իր կամքի ամբողջ թափը շարժման մեջ դնելով: Նա սուր միտք ունի եւ ամենաչնչին խնդիրը, լինի բերանացի, թե գրավոր, հիշում է:

Ռազմական խնդիրները հեշտությամբ է կազմում եւ հաղթանակը ապահովում է շնչին ջանքերի գնով: Զինվորին սիրում է, բայց երբեք չի զգացնում. նրա տանջանքի կամ սիրո մեջ կարծես խորություն կա եւ չափ:

Հայրենասարությունը հայրական սիրուց միշտ բարձր է դասում եւ աննպաստ պարագաները երբեք չեն նսեմացնում հայրենասիրական զգացմունքները:

Այս մարդու մեջ ես չկարողացա այնպիսի խոշոր թերություններ գտնել, որոնք ցայտուն կերպով աչքի զարնվեն, զուցե այդ նրանից է, որ ես հիացած եմ նրանով եւ անկարող եմ դիտել նրա վատ կողմը, կամ զուցե նրանից է, որ այդ թերությունները արտահայտվելու պարագաներ չեն ներկայացել:

Երբ զինվորական խորհուրդը վերջացավ, Մանելը բաժանվեց մեզանից Շամշադին գնալու, իսկ մենք բեռնակիրը նստելով ճամփա րնկանք Իջեւան: Հրամանատարը Թարսա չայ կամուրջից մեզ հետ ավտոմոբիլ նստեց:

Դիլիջան-Իջեւան շրջանը իսկապես որ գեղեցիկ է եւ ինձ հիշեցնում է Վրաստանն ու Աբխազիան: Խճուղու երկու կողմից խիտ կանաչազարդ անտառներ են, որոնք ծածկում են բլուրներն ու սարերը: Խրճուղուն զուգընթաց հոսում է Աղստաֆա գետը, որ թափվում է Կուրը: Բեռնակիր ավտոմոբիլում խիստ մոտ էինք նստել ես, Ամիրյանն ու Ծաղիկյանը: Մենք հիացմունքով էինք դիտում բնության գեղեցկությունները եւ խոսում էինք Հայաստանի ապագայի մասին: Սեպուհը եւ նրա ադյուտանտ Թամրազյանը տեղավորվել էին շոֆերների մոտ, իսկ գլխավոր շտաբի պետն ու մի քանի սպաներ ավտոմոբիլի վերջին մասում: Բոլորիս տրամադրությունն էլ բարձր էր. ասում, խոսում եւ ծիծաղում էինք: Իջեւան հասնելով՝ հրամանատարը իր շտաբի կազմով իջավ մի գյուղացու տուն, ուր հավաքվել էին Ղազախի զորասյան հրամանատար գնդապետ Իշխանյանը իր թեւերի սպաների հետ: Առանց հանգստանալու, Սեպուհը անմիջապես ծանոթացավ ռազմաճակատի դրությանը եւ Վեքիլովի հետ միասին նոր կարգադրություններ արին վաղվա առաջխաղացությունը շարունակելու համար: Այս խորհրդակցության ժամանակ լուր բերին, որ նաուրցի հակաբոլշեւիկյան ուժերի հրամանատար Սոսին, որ մոտ 40-45 տարեկան գյուղացի էր, Շամշադինը բոլշեւիկ ուժերի կողմից գրավելուց հետո, այս գյուղացին առաջին իսկ օրից չհանդուրժելով այս հայրենադավ արարքին, անցնում է 140 լավ զինված երիտասարդների գլուխ եւ լեռներ քաշվում: Շամշադինի ապստամբապետ Բերբերյանը հրամայել է նախ ձերբակալել Սոսի երեք եղբայրներին, ազգականներին ու բարեկամներին եւ ապա վառել նրա տունը:

Հայրենադավ չարագործի հրամանը իսկույն կատարվում է, բացի տունը վառելուց, որ ինչ որ պատճառով հետաձգվում է: Սոսիի խրմբում լինում է եւ մի նաուրցի կին կամավոր Թամարա Մարտիրոսյան անունով: Այս հայրենասեր հերոսուհին դեռ օրիորդ ժամանակ հայտնի է եղել որպես քաջ կռվող եւ հեղափոխական, նրա ամուսինը սպանվել էր ապրիլյան կռիվներում, երբ Ադրբեջանի կառավարությունը կամենում էր Հայաստանի դիակի վրայով կապվել քեմալականների հետ: Որբեայրին, Ադրբեջանի վրա տարած Հայաստանի կատարյալ հաղթանակից հետո նվիրվում է իր մանչ որբերին՝ նրանց պահելու եւ կրթության դնելու:

Թարսա-չայի կամրջի խորհրդակցության ժամանակ, որին մասնակցում էր նաեւ Թաուզ-Կալայի (բերդ) Հայաստանի Կառավարության հավատարիմ մնացած ուժերի պետ Լեւոն Բեկը, լուր ստացանք, որ նաուրցիները հարձակվել են բուլշեիկ պաշարակիր սայլերի վրա եւ խուճապի մատնել Հայաստանի թշնամիներին:

Սոսին հաստատեց այդ լուրը եւ պատմեց Թամարայի քաջագործությունների մասին, որ արցունք խլեց մեր աչքերից:

Երեկոյան ժամը 9-ին գինվորական խորհրդակցությունը վերջացավ, որի հետեւանքով գնդապետ Իշխանյանը եւ գնդապետ Հարություն Խաչատրյանը պիտի անմիջապես մյուս օր առավոտյան մեկնեյին առաջին դիրքերը:

Փախածների ասելով՝ Ղազախում մեծամասնականների մեջ տարաձայնություններ կան. Ղազախ-Շամշադինից զոռով գաղթեցված ժողովրդի մեծ մասը զղջացել է եւ ուզում է վերադառնալ, բայց վախենում են պատժվելուց: Հայաստանի թշնամիները այնքան ստոր եւ խաբեբա են, որ լուրեր են տարածել, որպես թե մեր զորքերը անխտիր կոտորում են բոլորին, բռնաբարում են կանանց եւ թալանում են տները: Սակայն մնացողները, տեսնելով մեր զորքերի եղբայրական վերաբերմունքը դեպի իրենց խաբված արյունակիցները, եւ այն կարգ ու կանոնը, որ տիրում է մեր զորքերից հետո, լուր են տալիս փախածներին:

Հենց այսօր մի ուրիշ լուր ստացվեց, որ Սեւ-Քարեցի փախածներից 100 ընտանիք վերադարձան:

Սեպուհը մնացյալներին կոչեր ուղարկեց, ինչպես եւ գաղտնի քարոզիչներ:

Մինչեւ օրս ես բավական ժամանակ ունեի, բայց շտաբում ծա-

ռայութիւնն ստանալուց հետո գործս բավական դժվարացավ: Աչք փակելու ժամանակ անգամ չունեմ: Սակայն խիղճս հանգիստ է, որովհետեւ ես մի բանով օգտակար եմ լինում նոր ազատված Հայրենիքիս:

Ես հիմա ավելի հնարավորութիւն ունեմ շտաբի ամեն մի գաղտնիքը իմանալու, մանավանդ, որ շտաբում հերթապահութիւնն էլ եմ անում: Բացի այդ, Սեպուհը ինձ առանձնապէս թույլատրել է ամեն մի գրութեան, հեռագրի, ռազմական հաղորդագրութեան հետ ծանոթանալու, որպէսզի կարողանամ նյութեր ունենամ մեր ապագա պատմութեան համար: Ես ու Սեպուհի համհարզ Թամրազյանը միասին ենք ապրում, ու չկա մի գաղտնիք, որ նախ նա ու ես չիմանանք եւ ապա հրամանատարը: Միայն մի բանից ես ու նա շատ ենք նեղանում, այդ այն է, որ համարյա միշտ քաղցած ենք մնում: Սեպուհի անձնական մի քանի զինվորները, որոնց հետ ենք ճաշում եւ պարեն ստանում, այնքան անբարեխիղճ են, որ մեր բաժնի պարենը ես սպառում եմ, առանց մեր մասին մտածելու: Մենք էլ ամաչում ենք ստամոքսի համար ամեն անգամ կռիվ անել, դալմադալ բարձրացնել:

Սեթյանը ու Ծաղիկյանը հեռու մի տանն են ապրում, բայց բոլորս էլ մի տանն ենք ճաշում: Չնայած հաճախակի կրկնվող անպարենութիւնների, այնուամենայնիվ ուրախ ենք ապրում, եւ ժամանակը ձանձրալի չի անցնում:

Զինվորների մեջ առհասարակ այն կարծիքն է տիրում, որ շտաբում ապրողները հրաշալի են ապրում, բայց ողորմելիները չգիտեն, որ ամենայն օր կիսաքաղց ենք մնում: Բայց պետք է խոստովանել, որ նրանց կարծիքը մասամբ սխալ չէ, ուրիշ անբարեխիղճ շտաբները, որոնք ռուսական շինովնիկական ակնարկով են նայում ռազմական այս կարեւոր օրգանի վրա՝ ապրում են ավելի լավ, քան կարելի է:

Ե՞րբ պիտի, վերջապէս, մենք կարողանանք ռուսական հին կարգերից մնացած այլասերված սպայութեանը դուրս շարտել մեր բանակից, եւ փոխարինել նրանց հայրենասեր, նոր մտքերով ու հայացքներով օժտված սպայութիւններով, որ կանգնած լինի հայ հեղափոխական ժողովրդի պետական տեսակետի վրա:

Ցավն այն է, որ մեր սպայութեան ճնշող մեծամասնութիւնը Հայաստանի անկախութիւնը համարում է մի անցողական շրջան եւ նրանք՝ այդ ստրկամիտները, օրից-օր սպասում են, որ ռուսը գա եւ տիրե մեր երկրին:

Եթե սպայութիւնը այսպիսի տրամադրութիւն ունի, էլ ի՞նչ մեղադրելու բան է մտում հասարակ գինվորին, որ վեց տարվա անընդ-հատ կռիվներից, զրկանքներից ձանձրացել է եւ ուզում է «տուն» գը-նալ, ինչպես մի ժամանակ բոլշեիկներն էին քարոզում, երբ դեռ գինամոլ Գերմանիան վերջնականապես չէր ջախջախվել:

Ուշ գիշեր է, առանց այն էլ շատ հոգնած եմ, վեր կենամ քնեմ:

Քնել, բայց ինչպես քնեմ, քանի որ Ղազախ-Շամշադինի ամբողջ ռազմաճակատների հեռախոսների եւ հեռագրաթելերի ցանցը այժմ հջեւանն է եւ րոպե չի անցնում, որ նոր հաղորդագրութիւններ չբե-րեն եւ չզարթնեցնեն Թամրազյանին եւ ինձ:

Իջեւան, 28 հունիսի

Ռազմաճակատի բոլոր ուղղութիւններից եկած հաղորդագրու-թիւնները զեկուցում են, որ այս գիշեր անցել է հաջող. Իջեւանի զո-րաճակատում թշնամին երեւաց Ռեվազլուի հյուսիսային ժայռերի վրա: Այսօր գնդապետ Իշխանյանի զորասլունը, շարժվելով Շամշա-դինի վրա, գրավեց Լալա քենդ գյուղը:

Գնդապետն իր, Մանեի եւ Տիմչենկոյի¹ զորաճակատներից տե-ղեկութիւններ չունի:

Ղազախ-Շամշադինը գրավելու համար մեր ուժերը հետեւյալ կերպով են դասավորված:

Գնդապետ Իշխանյանի Իջեւանի զորամասի մի զորասլունը, որ-պես ձախ թեւ գնդապետ Խաչատրայանի ղեկավարությամբ շարժվում է Իջեւանից Սարամ-Սախլու սարի վրայով Թաուզ-կալա: Գյուլ-Բին-տից, միջին թելը, գնդապետ Հակոբյանի գլխավորությամբ առա-ջանում է Կարաուլչի լեռան վրայով դեպի Ղարա-Ղայա եւ աջ թելը գնդապետ Մանեի հրամանատարությամբ Կուլալիի վրա:

Տիմչենկոյին խնդիր է տրված պաշտպանել Ադրբեջանից մեր սահմանը եւ ապահովել մեր զորամասերի աջագոյն թելը:

Համհարզ Թամրազյանը ասում է, որ ուժերի այսպիսի դասավո-րումն լավագոյնն է թշնամուն մի քանի օրվա ընթացքում ջարդելու համար: Կեսօրից հետո Շամշադինից հաղորդում են, որ Մանեի զորամասերից մեկը երկու զորասլուն Մուրզուզ լեռից, իսկ մյուսը

¹ Կարդալ՝ Դեմչենկո (Ս.Հ.):

Խունդուրկատ գետի հոսանքով շարժվեցին դեպի Ջիմովկա- Ղարա-
դայա Ղեռ շիասած Ջիմովկա՝ աջ գորասյունը գնդակոծվում է Ա-
դրբեջանից մեր սահմանն անցած թափառաշրջիկ թաթարական
հրոսակների կողմից: Կարճ կռվից հետո, վերջիններս ցրվում են եւ
Մանեւի գորասյունը շարունակում է իր առաջխաղացությունը: Մյուս
գորասյունը չհանդիպելով թշնամու դիմադրությանը հասավ իրեն
ցույց տված գիծը՝ Կարաուչի լեռան մոտ:

Ամեն օր նորանոր վերադարձողներ կան, եւ մեր դեմ կռվող զին-
վորները, որոնք գալիս են եւ զինված, եւ անզեն, ով ինչպես կարո-
ղանա, որոնք փառավոր ապացույցներ են, որ Հայաստանի գոյությա-
նը սպառնացող թշնամիները բարոյական եւ ռազմական մեծ պար-
տություն կրեցին, եւ սա առաջինը չէ:

Շտաբում առանձնապես կարեւորություն են դարձնում ժողովրդի
տրամադրությանը, քան թշնամու ուժերի, որովհետեւ տեղացի ա-
պրստամբները մեզ ավելի են վնասում, քան բուն ինքը՝ թշնամին:
Այսօր շտաբում հերթապահությունը Ամիրյանին լինելով՝ Թամրազ-
յանը, Ծաղիկյանն ու ես ճաշից հետո գնացինք թուր ուտելու մի քա-
նի տեղացիների հետ, որը շատ ուրախ անցավ: Իջեւանցիները շատ
անհյուրընկալ եւ անկիրթ են, նրանց դեմքերից կարծես ժահր է կա-
թում, աշխուժություն եւ եռանդ նրանց մեջ մեռել է: Տեղացիները
բացատրում են նրանով, որ ժողովուրդը քաղցած է, թալանված եւ
սարսափահար եղած «բուլճեիկ» կոմունիստներից, որոնք Իջեւանից
նահանջելով միայն տխուր հիշողություններ են թողել:

Իջեւան, 29 հունիսի

Ռազմաճակատից երկու գերիներ բերվեցին Իջեւան, որոնց հար-
ցաքննեց ինքը՝ հրամանատարը: Նրանք կծկտուր տեղեկություններ
տվին. ճնշված էին հոգեպես եւ դողում էին ողորմելիները՝ կարծում
էին, որ մենք էլ կարմիրների պես մարդու վրա նայում ենք որպես
մի անշունչ առարկայի վրա, որի հետ կարելի է խաղալ «գնդակահա-
րի» դաժան բառով: Իմ մեջ եւ ափսոսանք, եւ արհամարանք զար-
թեցրեց դրանցից մեկը՝ ղարաբաղցին, որոնց գոյամարտի համար
դատարկվեց առանց այն էլ ոչ հարուստ մեր պետական գանձարկղը
եւ ոչնչացան մեր լավագույն ուժերը:

Մի ժամանակ մենք Ղարաբաղը համարում էինք մեր հանրապե-

տության շէյթանը, որ շարունակ ծառայում էր դավադիր Ադրբեջանի դեմ, երբ վերջինս ամեն անգամ փորձ էր անում նվաճել այդ լեռնական հերոս ժողովրդին եւ միանալ մեր դարավոր թշնամի Տաճկաստանի հետ: Սակայն, ավաղ, մելիքների այդ դավաճան ծննդավայրը իր կաշին փրկելու համար, ապերախտորեն բաց արավ Ղարաբաղի պողպատե դռները ոռու մի քանի հարյուրանոց զորամասի առաջ եւ այժմ, միացած նրանց, արշավ է սկսել իրեն սնուցող մոր՝ Հայաստանի վրա:

Երջանիկ է ոռու ժողովուրդը հայի պես կույր սիրող եւ կույր հետեւող ունենալու համար:

Այսօր լուսաբացին Իջեանի զորաճակատում խռովարարները հարձակման դիմեցին գնդապետ Իշխանյանի զորամասի վրա Լալաքենդի մոտ, Դիտիվանքի եւ Զիմովկայի կողմից: Երկու ժամվա կռվից հետո մեր զորամասերը հակահարձակման դիմելով, թշնամուն ետ շարտեցին դեպի Ղազախ: Մենք ունենք մի սպանված: 12 ժամին մեր զորամասերը Կարմիր քարին մոտենալիս սկսում են հետապնդել թշնամուն, մեր ուժերը շարժվում են Օձաքար լեռան ուղղությամբ:

Իջեան 30 հունիսի

Գնդապետ Իշխանյանը հաղորդում է, որ Կարմիր քարը գրավելուց հետո 2 ժամին մեր պահակախումբը ինքնակամ թողնելով Օձաքարը եկել է Լալաքենդ գյուղը: Օձաքարում թշնամին ունի չորս հարյուր մարդ եւ չորս գնդացի:

Հակառակորդը պատկառելի ուժեր է կենտրոնացնում Դիտիվանքում, ուր կան 2 գնդացի: Ապստամբները այդ ուղղությամբ հրացանային եւ գնդացրային ուժեղ կրակ են բացել մեզ վրա՝ միաժամանակ երեւան հանելով հեծելազորը: Չստուգված լուրերին նայած, բոլշեիկները պատրաստվում են թաթարների հետ միասին անցնել մեր սահմանը: Գերիները պատմում են որ Բաքվում բոլշեիկները 400 հոգուց մի զորամաս են կազմակերպել, որից մի մասը ուղարկել են մեր դեմ, իսկ մյուս մասը ուրիշ ճակատներ: Սարամ Սախլուի շրջանում եւ Թաուզ-Կալայի վրա շարժվող մեր զորամասերից հաղորդագրություն է ստացվել, որ 29 հունիսի, 3 ժամվա կռվից հետո մերոնք գրավել են Թաուզ Կալան եւ Չինչինը: Թշնամին նահանջելով թողել է 25 դիակ, որոնց թվում եւ երկու թուրք եւ մի փչացած հին սիստեմի

թնդանոթ, որը մենք էինք թողել նահանջելիս:

Նաուրի կռիվների ժամանակ, հերոսաբար կռվելով, ծանրապես վիրավորվել է Թամար Մարտիրոսյանը: Կարգադրված է նրան տեղափոխել Իջեւանի հիվանդանոց:

Մյուս ճակատներում նշանակալից ոչինչ չկա:

1 հուլիսի

Խռովարարները գնդապետ Մնացականյանի ղեկավարությամբ իրենց ուժերը կենտրոնացնում են Աչասուի եւ Սեւ քարի ուղղությամբ, որպեսզի անցնեն մեր թիկունքը, բայց նրանց չի հաջողվի այդ անել, որովհետեւ մեր շեշտակի հարվածները դեռ նրանց շշմեցրել է: Գնդապետ Խաչատրյանի զորասյունը շարժվում է Թաթլու գյուղի վրա: Շամշադինում մեր ձախ զորասյունը 15 ժամին գրավեց Ղարաղայան, ուր մնացել են միայն մի քանի ընտանիք:

Աջ զորամասը շարժվեց Ղարաղայայի աջ ուղղությամբ, ուր այսօր վաղ առավոտյան կռիվներ են տեղի ունենում, իսկ ձախ զորասյունը առաջանում է Չորաթան գյուղի վրա:

Նաուրցի կին կամավոր Թամար Մարտիրոսյանը, որ վերջին կռիվներում հերոսաբար կռվել էր եւ վիրավորվել կրծքից ծանրապես, այսօր առավոտյան դեմ մեռավ Իջեւանի հիվանդանոցում:

Հրամանատար Սեպուհը կարգադրեց զինվորական մեծ շուքով թաղել Հերոսուհուն: Եվ այդպես էլ եղավ: Նրա որբերի խնամատարության, կրթության հոգսը մեր կառավարությունը վերցրեց իր վրա:

Եզակի դեպք է այս կնոջ հերոսությունը մեր երկու տարվա պետական գոյամարտի մեջ՝ բարոյական մեծ ապտակ մեր ԱԶԱՏՈՒԹՅԱՆ եւ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ թե ներքին, թե արտաքին որոշ թշնամիներին, որոնք ուզում են իրենց անարգ ոտքերով պղծել մեր Մայր երկրի անձեռնմխելի հողը:

Այստեղ կարելու է հիշել նաուրում կատարված մի ուրիշ դեպք, որ նույնքան կարելու է: Նաուրը բուլշեիկների կողմից գրավելու ժամանակ տեղացի կույր աշուղը արհամարանքով է խոսում դավաճանների եւ համակրանքով՝ հայրենի կառավարության մասին: Ապրստամբապետ Բերբերյանը սաստում է աշուղին, որ սա զգույշ լինի, բայց ժողովրդական երգիչը հանդուգն պատասխան է տալիս եւ մեղադրում դավաճան Բերբերյանին («վարժապետ») որի հրամանով

սպանվում է աշուղը:

2 հուլիսի

Այս առավոտ ժամը 8-ին գնդապետ Իշխանյանի գործասը հարձակման է դիմել Օձաքարի վրա: Շամշադինի առաջխաղացութունը նույնպես հաջող է ընթանում: Կոտիքենդի եւ Բուրանայի շրջանում բուլշեիկները ուժեղ պրոպագանդա են մղում, բայց քանի գրոշ արժի նրանց քարոզը, երբ ամեն տեղ ուժն է հաղթողը:

Հենց հիմա տեղեկություն ստացվեց, որ գնդապետ Իշխանյանը համառ կռվից հետո գրավեց Օձաքար կոչված անառիկ բարձունքը: Թշնամին ունեցել է երկու գնդացի, որ անդադար գործելիս է եղել:

Մեր բռնած գերիները պատմում են, որ դարաբաղցիները թողել փախել են՝ շուգենալով կռվել Հայկական Հանրապետության դեմ: Երեք օրվա համառ եւ կատաղի կռվից հետո, Շամշադինի մեր գործասերը, ջարդելով թշնամուն, քշել են նրանց Ադրբեջան: Գյուղացիները չեն փախել, իսկ հեռացողները ամեն օր ծածուկ փախչում գալիս են իրենց տները:

Ղազախ-Շամշադինի ազգաբնակչությունից Սեպուհը երկու բան է պահանջում, նախ զինաթափ լինել եւ ապա հանձնել բոլոր զենքի ընդունակ երիտասարդներին որպես զինակոչի ենթականեր: Թեեւ նրանց համար շատ ծանր են այս պայմանները, բայց անխուսափելի:

Ցարդ հայ կառավարությունը զինում էր տեղական բնակչությանը, որովհետեւ Ադրբեջանի վտանգ կար, սակայն այժմ այդ վախը չկար եւ մեր հիմար գյուղացիությունը չիմանալով իր զենքը գործածել, դարձրել է այն մեր դեմ: Ինքնապաշտպանության հարցը պետք է վերացնել եւ դարձնել այն պետական, որովհետեւ մենք հիմա այնքան ուժ ունենք, որ կարող ենք ամեն մի քաղաքացու կամ համայնքի կյանքը, գույքը ապահովել: Իմ կարծիքով, Հայ կառավարությունը մեծ սխալ է գործում, թողնելով ազգաբնակչությանը զինված մնալ: Ղրանք շատ շուտով կարող են կույր գործիք դառնալ մեր երդվյալ թշնամիներին, ինչպես այդ ապացուցեց Ղազախ-Շամշադինի վերջին ապստամբությունը:

Իմ օրագրից շեղում կատարած չեմ լինի, եթե արձանագրեմ, որ հենց հիմա, երբ ես գրում եմ, Սեպուհը լսում է մի մոլոկանի գանգատը: Նա հայտնեց, որ պաշարակիր զինվորները սպանել են երեք

մուլկանի, որպեսզի ընդմիջտ «պետականացնեն» նրանց սայլերը: Վերին աստիճանի սիրտս վրդովվեց. մի՞թե մեր զինվորները կարող են այդպիսի անգթություն գործել ռուսի վերաբերմամբ, բայց մյուս կողմից բանականությանս սառը դատողությամբ գալիս եմ այն եզրակացության, որ մեր զինվորը կամաց-կամաց փորձով գալիս է այն համոզման, որ ռուսի դեմն էլ կարելի է գենք գործադրել, եթե սա թշնամանք ունի դեպի մեր անկախությունը:

Սակայն այս պատճառաբանությունը չի կարող հանգստացնել խիղճս, մենք պետք է շատ զգույշ վարվենք եւ այնպես հեշտորեն չխաղանք ամեն մի քաղաքացու կյանքի հետ: Մուլկանների ընկճվածությունն ու հալածանքը ինձ հիշեցնում է այն լուծը, որ մենք տանում էինք Տաճկաստանի տիրապետության ժամանակ: Բայց Թամրազյանի կարծիքով, այդպիսի դեպքերը անխուսափելի են պատերազմական գործողությունների ընթացքում:

3 հուլիսի

Մեր առաջխաղացությունը բոլոր ուղղությունների վրա հաջող է ընթանում: Գյուղացիները խմբերով եւ զինված, եւ անզեն գալիս հանձնվում են, խորապես ափսոսանք արտահայտելով, որ իրենք պարզապես խաբված են եւ գործիք են դարձել մի քանի սրիկաների ձեռքը: Նրանցից մեծագույն մասը զարմանք է հայտնում, որ հայ կառավարությունը հարկ եղած ուշադրությունը չի դարձրել այս երկու վտանգավոր շրջանների վրա:

Կառավարության ուժը, հեղինակությունը կենտրոնից դուրս գալով, մինչեւ ծայրագավառներ հասնելը այնքան է թուլացել, որ կառավարությունը ստիպված մի ամիս է ինչ կռիվ է մղում իր իսկ տերիտորիայում իր համարումը վերականգնելու: Սա պարզապես անփութության հետեւանք է, սակայն յուրաքանչյուր անհոգություն, եթե մեզ վրա թե տնտեսապես, եւ թե մարդկային զոհերով այսքան սուղ նստի, մենք կարճ ժամանակում լուրջ վտանգների առաջ կկանգնենք: Գնդապետ Իշխանյանի զորամասը գնդապետ Խաչատրյանի զորասյան աջակցությամբ շարունակում է առաջխաղացությունը: Ըստ փախածների տված տեղեկությունների՝ խռովարարների մեծ մասը ուզում է մեր կողմն անցնել: Նրանց շատ վատ են կերակրում եւ նրանց շարքերում մեծ դասալքություն կա: Լալաքենդի վրա հարձակ-

վող խռովարարներին, կռիվների ժամանակ, ղեկավարելիս է եղել փոխգնդապետ Մնացականյանը: Կռվից հետո 100 ղարաբաղցիներ փախել են Գանձակի խորհրդային գնդից, բայց հայտնի չէ, թե ուր: Խռովարարների մյուս գլխավորները՝ Բերբերյանը, փոխգնդապետ Տեր-Սարգսյանը Շամշադինից փախել են Ադրբեջան:

4 հուլիսի

Գնդապետ Խաչատրյանի զորասյունը այսօր առավոտյան ժամը 9-ին գրավեց Թաթլու գյուղի հյուսիսային բարձունքը, խռովարարները տեսնելով մեր նրանց շրջապատելու փորձը, փախան Ադրբեջան: Գյուղից փախած ազգաբնակչությունը վերադարձավ: Կլիշքենդի եւ Չախմախլուի կողմից բուլշեիկ կոչված տականքները թվով մոտ 100 մարդ հարձակվեցին Սեւ քարի վրա տեղացիների օգնությամբ եւ նեղեցին մեր սահմանապահ փոքրաթիվ զորախմբին, բայց մեր հակահարձակումով դրությունը վերականգնված է: Փախածների ասելով, խռովարարները հիասթափվելով բուլշեիկներից ուզում են թնդանոթով անցնել մեր կողմը: Նույն պատմողների ասելով, Աղըստաֆա-Ղազախ են եկել 600 հոգի հայ եւ թաթար բուլշեիկներ, որոնք հայտնել են, որ իրենք հայերի դեմ չեն ուզում կռվել: Թաուզի հետ հաղորդակցությունը կտրված է, որի պատճառով Մանեի զորամասից տեղեկություն չեն ստացել: Հրամանատարը Ղազախ-Շամշադինի գյուղացիության եւ մեր դեմ կռվող հայ զինվորների անունով կոչեր գրել տվեց եւ մեր գործակալների միջոցով ուղարկեց Ղազախ: Կոչերը գրված են սրտառու խոսքերով եւ պարզ լեզվով: Նրանց մեջ ասված է, թե հայ հեղափոխական ժողովուրդը այսքան տարի միլիոնավոր զոհեր տալով եւ գերմարդկային ջանքեր թափելով՝ հազիվ կարողացել է ազատվել **բարբարոս** Տաճկաստանի եւ նույնքան **բռնակալ** Ռուսաստանի լծից եւ ստեղծել է Հայաստանի Հանրապետությունը, որ նոր միայն սկսել է ազատ շունչ քաշել եւ ապահովել իր սահմանները արտաքին թշնամիներից եւ հանկարծ նոր վտանգների առաջ է կանգնում, շնորհիվ մի քանի դավաճան հայերի, որոնք ամեն կերպ ուզում են ոտնակոխ անել ԱԶԱՏ եւ ԱՆԿԱԽ Հայաստանը:

Կոչերը վերջանում են ներման խոստումով, որովհետեւ մեր ստացած ստույգ տեղեկություններին նայած մեր դեմ գործողների

մեծագույն մասը չի գալիս եւ չի հանձնվում նրա համար միայն, որ դավաճան ստոր հոգի հայ բուշեիկ պարագլուխները հավատացրել են միամիտ հայ ժողովրդին նույնքան պարզամիտ զինվորներին, որ իբր թէ հայ կառավարությունը կոտորում, ջարդում եւ բռնաբարում են անխտիր բոլորին: Սակայն ի մեծ զարմանք եւ ցավ այդ հայրենադավ «հայ կոմունիստներին» ժողովուրդը առանց մեր կոչերը ստանալու կամաց-կամաց վերադառնում է, զինաթափ է լինում եւ հանձնում է զորակոչի տարիքի մեջ եղած երիտասարդությանը: Մինչ մեր գործերը Ղազախ-Շամշադինում այսպես հաջող են ընթանում, Ղարաբաղից, Զանգեզուրից տխուր, շատ տխուր լուրեր են հասնում մեզ: Ղարաբաղը արդեն վաղուց է, որ ընդունել է Սովետական իշխանությունը, որտեղ լցված են սովետական գործակալներով եւ քարոզիչներով: Սովետական իշխանության դավերը վերջապես ընկճեց Ղարաբաղը, որ երկու եւ կես տարի շարքապղծվեց Գերմանո-Թուրքական-Ադրբեջան կանոնավոր զորքերի եւ խուժանի ներխուժումով:

Սակայն մեր շտաբում այն կարծիքն է տիրում, որ նրանք ավելի շուտ այդ միջոցով օգտագործեցին սովետական իշխանությունը, վերջնականապես հարվածելու «Մուսավաթ» դավադիր կառավարության վերջին մնացորդներին, որոնք Գանձակում եւ Շուշիում փորձեր արին վերականգնելու իրենց դիրքն ու իշխանությունը: Եթե մեր ենթադրությունները ճիշտ են՝ նրանց արածը ռազմական մի ճարպիկ խաղ է, իսկ եթե մենք սխալվում ենք, ապա Ղարաբաղին կարելի է ասել, «Ահա մի լեռնական ժողովուրդ, որ մեր պատմության մեջ չըտեսնված ապերախտություն եւ անօրինակ դավաճանություն գործեց հանդեպ իր ազատասեր արյունակիցների, որոնք նորանոր հաղթություններ են տանում եւ Օլթիի եւ Կաղզվանի եւ Շարուր-Նախիջեւանի ուղղությամբ»: Մեր կրծքի վրա սնված այդ լեռնական օձը, որին մենք տաքացրինք մերկ մնալով, որին կերակրեցինք սոված թողնելով հայ ժողովուրդը եւ որի գոյության պահպանման համար հազարավոր թանկագին կյանքեր շարտեցինք մահվան գիրկը, այսօր նա խայթում է մեզ մեր ետեւից եւ իր ժայթող թույնը կաթեցնում է Հայաստանի սրտում, ցանկանալով սրա վայրկենական մահը:

Ցավալին այն չէ, որ Ղարաբաղը առանց մի գնդակ արձակելու կամովին իր վիզը մեկնում է սովետական յուրահատուկ լծի տակ, այլ այն, որ նա խաղալիք դարձած սովետական բռնակալներին եւ

աշխարհակալներին՝ զենքի ուժով շարժվում է Զանգեզուրի վրա, նրան եւս փաթաթելու իր չարաբաստիկ բախտը: Տեսնենք վերջինս ինչ վերաբերմունք ցույց կտա սովետական «ծիծեռնակներին»: Ասենք, ի՞նչ կարելի է սպասել Զանգեզուրից, չէ՞ որ սա Ղարաբաղի քույրն է եւ պակաս սեւ եջեր չի կազմել մեր հնագույն պատմության մեջ:

5 հուլիսի

Հուլիսի առանձին նշանակալից էջ է կազմում իմ արյունոտ օրագրի մեջ, որովհետեւ այսօրվանից Ղազախ-Շամշադինի Սովետական-Ծապլվարյան խեղկատակության երկրորդ արարվածը վերջացավ մեր թշնամիների կատարյալ պարտությամբ եւ մեր զորամասերի փառավոր հաղթությամբ: Գուցե երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ եւ տասերորդ արարվածներ եւս սկսվեն, բայց թող լավ իմանան «Ծապլվարյան կոմունիստները», որ այդ արարներն էլ պիտի վերջանան նրանց ողբերգական մահով:

Այսօրվանից Ղազախ-Շամշադինը երկրորդ անգամ վերջնականապես մաքրվեց «բոլշեիկ» կոչված անկոչ տականքներից, որոնք սարսափահար փախան Ադրբեջան: Քշվելով մեր սահմաններից, բոլշեիկները մի պատվիրակություն են ուղարկել գնդապետ Խաչատրյանին հետեւյալ պաշտոնական գրությունը հանձնելու մեզ. «Դաշնակցական Հրամանատարություն, Հայկական զորամասերը անցել են Ադրբեջանի սահմանը եւ գրավել «Կեյնախ-գշլուխ, Կոզնա-գշլուխ»: Ռուսաստանի սոցիալիստական-դաշնակցական խորհրդային հանրապետության զորքերի հետ ընդհարում ունենալուց խուսափելու համար առաջարկված է Հայկական Հրամանատարությանը անմիջապես մաքրել վերոհիշյալ գյուղը եւ քաշվել Հախում, հակառակ դեպքում Հանրապետությունը ստիպված կլինի զենքի ուժով ստիպելու Հայկական զորամասերին քաշվելու սահմանից:

Գանձակի շրջանի զորքերի հրամանատար՝ Վելիկանով.

Գանձակի շրջանի արտակարգ կոմիսար՝ Էֆենասեւ.

3 հուլիս II 2157

Մենք պատասխանեցինք. -

«Վերոհիշյալ գյուղը մենք չենք գրավել եւ ոչ մի գործաւաս սահմանը չի անցել: Մենք գրավել ենք միայն Ֆավախթունիս լեռը, որտեղից խռովարարները ռմբակոծում էին մեր գործերին, եւ մենք այդ լեռը չենք կարող թողնել, որովհետեւ սահմանի գիծը անցնում է նրա գագաթից»:

Նամակատուփի վրա մակագրված «Դաշնակցական հրամանատարություն» խոսքերի համար պատասխանվեց, որ Հայաստանի Հանրապետության մեջ «Դաշնակցական հրամանատարություն չկա, այլ կա հայ ժողովրդական կառավարություն»:

Այս բոլորից հետո պատասխանի մեջ ասված է նաեւ, որ նման գրություններից եւ սպառնալիքներից Հայկական հրամանատարությունը եւ նրա քաջարի Բանակը չեն վախենում:

Այս պատասխանը հաղորդվեց Սպարապետին ի գիտություն:

Մեր հետախույզները հուլիսի 3-ին բռնեցին հայտնի խռովարար Վասիլի Ծատուրյանին, որ փախչելու փորձ անելիս սպանված է: Այստեղ չեմ կարող զգվանքով չարձանագրել, որ եւ մենք, եւ բոլշեւիկները, մի անազնիվ ձեւ ունենք ծանր հանցագործներին պատժելու համար: Նախօրոք որոշվում է սպանել եւ ժողովրդին չգրգռելու համար հայտարարում են՝ «փախչելիս սպանվեց»:

Վերջնականապես պարզվեց, որ Շամշադինում մենք խռովարարներից խլել ենք ութ գնդացի, որից չորսը «Կուլտ», իսկ մնացածը «Լույս» սիստեմի:

Շամշադինում գնդապետ Մանեւը Ադրբեջանի սահմանապահ գործաւասերի պետից ստացել է մի գրություն, որով պահանջում են չանցնել սահմանը, այլապես կդիմեն միջոցների:

Վախկոտ նապաստակներ բոլշեւիկները, նրանք տեսնելով, որ բոլոր ճակատներում ջարդվեցին, սկսել են ամեն կողմից սպառնական գրություններ ուղարկել: Եթե դուք իրոք այդքան քաջ եք եւ կըտրուկ, Ձեր թղթի կտորների եւ դատարկամիտ խոսքերի փոխարեն պիտի մեզ հետ խոսեին Ձեր թնդանոթները: Դուք այնքան անազնիվ եւ ուխտադրուժ եք, որ եթե ձեր ձեռքից գար ոտնակոխ անել մեր եւ մեզ նման ուրիշ ազգերի անկախությունը, ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չէիք առնի ձեր սեւ ծրագրերն իրագործելու: Մենք վաղուց ենք ճանաչում Ձեր եւ Ձեր տված սոցիալիստական «ազնիվ» խոսքերի իմաստը:

Այս երկու օրը ռազմաճակատներում հանգիստ էր, գյուղացիները վերջնապես վերադարձել են իրենց գյուղերը: Ղազախ-Շամշադինի շրջանում կյանքը մտել է իր սովորական հունը: Սովն է իշխում ամեն տեղ, եւ կառավարությունը խիստ միջոցներ է ձեռք առնում արտակարգ օգնություն հասցնելու ժողովրդին:

Այս վայրիվերումների ընթացքում ժողովրդի առանց այն էլ քայքայված տնտեսությանը ծանր հարված հասցվեց: Պատերազմող կողմերը, իրար ձեռքից խլելով հավաքված անասունները, որ ժողովրդին է, համարում են պատերազմական ավար: Իհարկե հայ կառավարությունը հնար եղած չափով վերադարձնում է խլված անասունները եւ թալանված գույքը: Բայց, այնուամենայնիվ, տուժողների թիվը շատ է: Եթե հաշվելու լինենք ժողովրդի եւ կառավարության ընդհանուր վնասը, տասնյակ միլիոնների է հասնում: Մեկ կողմից խորհրդային Ռուսաստանը հաշտության բանակցություններ է վարում Մոսկվայում մեր ներկայացուցիչների հետ Լեոն Շանթի նախագահությամբ, մյուս կողմից այդ նույն Ռուսաստանը ստորերկրյա խլուրդային աշխատանք է կատարում մեր հանրապետությունը ներսից պայթեցնելու: «Ընկեր» Լենինը, որ մի ժամանակ բողոքում էր ամեն տեսակ քաղաքականության եւ գաղտնի դաշնակցությունների դեմ, այսօր նա մեր եւ Վրաստանի դեմ նույն ստոր դիվանագիտությունն է վարում: «Սոցիալիստական Ռուսաստանը» վաղուց գաղտնի դաշն է կռել հետամնաց եւ հակահեղափոխական Տաճկական ուժերի հետ, կռվելու իբր թե իմպերիալիստ Անտանտի դեմ, բայց փաստորեն այդ դաշինքը ուղղված է հայ ժողովրդի եւ Վրաստանի դեմ:

Երկու ամսից ավել է, որ Շանթը չի կարողանում վերջնականապես հաշտության բանակցությունները վերջացնել եւ հաշտություն կնքել: Նա ամսիս մեկին Մոսկվայից հեռագրում է, որ Սովետական Ռուսաստանը Ղարաբաղը, Զանգեզուրը եւ Շարուր-Նախիջեւանը վիճելի է համարում եւ հաշվում է Ռուսաստանի անբաժանելի մասը, մի պահանջ, որ ոչ ավելի ոչ պակաս անում էր Ադրբեջանի նախկին կառավարությունը, բացի այս, նրանք, ի մխիթարություն մեզ, պատրաստակամություն են հայտնում միջնորդի դեր ստանձնել Քեմալի եւ մեր միջեւ Տաճկահայաստանը կցելու մեր Հանրապետությանը՝ առանց որոշելու նրա սահմանները:

«Իսկական Ռուս Կոմունիստները լավ են տրամադրված դեպի Հայաստանը եւ երբեք միտք չունեն ոտնատակ անելու մեր անկախությունն ու ազատությունը», ասված է հեռագրում, բայց չարամիտ հայ բոլշեիկների խորհրդով եւ ցուցմունքներով հաշտության բանակցությունները ձգձգվում են եւ մեր սեփական հողամասերը վիճելի են դառնում: Ուղղակի ապշեցուցիչ է հայ կոմունիստ կոչված տականքների թշնամական վերաբերմունքը հանդեպ այն ժողովրդի, որի ծոցից վիժել են եւ այն հողի, որի վրա մեծացել են:

Միամիտները միայն կարող են հավատալ, որ Ռուսաստանը իբր թե լավ է տրամադրված դեպի մեզ, նա վիճելի համարելով այդ խոշոր գավառամասերը, նպատակ ունի ձեռք գցել Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղագիծը եւ սոցիալիստական վերարկուի տակ շարունակել ցարական Ռուսաստանի նախկին իմպերիալիստական քաղաքականությունը, այն է՝ ազդեցության շրջան ստեղծել Պարսկաստանում եւ վերջինս դարձնել առեւտրական անբարբառ շուկա ընդդեմ անգլիական առեւտրական ծավալման:

Մյուս կողմից, օղակելով Հայաստանը տերիտորիալ տեսակետից եւ զրկելով նրան Պարսկաստանի հետ առեւտրական հարաբերության հնարավորությունից, կամաց-կամաց եւ աստիճանաբար հայ վասակների առաջնորդությամբ տիրել նրան: Ահա ռուս կոմունիստների իսկական ծրագիրը:

Այն, թե սովետական Ռուսաստանը նպատակ ունի համաշխարհային հեղափոխություն բռնկել Ասիայում եւ տարածել այն Եվրոպայում, դատարկ ուտոպիաներ են ու դրանց կարող են հավատալ միայն ու միայն «տիրացու վարժապետներ» հայ նորակնունք կոմունիստները, որոնց բերնից դեռ կաթնահոտ է գալիս եւ որոնք այնքան ծանոթ են եւ հասկանում են Մարքսի վարդապետությունը, որքան ես հասկանում եմ հոթենթական լեզուն:

Մեկ խոսքով, ես չեմ հավատում այդ սոցիալիստական հեղափոխությանը, որ գալիս է տգետ Մոսկվայից եւ նպատակ ունի անցնելու լուսավոր Եվրոպան:

Մարդկության այն ծանր լուծը, որ իր ուսերի վրա է վերցրել ֆիզիկապես, մտավորապես տկար, թույլ եւ անկազմակերպ Ռուսաստանը՝ անկարող է տանել եւ կընկրկի կես ճանապարհին մեծ հիասթափություն պատճառելով համայն մարդկությանը եւ հուսահատության դուռ բանալով բոլոր նրանց համար, ովքեր խելոք եւ **հաստատուն**

ճամփով գնում էին դեպի այդ բարձրագույն իդեալը՝ նրան հասնելու
է նրանից օգտվելու:

Ռուսաստանը կրնկնի իր խելագար պայքարի մեջ, եւ մենք պետք
է զգույշ լինենք, որ նրա անկման ժամանակ էլ **նահատակ** չը-
դառնանք:

10 հուլիսի

Երկու ամսից ավելի է, որ համառ եւ անստույգ լուրեր են պտտվում
Ղարաբաղի մասին, որ իբր նա ինքնակամ կերպով բացել է իր անա-
ռիկ, լեռնոտ դռները սովետական խուժանի առաջ եւ ընդունել է սո-
վետական իշխանությունը: Անհետեւանք չէին այն տարաձայնու-
թյունները: Մեր գլխավոր շտաբի տված պաշտոնական տեղեկու-
թյունները գալիս են հաստատելու այդ լուրերը եւ փարատելու այն
ինքնակամ ենթադրությունները, որ մենք անում էինք:

Մայիսի մեկից սկսած, երբ սովետական Ռուսաստանի հայ կա-
շառված գործակալները Հայաստանի ամեն ծայրում նկրտում էին
պայթեցնելու Հայաստանի Հանրապետությունը, եւ մեր անվճռա-
կան ու բարեմիտ կառավարությունը մի կողմից զբաղված էր այս
անգամ գործ ունենալ «սովետական Ադրբեջանի» հետ եւ մյուս կող-
մից ճնշել հայ բուլշեիկ կոչվածների դավադրությունները՝ Ղարաբա-
ղը թողնված է եղել երեսի վրա: Հայաստանում կատարված անցքերի
ելքին անտեղյակ՝ Ղարաբաղի մեր հրամանատարական կազմը
թողնում է Ղարաբաղը, առանց մի գնդակ արձակելու, որովհետեւ
«զգուշանում է» բարդություններից եւ քաշվում Զանգեզուր նոր
դիրքեր գրավելու:

Դրոն, որ նշանակված էր Ղարաբաղի մեր զորամասերի հրամա-
նատար, այդ խայտառակ նահանջը բացատրում է ինֆորմացիայի
բացակայությամբ:

Երկու շաբաթ հետո միայն Դրոն տեղեկանում է իրերի իսկական
դրությամբ, երբ բանը բանից անցած է լինում: Մի հարցնող լինի
Դրոյից, թե ի՞նչ ինֆորմացիայի է սպասելիս եղել պարոն հրամանա-
տարը, երբ իրեն քաջ հայտնի է, որ Ղարաբաղի ինֆորմացիան,
անկախ կառավարությունից, միշտ հասել է երկու շաբաթից ոչ
շուտ. հետեւաբար, սպասել առանձին կարգադրության եւ նոր
միայն կռվել Հայաստանի անկախ տերիտորիան ոտնատակ անող

սովետական փոքրաթիվ գորքերի դեմ, նշանակում է թույլ լինել, վախկոտ եւ ոչ վճռական:

Բայց շան գլուխը թաքնված է եղել ոչ թե ինֆորմացիան ուշ ստանալու մեջ, այլ մի հայ գորավարի այլասերված ռուսասիրության մեջ:

Ստույգ տեղեկություններ կան, որ Դրոն ասել է.

- Ռուսների դեմ դեռ գնդակ արձակած չկամ:

Եթե մի գիտակից գորավար այսպես է տրամաբանում, ապա էլ ինչու մեղադրել հասարակ զինվորին: **Սուտ** է, որ ասում են թե պատմությունը մեզ միշտ դավաճանել է, ընդհակառակը պատմությունը շարունակ մեզ հետ է եղել եւ միշտ էլ նպաստավոր հանգամանքներով: Մենք ինքներս ենք, որ մեզ ստոր կերպով գիտակցաբար թե անգիտակցաբար դավաճանել ենք:

Նայ ժողովուրդ, դու այնքան տկար գծեր ունես, որ ես որպես քո ծոցից ծնած գավակ հիանում եմ եւ միաժամանակ հիասթափվում, երբ նայում եմ քո ախտավոր պակասությունների վրա, որոնց կարծես թե փայփայում ես ու խնամում: Քո հոգեկան լավ գծերը եւ արհամարելի պակասները եթե կշռելու լինենք, դու կախված կլինես դատարկության մեջ տխուր հիշողություններով:

11 հուլիսի

Մի քանի օրվա եռանդուն պատրաստություններից հետո, այսօր առավոտյան մեր Ղամարլուի գորամասը հարձակում սկսեց Բեյուք-Վեդիի վրա երեք գորասյուններով: Աջ գորասյունը փոխգնդապետ Ալեքսանյանի ղեկավարությամբ շարժվել է Արաքսից մինչեւ երկաթուղագիծը ներփակաբար: Միջին գորասյունը գնդապետ Ղասանբաշյանի գլխավորությամբ շարժվել է երկաթուղու գծից եւ Բոշ-Բարան լեռան վրա ձախ ուղղությամբ Բեյուք-Վեդիի վրա, իսկ Մարտիրոսի ձախ գորասյունը շարժվել է Աղասի Բեկլուի վրա:

Այսօր անդադար կռիվներ են տեղի ունենում, որոնք կատաղի բնույթ ունեն: Քաջալերված անցյալ տարվա հաղթություններից Բեյուք-Վեդիի թուրք-ադրբեջանի զործակալներն ու սպաները կարծում են, որ ամեն տարի մեկ կլինի, սովոր է ասել ժողովուրդը: Չէ, Բեյուք-Վեդիցիներ, Ջանգիրբասարի ամոթալի փախուստից հետո եւ, մանավանդ, դրանից առաջ Ադրբեջանի սոցալիստական ավազա-

նում մկրտվելուց վերջը, դուք պիտի տեղի տաք հայ հաղթական Բանակին, որ նպատակ ունի հողամասը մաքրել ձեզ նման դավադիր ապերախտ եւ միաժամանակ անհնազանդ տարրերից, որոնք իրենց իրավունք են համարում Հայաստանի հարկի տակ ապրել, բայց չըճանաչել նրան:

Անցյալ տարվա մեր մոտ հազար քաջ զինվորների արյունը բողոքում են, որոնք ընկան ձեր բնական անառիկ գյուղի պատերի տակ եւ ընկան ոչ թե ձեր քաջության շնորհիվ, այլ մի քանի ապիկար սպաների եւ զորավարների ինքնավստահ ամբարտավանության պատճառով, որոնք գյուղը հաջող կերպով գրավելուց հետո զինվորներին թույլ են տալիս, որ ծառեր բարձրանան եւ միրգ ուտեն: Առայժմ մեր առաջխաղացությունը շատ հաջող է ընթանում եւ մեր զորքի ոգին բարձր է: Այն քաջագործությունները, որ այս մի քանի շաբաթվա ընթացքում կատարեց մեր փոքրաթիվ Բանակը անօրինակ է մեր պետության պատմության մեջ:

Նկատել տամ, որ մեր ռազմական թաքնված ուժը երեւան հանողը եւ գործածողը Ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր Մինասյանն է: Այս մարդը հեղափոխական մեծ անցյալ ունի, կտրուկ է, անվախ եւ վճռական: Հենց որ Ռուբենը ստանձնեց զորական նախարարի պաշտոնը, մի այնպիսի փորձանք եկավ մեր դեռ թույլ պետության գլխին, որ եթե մի ուրիշը լիներ, գուցե ամեն բան կորած լիներ. նա առանց գլուխը կորցնելու, կարողացավ մի քանի օրվա ընթացքում տականքների ապստամբությունը խեղդել իր բնի մեջ: Տաճկահայերին, մասնավորապես սասունցիներին ու մշեցիներին, ծանոթ է Ռուբենը, որ մատի մի շարժումով կարող է այդ հերոսական ժողովրդի երիտասարդ ուժերը իր շուրջը համախմբել, որպես ամենավրստահելի տարր:

Լինելով փախստական-հեղափոխական՝ նախարար Ռուբենը զրլ-խավորապես իր գործողության կենտրոնը արել էր Սասունը եւ Մուշի դաշտը. նա լավ է ճանաչում այդ ժողովրդին եւ սիրում է նրանց: Նույնքան եւ կարելի է ասել ավելին, ճանաչում է քրդերին, որոնց այնքան գովասանք էր շռայլել իր մի հողվածում, որ ուսումնասիրական փորձ էր քուրդ ժողովրդի բնութագիծը երեւան բերելու համար:

12 հուլիսի

Գլխավոր շտաբը հաղորդում է, որ հուլիսի 12-ին վաղ առավոտյան կռիվը վերսկսվում է ավելի կատաղի բնույթ ստանալով, սակայն ժամը 5-ին Բեյութ-Վեդին ընկնում է, եւ թաթարները, թողնելով ամեն բան, փախչում են Դավալուի ուղղությամբ: Մենք կորցնում ենք 5 սպա սպանված, եւ 6 վիրավոր, մեր ընդհանուր կորուստը լինում է մոտավորապես 200 հոգի: Թաթարների կորուստը դեռ պարզ չէ, բայց, համենայն դեպս, ասված է հեռագրում՝ մերինից շատ է: Կռվի դաշտում թշնամին թողել է 100 դիակ, իսկ վիրավորներին կարողացել է տանել: Այսպիսով Ջանգիբասարից հետո ընկավ Բեյութ-Վեդին, որ արատ էր բերում մեր պետությանը եւ Բանակին: Այժմ մեր ճանապարհը բաց կարելի է հարել դեպի Նախիջեւան, որի համար նույնպես ահագին արյուն ենք թափել: Իմ կարծիքով թաթարները, այդ երկու ամրացած որջերից պոկ գալով այլեւս ոչ մի լուրջ դիմադրություն չպիտի ցույց տան մեր խելագար բանակին, որ գնում է հա գնում: Մեր շտաբում այն կարծիքն է տիրում, որ Գայլի Դրունքի մոտ լուրջ կռիվներ կարող են պատահել: Այո, կարող են, եթե թաթարները սարսափահար չփախչեն. ինչպես մենք փախանք էրզրումից: Եթե մենք դժբախտություն չունենայինք Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրն ունենալ մեր կողքին, այն էլ սովետական իշխանության տակ, մենք ահագին հաջողություններ կունենայինք: Սեպուհի կարծիքով, եթե այն բոլոր ծախսերը՝ ռազմամթերք եւ մարդկային հսկայական զոհերը, որ կառավարությունը տվեց Ղարաբաղն ու Ջանգեզուրը ազատելու, գործածվեւր Տաճկահայաստանը գրավելու, այժմ եթե ոչ ամբողջ, գոնե մի մասը գրաված կլինեինք:

17 հուլիսի

Այս հինգ օրվա ընթացքում նշանակալից դեպքեր չկան: Ռազմա-ճակատներում ընդհանրապես խաղաղ է, եթե հաշվի չառնենք տեղական բնույթի մի քանի փոքրիկ ընդհարումներ սահմանամերձ շրջաններում:

Մեր առաջխաղացությունը Նախիջեւանի ուղղությամբ անարգել շարունակվում է եւ մենք նորանոր գյուղեր ենք գրավում առանց լուրջ դիմադրությունների: Նախիջեւանի թաթարները տեսնելով, որ

զանգիբասարցիները եւ բեյութ-վեդիցիները անողոքաբար հետա-
պընդվում են մեր քաջարի Բանակի կողմից եւ տարերային խուճապով
Արաքսի ու երկաթուղու գծի երկայնքով նահանջում են դեպի Ջուլ-
ֆա, միտք են հղացել պատվիրակություն ուղարկել եւ խնդրել, որ
հայկական կառավարությունը իրենց ընդունի որպես Հայաստանի
Հանրապետության քաղաքացիներ, որի համար նրանք վար կդնեն
իրենց զենքերը եւ կկատարեն կառավարության բոլոր հրամանները:
Թաթար պատվիրակությունը հանդիպել է Գայլի-Դրունքի մեր զորա-
շղթային, եւ հրամանատարությունը նրան թույլ է տվել անմիջապես
մեկնել Երեւան, բանակցելու կառավարության հետ:

Սիլիկովի զորամասը, որ շարժվում էր Նոր-Բայազետից Նախիջե-
վանի գավառը գրավող զորամասին օգնելու՝ արդեն հասել է Գայլի-
Դրունք եւ կապվել է մյուս զորամասի հետ: Հրամանատար Սեպուհը
շատ մեծ ցավ է զգում, որ այս մեծ գործողությունների ժամանակ չի
գտնվում Իգդիրի շրջանում: Նա ասում է, որ եթե հայ շարագործները
Ղազախ-Շամշադինի շրջանից հանգստացնեին մեզ, նա վաղուց
գրաված կլիներ Կողբի աղահանքերը եւ իր զորամասերը Իգդիրից
կհաներ Արարատի փեշերի բարձունքների վրա՝ քրդերին շարտելով
դեպի Բայազետ:

Կողբի գրավումը չի ճշտվում, հակասական լուրեր են հասնում:
Սասունցիները տեսնելով, որ քրդերը Կողբը դատարկում են, մի
հանդուգն հարձակումով մտնում են այնտեղ, թալանում, կողոպտում
եւ էլի ետ քաշվում: Սրանից կարելի է եզրակացնել, որ կառավարու-
թյունը Կաղզվանի ուղղությամբ լուրջ գործողությունների չի դիմել,
այլ այդ գրավումը տեղական բնույթ է կրել:

Բայց այս բոլորից հետո, Կողբի գրավումը մի առանձին դժվարու-
թյուն չի ներկայացնում: Վերջին երկու շաբաթվա մեր հաջողություն-
ների հետեւանքով, մեր փողերի գինը 50 տոկոսով բարձրացրել է,
բայց դժբախտաբար ապրանքների գները դեռ չեն իջել: Չարաշահնե-
րը (սպեկուլյանտներ) տեսնելով, որ ահագին վնաս են կրում,
գաղտնի կերպով մեր բռնիքը կրում են արտասահման, վալյուտան
դարձյալ իջեցնելու ի վնաս մեզ, այդ իսկ պատճառով, էլեւմտական
նախարարությունը մի խիստ հայտարարությունով արգելել է ճամ-
փորդներին 5000 ռուբլուց ավելի փող ունենալ՝ մեր երկրից դուրս
մեկնելիս: Մեր վալյուտայի բարձրացմանը մեծապես օգնում է մեր
պետական փոխառությունը թե երկրի ներսում եւ թե արտասահմա-

նում: Կրաստանի հայաշատ մեր քաղաքներում կանայք իրենց ոսկի եւ արծաթ զարդերը նվիրաբերում են հայկական պետական գանձարանին:

Կան մարդիկ, որոնք երբեք լավատես չեն մեր ապագայի նկատմամբ, միշտ տրտնջալով ասում են, որ այսինչ կամ այնինչ նորաստեղծ փոքր պետությունները մեզանից շատ նպաստավոր պայմաններում են գտնվում:

Ոչ ոք իրավունք չունի մեզ համեմատելու մեր հարեւան հանրապետությունների հետ: Մենք բացառիկ պայմաններում ենք ապրում: Այդպիսի կույրերին միայն մի պատասխան կարելի է տալ. վեց հարյուր տարվա ընթացքում մենք ե՞րբ ենք այնպիսի բախտավոր օրեր տեսել, քան այն րոպեից, երբ ստեղծեցինք մեր սեփական կառավարությունը:

Մեր անցյալը միշտ եղել է տարտամ, անորոշ եւ հուսահատական, իսկ մեր ԱՆԿԱԽ-ԱԶԱՏ պետական օրից, մեր ապագան հետզհետե պարզվել է եւ պայծառացել: Այն դաժան հանգամանքներում, որ մենք ձեռք առանք մեր ճակատագրի տնօրինությունը, եթե մի ուրիշ ցեղ կամ ժողովուրդ լիներ՝ չէր կարող այնպես պատվով դուրս գալ, ինչպես հայ ժողովուրդը: Մեր հանրապետության ամրապնդումը ոչ թե տարիներով, ամիսներով եւ շաբաթներով է առաջ գնում, այլ, թող զարմանք չպատճառի, եթե ասեմ՝ օրերով եւ ժամերով է առաջ ընթանում:

19 հուլիսի

Երեկ գիշեր գլխավոր շտաբը հաղորդեց, որ Օլթիի ուղղությամբ թուրք կանոնավոր ասկյարները, թվով 200 հոգի, երկու գնդացիքով փորձել են հարձակվել մեր դիրքերի վրա, բայց մեր զինվորների կողմից ետ են մղված: Հարձակումը տեղի է ունեցել ամսի 16-ին, իսկ հաղորդագրությունը մենք ստացել ենք երկու օր հետո, ինչպես երեւում է կապը կտրված է եղել: Մյուս ճակատներում նշանակալից ոչինչ չի պատահել: Ուղիղ մի ամիս է, որ Ղազախ Շամշադինի շրջանի «բուլշեիկյան» արկածախնդրությունը վերջացել է, բայց օր չի անցնում, որ մենք վերջնագիր չստանանք այս կամ այն գիծը չեզոք հաշվելու պահակները այնտեղից վերացնելու: Եվ բնորոշն այն է, որ նրանց վերջնագիրը միշտ վերջանում է սպառնալիքով: Բայց

ցարդ ոչ մի գործողության չեն անցել, չնայած, որ նրանց վերջնագրի տված ժամանակամիջոցը միշտ էլ լրացած է եղել, եւ մեր պատասխանները՝ խիստ եւ կտրուկ: Տեղին է նկատել, որ բուլշեիկները իրենց արարքներով նման են այն շնիկների, որոնք անցորդի վրա հաշում են իրենք իրենցից վախենալով:

Գլխավոր շտաբը ի տեղեկություն մեզ հաղորդում է. - «Կիրովը ամեն տեսակ միջոց ձեռք է առել դադարեցնելու Ադրբեջանի զորքերի առաջխաղացությունը Ջանգեզուրի վրա: Հարկավոր է կենտրոնացնել ուժերը եւ պաշտպանել սահմանները»: Այս խոսքերը բառացիորեն Կիրովինն են, որ ասել է Թիֆլիսի մեր ներկայացուցիչ Բեկզադյանին, իսկ վերջինս նույնությամբ հաղորդել է Երեւան կառավարությանը: Այսպիսով Ղարաբաղը ժամանակավորապես մնում է սովետական իշխանության տակ, իսկ Ջանգեզուրում մենք անբախտություն ունենք սահմանակից լինելու նրանց:

20 հուլիսի

Իջեւանից գնդապետ Հակոբյանը հեռախոսագրում է, որ Եվլախի շրջանում թաթարների եւ բուլշեիկների միջեւ կատաղի կռիվներ են, իսկ Ղազախում լսվում է գնդացրային կրակոցի ձայն: Բուլշեիկները առաջարկել են վրացիներին շտապ կերպով վերանորոգել Պոլի կամուրջը: Եվլախից եւ Ղազախից նոր եկած մեր գործակալները նույնն են հաստատում, ինչպես ճշտվում է եւ այն, որ բուլշեիկները թե հայերին եւ թե թաթարներին զոռով մոբիլիզացիայի ենթարկելով ուղարկել են լեհական ճակատ: Ադրբեջանում խուճապ է տիրում, եւ բուլշեիկները ռազմական բոլոր հարկավոր մթերքները տենդոտ կերպով տեղափոխում են: Ինչպես երեւում է, լեհական ճակատում գլխավոր եւ վճռական ճակատամարտեր են տեղի ունենում, որոնց ելքը դեռ հայտնի չէ:

27 հուլիսի

Ուղիղ մի շաբաթ է, որ օրագրիս մեջ ոչ մի տող չեմ գրել, որովհետեւ աչքի ընկնող դեպքեր չեն պատահել:

Մեր պետական նավակը հաջող է ընթանում, չնայած, որ հյուսիսից թե հարավից եկած ալիքները վտանգավոր են եւ ահարկու: Սա-

կայն հայ ժողովրդի մակույկը շատ է տեսել օվկիանոսի գոռ ալիքներ, որոնք մերթ նրան բարձրացրել են իրենց գագաթը, մերթ իջեցրել օվկիանոսի խոր անդունդը: Հին լողորդներ ենք մենք, մեզ ոչինչ չի կարող վախեցնել, բացի հոգնաձուլությունից, բայց վերջին հանգամանքը եւս մտահոգիչ չէ, որովհետեւ ցամաքը երեւում է, փրկարար փարոսի լույսը հետզհետեւ պայծառանում է, առավոտ է բացվում մեզ համար:

Վեց հարյուր տարի է, որ լողում ենք եւ չենք խեղդվել, եւ այդ պարագան պատահական չէ, այլ համառ եւ անդուլ աշխատանքի հետեւանք է: Մի քիչ էլ աշխատանք, մի քիչ էլ կորով, եւ մենք հասած կլինենք մեր առաջադրած նպատակին:

Մեր ռազմաճակատներում տեղական բնույթ կրող կռիվներ են տեղի ունենում, այժմս մեր կարեւորագույն գործաճակատները Ղազախ-Շամշադինն է եւ Շարուր-Նախիջեւանը: Առաջինը ցարդ խաղաղ էր, բայց այդտեղ նորից դավեր են նյութում մեր դեմ: Մեզ հանգիստ չեն տալիս եւ շարունակ զբաղեցնում են մեզ իրենց ավազակային ասպատակություններով: Այսպես, օրինակ, օր առաջ թաթարները, թվով վեց հարյուր հոգի, հարձակվել են Գուղ գյուղի վրա եւ գրավել են այն, մեր պահակները, բնական է՝ պիտի տեղի տային իրենցից հարյուրապատիկ ուժերի առաջ: Այդ ավազակախումբը բաղկացած է զլխավորապես այն թաթարներից, որոնք չեն ուզում զինաթափվել Ադրբեջանում եւ նրանցից, որոնք սրանից մի երկու ամիս առաջ քշվել են մեր երկրից դուրս: Սրանց ղեկավարում են «մուսավաթականները», որոնք շարունակում են հետապնդել իրենց դժոխային նպատակները, այն է՝ Հայաստանի դիակի վրայով կապվել Մուստաֆա Քեմալի ուժերին:

Մեր հակա-հետախուզական վարչության գործակալները Ադրբեջանից հակասական տեղեկություններ են բերում, ոմանք ասում են, որ սովետական իշխանությունը ամեն ջանք թափում է Հայաստանը ներսից եւ դրսից պայթեցնել եւ միանալ քեմալիստների հետ, իսկ ոմանք ճիշտ հակառակն են պնդում, որպես թե նրանք այդպիսի լուրջ մտադրություն չունեն եւ այլն: Սակայն իրականությունը մեզ բոլորովին այլ բան է ասում: Սովետական իշխանությունը իրապես ամեն կերպ խլուրդային աշխատանք է թափում կապվելու Անատոլիայի միլիտարիստների հետ, կռվելու Եվրոպական բռնակալների դեմ: Կարմիրների խստությունները Ադրբեջանում բոլորովին խորտակեց

թուրք-թաթարների սպասելիքները: Նրանք կարծելով, որ Ադրբեջանը խորհրդային հայտարարելով մեծ հարված կհասցնեն Հայաստանին, բայց նրանց սին հույսերը ցարդ եւ հետագայում ոչ արդարացել են, ոչ էլ պիտի արդարանան:

Երեկ մեզ մոտ եկավ սովետական Ադրբեջանի հակա-հետախուզական կազմակերպության կառավարիչ գանձակեցի Սողոմոն Գրիգորյան-Հովհաննիսյանը, տեսակցություն ունեցավ Սեպուհի հետ, որ տեւեց երկու ժամ: Բավական կարեւոր եւ հավանական տեղեկություններ տվեց բոլշեիկների գործունեության մասին ընդհանրապես եւ բոլշեիկ Ադրբեջանի մասին մասնավորապես: Նա կարծես մեր մեջ խախտեց դեպի բոլշեիկները տաճած թերահավատությունը եւ վստահեցրեց, որ Ռուս եւ այլազգի իսկական կոմունիստները շատ լավ են տրամադրված Հայաստանի հանդեպ եւ նրանք բոլորովին մտադրություն չունեն քայլելու Հայաստանի վրա: Սակայն բոլշեիկյան քողի տակ թաքնված մուսավաթականները եւ հայ ժողովրդի ծոցից վիժածները ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չեն առնում իրականացնելու Հայաստանի կործանումը: Մարդկային խղճից ու արդարությունից հալածված այդ թշվառականները էլ պրովոկացիա, էլ աներեւակայելի ստեր չի մնացել, որ բաց չթողնեն թե մամուլի միջոցով եւ թե բերանացի Հայաստանի մասին, որպես թե այնտեղ կատարվող ահաբեկումների, ճնշումների եւ այն բանվորական ու գյուղացիական կրկնվող ապստամբությունների մասին, որոնք, իբր թե ճնշվում են ամենաբարբարոսական կերպով:

Սողոմոն Հովհաննիսյանը հայտնեց նաեւ, որ եթե բոլշեիկները ուժեր են կենտրոնացնում Հայաստանի սահմանի վրա, այդ ոչ թե հարձակման դիմելու նպատակով է, այլ իրենց սահմանները պաշտպանելու եւ Հայաստանից երկյուղ կրելու պատճառով: Եվ այսպես, եթե հավատանք Հովհաննիսյանի ցուցմունքներին, բոլշեիկները մեզ հաշվի են առնում: Մտնելով Ղարաբաղ ու Զանգեզուր, նրանք՝ այդ մանկամիտ քաղաքանագետները, սկսեցին զինաթափել հայ գյուղացիությանը, ենթադրելով, որ սրանք եւս վախկոտ թաթարների պես անբարբառ պիտի հնազանդեն այդ ապօրինի կարգադրությանը: Բայց ազատասեր հայ լեռնական ժողովուրդը ծառացել է նրանց դեմ եւ այնտեղ սկսել է ներքին կռիվ, որի հետեւանքով բոլշեիկները անամոթաբար թողել են Զանգեզուրի սիրտ Գորիսը:

Այսպես, բոլշեիկներին գրկաբաց ընդունող Ղարաբաղն ու Զան-

գեզուրն արթնության նշաններ են ցույց տալիս եւ իրենց կաշվի վրա փորձով համոզվեցին, որ նախկին Ռուսաստանն է եկողը՝ նոր հագուստով: Շարուրը ամբողջապես մաքրվեց մեզ թշնամի տարրերից, որոնք բույն էին դրել երկաթուղագծի երկու կողմերը: Այժմ մեր քաջարի Բանակը անարգել շարժվում է նախիջեւանի վրա: Շայթախտ կայարանը եւ Խոկ գյուղը ամսի 25-ին, համառ կռվից հետո, գրաված են մերոնց կողմից:

Ադրբեջանից եկողները ասում են, որ մեր արշավանքը դեպի Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղագիծը ուրախությամբ է ընդունվել այնտեղ, բացառությամբ թաթարների: Ջուլֆա-Թավրիզ երկաթուղու կարելուր գծի գրավումով ուրախանում ենք եւ մենք, եւ բուլշեիկները, եւ անգլիացիք: Մեր ուրախությունը ամենքի համար շատ պարզ է, բայց վերջին երկուսի դիվաջին ուրախությունը մութ է, շատ մութ ամենքին: Իմ կարծիքով բուլշեիկները հրճվում են, որ մենք երկաթուղագիծը ազատում ենք հակա-հեղափոխական տարրերից, իսկ մեզ հետ, նրանց կարծիքով, ի վերջո հաշիվ տեսնելը հեշտ է, որովհետեւ ռուսամուլ ենք, եւ եթե մի փառավոր օր զուտ ռուսական զորամասեր շարժվելու լինեն Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի վրայով դեպի Շարուր-Նախիջեւան եւ ապա Պարսկաստան, մենք առանց գնդակ արձակելու պիտի ասենք «հրամեցեք»:

Բայց «կոմունիստ» աշխարհակալները շատ են սխալվում. մեր առաջվա պլատոնական սերն ու համակրանքը հանդեպ Ռուսաստանի փոխվել է ատելության ու վրեժխնդրության, մենք հիմա քաջ գիտակցում ենք, որ եթե սրանից հետո, եթե նորից մեզ վիճակվի խմել ստրկության թույնը, դրա միակ պատճառը Ռուսաստանն է, լինի նա նոր, թե հին, հեղափոխական թե ռեակցիոն: Թուրք-թաթարական ամեն տեսակի վտանգներին մենք այժմ ի վիճակի ենք դիմագրավելու եւ նույնիսկ հակահարված տալու, եթե Ռուսաստանը, այդ կեղծ կարմիր հագած Ռուսաստանը մեր կռնակից մեզ չհարվածի:

Գալով Անգլիային, պիտի ասեմ, որ նրա ուրախությունը բխում է ոչ թե նրանից, որ նա մարդասիրաբար ցանկանում է, որ Հայաստանի խաչելիությունը վերջանա ու այդ զրկված սրբությունը ազատ եւ անկախ կյանք վարի դարավոր ստրկությունից հետո, այլ նրանից, որ նա հանձինս Հայաստանի ուժեղության եւ անկախության՝ տեսնում է անգլիական տիրապետության պաշտպանություն: Հանձինս մեզ նա տեսնում է մի պատնեշ Ռուսաստանի դեմ, բուլշեիկյան հա-

մաճարակի դեմ, որ սպառնում է ողջ Եվրոպան հիմնահատակ անել, որից հետո ծովերի թագուհին ստիպված պիտի լինի քաշվել-կծկվել Բրիտանական նեղ, անարեւ ու մառախլապատ կղզիներում եւ լաց լինել իր անցած փառքի վրա: Պետք է նկատել, որ Եվրոպան, այդ անատամ քավթառը, հանձինս Անգլիայի եւ իր վարչապետ Լլոյդ Ջորջի, մեզ երկար տարիներ խաբելուց եւ խոստումներով կերակրելուց հետո, հայտարարեց, որ հայերը իրենց հույսը իրենց վրա թող դնեն: Այս հայտարարությունից ուղիղ երեսուն տարի առաջ հայ ժողովուրդը հրաշալիորեն գիտակցել էր, որ իր միակ հույսը, իր միակ ապավենը ինքն է, իր բազուկը: Դրան որպես ապացույց թող բարի լինի «մեծ» քաղաքագետ Լլոյդ Ջորջը կարդալու հայ ժողովրդական այն երգը, որ ասում է. «Համոզված ենք որ միայն զենքով կա հայի փրկություն»:

Թուրքիան տեսնելով, որ մենք սրարշավ առաջանում ենք Նախիջեւանում, որտեղ մեր զորքերի առջեւից փախչում են 150 հազար զինված եւ անզեն խուժանը, ուզում է կասեցնել մեր արշավանքը, դրա համար էլ Օլթիի ուղղությամբ մոտ 200 լավ զինված ասկյարներ 4 գնդացիներով հարձակվել են մեր դիրքերի վրա, բայց ետ են շրպարտվել:

Անգլիացիների խոստացած ռազմամթերքը արդեն Բաթում է հասել:

40000-ոց բանակը լավագույն կերպով սպառազինելու եւ զգեստավորելու համար է: Մեր պետության ամենացավալի կողմն էր, որ բուժվեց: Այժմ ռազմամթերքի հոգսը վերացած կարելի է համարել, մնում է հաց՝ նա էլ ապահովված է համարյա, շնորհիվ բարեբեր երկրի եւ այն հաղթությունների, որ մի ամսվա ընթացքում մենք ունեցանք Շարուր-Նախիջեւան ճակատում: Հայաստանի բոլոր թշնամիները թող սրանից հետո զգույշ լինեն եւ չխաղան մեր պետության ամենանուրբ լարերի հետ, այլապես մենք նրանց զենքով կզգուշացնենք: Զգույշ, շատ զգույշ թող լինեն:

31 հուլիսի

Ղազախ-Շամշադինում մեր նախկին դրությունը վերականգնված է, մենք նորից վերագրավեցինք Ջիլը: Թաթար հրոսակախումբը, որ բաղկացած էր հինգ հազար հոգուց, փախել է եւ ցրիվ եկել:

Հրամանատար Սեպուհը, Ջիլը թշնամու ձեռքն անցնելուց հետո, այս շրջանում զորահավաք հայտարարեց, որ իմ կարծիքով միանգամայն ավելորդ էր, որովհետեւ լուրջ վտանգ չէր սպառնում Ջիլի զորավումը եւ հետո զորահավաքի ազդեցությունը ընկնում է, երբ ամեն մի շնչին ռազմական գործողության ժամանակ զորակոչ է հայտարարվում ու զորացրում է տեղի ունենում, հենց որ դրությունը վերականգնվում է: Ղարաբաղում եւ Ջանգեզուրում հայ գյուղացիությունը տեղ-տեղ ապստամբվել է բուլշեիկյան իշխանության դեմ: Սիլիկյանի զորամասը հրաման է ստացել շարժվելու Ջանգեզուրի վրա, նրան ենթարկվում են Դրոն եւ Նժդեհը իրենց զորասյուներով:

Նախիջեանում մեր առաջխաղացությունը կանգ է առել, եւ թաթարները մի քանի անգամ նույնիսկ հարձակման են անցել: Լուրեր են պտտվում, որ սովետական մի գունդ 4-թնդանոթով անցել է Նախիջեան եւ միացել Խալիլ Բեյի թափթփուկ բանակին: Ինչպես երեվում է, քաղցած սովետականները Ադրբեջանի ամբողջ կենսամթերքը սպառելուց հետո աչք են տնկել Նախիջեանի վրա, ուր այնքան շատ հաց կա:

Կողբի շրջանում նոր ռազմական գործողություններ են սկսվել. առաջին իսկ հարձակմանը մերոնք գրավել են Կողբ տանող կամուրջը, որ շատ կարեւոր ռազմական նշանակություն ունի: Սարիղամիշի ուղղությամբ թուրքերը փորձել են անցնել մեր շղթան, բայց ետ են շարտվել: Մեր այս շջմեցուցիչ հաջողությունները հայկական գաղութներում, մասնավորապես Վրաստանում, մեծ ոգեւորություն են առաջ բերել: Համարյա ամեն օր տասնյակ ընտանիքներ վերադառնում են, վերջնականապես վերաբնակվում Հայաստանում: Առայժմ կյանքը մեզ ժպտում է:

1 օգոստոսի

Ինձ զարմացնում է մի հանգամանք, որ մեր զորամասերը կանգնել են Նախիջեան քաղաքից 13 վերստի վրա, բայց ցարդ չեն կարողացել մտնել քաղաք, չնայած, որ մեր զրահապատ գնացքը հետախուզության համար հասել է Նախիջեանի կայարանը եւ դիտել է, որ քաղաքը արագ կերպով պարպվում է թշնամուց. ոմանք անցնում են Արաքսը՝ ուղեւորվելով դեպի Մակու, իսկ ուրիշները դեպի Ջուլֆա: Ինչ-որ խորհրդավոր գործողություններ են տեղի ունենում

այնտեղ, որի բնույթը դեռ հայտնի չէ, եւ որը ինչպէս երեւում է այն-
քան էլ նպաստավոր չէ մեզ համար: Սովետական այն գունդը, որ
հաջողել է անցնել Նախիջեւան, անշուշտ որոշ եւ նախորոշված
նպատակով է, որ մեզ նույնպէս անհայտ է մնում: Համենայն դեպս
նրանց ներկայությունը Նախիջեւանում երբեք մեզ համար նպաստա-
վոր չի կարող լինել: Այսօր երեկոյան ժամը 7-ին ամեն բան պարզ-
վեց...

«Օգոստոսի մեկի նախարարական նիստում որոշվեց վերացնել
բոլոր արտոնությունները եւ 20-32 տարեկան հասակ ունեցողները
ենթարկել զորակոչի՝ ի նկատի ունենալով Հայաստանին ըս-
պառնացող վտանգը:

Կառավարությունը առաջարկում է բոլոր պետական, հասարակա-
կան, ինքնավար հիմնարկություններին եւ ազգաբնակչությանը օ-
գոստոսի երկուսից հաշվել ծառայությունից ազատ 1899 թվին ծըն-
վածները, հաշվելով մինչեւ 32 տարեկանը՝ ուղարկելու համար
ռազմաճակատ, իսկ նրանց փոխարինել ավելի բարձր տարիք ունե-
ցողներով եւ կամ կանանցով: Այն բոլոր երիտասարդները, որոնք
սույն հրամանը հայտարարելուց հետո 48 ժամվա ընթացքում, այ-
սինքն մինչեւ օգոստոսի 3-ը ժամ 12-ին չեն ներկայանա զինվորա-
կան ատյանին, կհամարվեն դասալիքներ»:

Ահա այն հեռագրի պատճենը, որ մենք ստացանք երեկոյան: Մեր
Հայրենիքին սպառնացող վտանգի պատճառը չի ասված հեռա-
գրում, դրա համար էլ շատ ենթադրությունների առիթ տվեց ինձ:
Մեկ մտածում եմ, որ նոր արշավանքներ ենք սկսելու դեպի Տաճկա-
հայաստան կամ մեր բանակի պակասը լրացնելու համար է, կամ ե-
րեւի ուզում են պահեստի բանակ կազմել: Մեր ներկա ուժերը շատ
են հոգնել՝ այս ու այն ճակատ շարտելով: Բայց այս բոլոր ենթադրու-
թյուններից գուցե եւ ոչ մեկը ճիշտ չէ, սակայն հույս ունեմ, որ շու-
տով պիտի պարզվի այդ մեծ վտանգի պատճառը: Եվ ես չէի սխալ-
ված: Մի ժամ չանցած պառլամենտի անդամ Արշակ Հովհաննիսյանի
անունով ստացվեց մի հեռագիր, որով հաղորդվում է, որ Դրոն Սի-
սիանում ջարդելով բոլշեիկյան երկու էշալոն (երեւի զորասյուն)
գրավել է Անգեղակոթը, Բազարչայ եւ Բորիսովկա գյուղերը, այսպի-
սով նա կտրել է Նախիջեւանում գտնվող սովետական գնդի ճանա-
պարհը: Կարմիրները, Խալիլ Բեյի ջարդված բանակի հետ միանալով,
վերջնագիր են ներկայացրել մեր հրամանատարությանը, որ անմի-

չապես պարպենք Շարուր-Նախիջեւանի ամբողջ գավառը, որ այն-
քան զոհերի գնով ձեռք ենք բերել: Սովետական նենգավոր իշխանու-
թյունը կամաց-կամաց իր ժանիքները բաց է անում Հայաստանի
հանդեպ: Աննպատակ չէր, որ նրանք մոտ երկու ամիս է, որ բա-
նակցում են մեր պատվիրակների հետ, բայց ցարդ հաշտություն
չկապեցին, հիմա էլ ուզում են բանակցությունները Մոսկվայից տե-
ղափոխել Երեւան, այդ մասին լիազորել են Լեզրանին, որ Աղստաֆա-
յից արդեն Թիֆլիս է հասել: Զուր հույսեր, նրանք ձգձգում են բա-
նակցությունները, որպեսզի կարող լինեն իրենց արածն անեն եւ
մեզ դնել կատարված փաստի առաջ: Սակայն լավ իմացեք ցարական
հոգով եւ «կոմունիստական» վերարկու հագած աշխարհակալներ,
հայ ժողովուրդը ձեզ եւս արժանի պատասխան կտա իր բազուկով,
որ տասնյակ տարիների անընդհատ կռիվների ընթացքում այնքան
ջլապինդ եւ ճկուն է դարձել: Մխիթարականն այն է, որ Դրոյի կողմն
են անցել հայ գյուղացիները, որոնք շատ կարճ ժամանակում ճա-
շակեցին «կոմունիստ» տարրերի բռնակալական լուծը:

Դաշնակցական կենտրոնական կոմիտեն հայտարարել է Հայաս-
տանում կուսակցական զորահավաք, որ է՛լ ավելի նշանակալից է եւ
ապացուցում է այն, որ իրոք մեր հայրենիքին սպառնացող վտանգը
իսկապես լուրջ է: Ես անձնապես հոռետես չեմ, եւ չգիտեմ ինչու
հաստատ համոզված եմ, որ փորձության այս բաժակն եւս կանցնենք:
Հաց ունենք, ռազմամթերքը իր ժամանակին հասավ, **փառք** մեր ի-
մաստության, կառավարությունը վերացրեց բոլոր արտոնություննե-
րը, որի շնորհիվ դասալիքների ահագին լեգեոններ էր ստեղծել եւ
նոր առիթ էր տալիս տրտունջների, թե ինչու՞ անխտիր բոլորը չեն
մտնում բանակ:

Այս դժբախտ լուրը ստանալուց անմիջապես հետո մի ուրիշ դժ-
բախտություն եկավ մեր շտաբի գլխին: Բանն այն է, որ Սեպուհը
տուն գնալիս ձիուց վայր է ընկնում եւ ոտքը ցավացնում է այն աս-
տիճան, որ ուռել է եւ ստիպված է անկողին ընկնել, որից անկասկած
տուժում է այս շրջանի զորահավաքը: Օգտվելով այս հանգամանքից,
մեր շտաբի պետ փոխգնդապետ Պալյանը եւ մյուս անպարտաճանաչ
սպաները ընկած քեֆերի ետեւ մեկ-մեկ երեւում են եւ իսկույն կոր-
չում: Շտաբում մնացել են Սեպուհի համհարզ Մուշեղ Թամրազյանը
եւ մի քանի երկրորդական ծառայողներ. փաստորեն Մուշեղն է վա-
րում շտաբի ամբողջ գործերը: Ես զարմանում եմ, որ Սեպուհը այս

բանի վրա ուշադրություն չի դարձնում, չնայած, որ մի քանի անգամ այդ մասին նրան ասված է: Սպարապետի շտաբից նոր միայն պաշտոնական հաղորդագրություն ստացանք զորաճակատների մասին. համարյա ամեն տեղ անփոփոխ է, բացի Զանգեզուրից, ուր մեր զորքերը Դրոյի գլխավորությամբ ամսի 1-ին գիշերը, համառ կռվից հետո, գրավել են Էրիմ թափան, Ահմեդյուրդը եւ Անգելաոտ գյուղը, որոնք ռազմական հսկայական նշանակություն ունեն: Մեր առաջխաղացությունը շարունակվում է:

2 օգոստոս

Շամշադինում Մանեւի զորամասի պահակներից չորս հոգի հրացաններով անցել են թշնամու կողմը: Այս առաջին դեպքն է, որ պատահեց հուլիսի 31-ին: Սովետականները, ինչպես երեւում է, շփում ունեն մեր պահակների հետ, որ մեր սպայությանը դեռ ծանոթ չէ:

Սեպուհը կարգադրեց, որ Մանեւը մեր կողմից պրոպագանդիստներ ուղարկի կարմիրների մեջ նրանց նույն ձեւով կազմալուծելու, ինչպես նրանք աշխատում են մեզ անել: Դրա արդյունքը այն եղավ, որ այսօր իրենց հրացաններով Մանեւին ներկայացրել են երկու կոզակներ, որի մասին հայտնվեց Սպարապետին: Սակայն վերջինս հեռագրում է, որ այդ բանի վրա լուրջ ուշադրություն պիտի դարձնել, որովհետեւ նրանք սովորաբար միտումներով են փախչում մեր կողմը: Սակայն ամենից հետաքրքրականն այն է, որ այսօր ժամը 13-ին մենք Բաքվից Ղազախի վրայով մի վերջնագիր ստացանք Հայաստանի զորքերի Հրամանատարության անունով, որի բովանդակությունը հետեւյալն է.

«Խորհրդային սոցիալիստական Ադրբեջանի դեմ զործող հայկական զորքերի հրամանատարությանը

Բաքու,

մեկը օգոստոսի

13 ժամ 20 րոպե:

Զանգեզուրի եւ Շարուր-Նախիջեւանի գավառներում ազգամիջյան ջարդ է տեղի ունենում հայերի եւ թուրք-թաթարների միջեւ,

որի հետեւանքով ոչնչանում են խեղճ եւ անպաշտպան աղքատների ընտանիքները, փչանում են ամբողջ գյուղեր եւ ավաններ, թափվում է հազարավոր գյուղացիների արյուն: Այդ հաշվեմաքրումի դադարեցման խաղաղ իրավակարգ հաստատելու համար, վերոհիշյալ գավառներում մեր կողմից մտցված է Կարմիր բանակին պատկանող զորք, որը իր հետ տարել է հաշտության դրոշակ այդ շրջանների բոլոր աշխատավորների համար, այնինչ ձեր կողմից ակտիվ գործողություններ են ձեռք առնված մեր զորքերի դեմ, որով դուք մարտահրավեր եք անում Կարմիր բանակին, որը բնավ չի ցանկանում մտնել ռազմական գործողությունների մեջ ընդդեմ Հայաստանի բանավորների եւ գյուղացիների: Բայց մենք ձեզ պետք է նախազգուշացնենք, որ եթե ձեր կողմից կտրուկ միջոցներ ձեռք չառնվեն դադարեցնելու ակտիվ գործողությունները մեր զորքերի դեմ, այն ժամանակ մենք ստիպված կլինենք ընդունել մեր զորքերի դեմ ուղղված հարվածը, որին մենք պիտի պատասխանենք մի շարք ավերիչ հարվածներով: Պատասխանի ենք սպասում ոչ ուշ քան օգոստոսի 5-ին: Այս ժամանակամիջոցում պետք է դադարեցվի ռազմական գործողությունները:

№2447-11-րդ կարմիր բանակի
հրամանատար Վասիլենկո,
գինվորա-հեղափոխական
խորհրդի անդամ Շուկին»:

Ղազախից գնդապետ Հակոբյանին բերել են այս հեռագիրը եւ սպասում են, Սպարապետից դեռ պատասխան չի ստացվել:

Ջորակոչը առայժմ հաջող է գնում, բայց դեռ ժամանակը չի լրացել, որ արդյունքը հայտնի լինի:

Ջանգեզուրում մեր առաջխաղացությունը շարունակվում է, թշնամին ցույց է տալիս համառ դիմադրություն: Ամբողջ գիշեր տեւող կռվից հետո, Դրոյի զորամասը գրավել է Ղարաքիլիսա (Սիսիան) գյուղը, Ղարա-Ղայա եւ մի շարք կարելոր բարձունքներ, վերցրել ենք գերիներ եւ վիրավորներ: Նրանք պատմել են, որ իրենց հրամայված է նախիջեւանի վրայով միանալ կարմիր թուրքերին: Ծիշտ է, թուրքերը կարմիր ֆես ունեն եւ նրանց մահասարսուռ ձեռքերը ներկված են հայ կանանց եւ երեխաների արյունով, եթե «կոմունիստների» կարմիր ածականը թուրքերի հասցեին այս մտքով է գործած-

ված, մենք լիովին հասկանում ենք, իսկ եթե «տովարիշչորեն» է գործածված, այդ մեզ անհասկանալի է, նույնիսկ ծիծաղելի:

Անգեղակոթի ճանապարհին մենք թշնամուց խլել ենք մի գնդացի, 11 ձի էլ ռազմական ուրիշ ավար: Սիսյանցիներից 200 հոգի միացել են մեզ, եւ ժողովրդի տրամադրությունը հետզհետե բարձրանում է: Մենք գտնվում ենք Գորիսից 15 վերստի վրա: Դրոն խնդրում է սավառնակ ուղարկել թռուցիկներով, հայ գյուղացիությանը բաժանելու համար:

3 օգոստոս

Սովետական Ադրբեջանի տված վերջնագրին դեռ պատասխանված չէ: Երեւի պատասխանը ուրիշ գծով է տրված, բայց այդ մասին մեզ պիտի հայտնեին, որովհետեւ թշնամու պարլամենտորները սպասում են Իջեւանում:

Սեպուհը դեռ պառկած է, մինչ շտաբի գործերը օրեցօր բարդանում են, մի կողմից զորակոչը, մյուս կողմից զինվորական այլ խնդիրները խճճվում են իրար: Շտաբի սպաների անպարտաճանաչությունը ու անտարբերությունը քանի գնում անհանդուրժելի է դառնում: Նրա բացակայության պատճառով շտաբի շենքը ուղղակի դատարկ է, թվում է, թե ամեն բան վերջացել է, եւ կյանքը մտել է իր հունը: Այն-ինչ իրականության մեջ այդպես չէ. մեր կյանքը էլի սկսվել է ակեկոծվել շնորհիվ բոլշեւիկ-թուրք-թաթարական միացյալ վերջնագրի:

Շարուր-Նախիջեւանի շրջանում թուրք-թաթարները, քաջալերված «կարմիրների» ներկայությամբ, սկսել են հակահարձակման դիմել: Այս զորակոչի առթիվ ահագին եռուզեռ է սկսվել Հայաստանի կենտրոններում, մասնավորապես Երեւանում, Ղարսում եւ Ալեքսպոլում: Ամբողջ երիտասարդությունը արձագանք է տալիս զորահավաքին, դասալքությունը, որ առաջ համատարած ցավ էր, վերացել է, շնորհիվ այն բանի, որ կառավարությունը զինապարտների վերաբերմամբ խիստ միջոցների է դիմում եւ վերացրել է ամեն տեսակի արտոնությունները, որոնք դուռ էին բացում անարգ դասալքության: Հայ ժողովրդի ամենալկտիացած դասը՝ դերասանները առաջինը եղան այս փոքրիկ քաղաքում, որ հանկարծ ներխուժեցին շտաբը եւ հայտնեցին, որ իրենք ազատվում են զորակոչից, որովհետեւ դերասաններ են: Այստեղի տկարամիտ սպաները արժանի պատասխան

չկարողացան տալ այդ կես մարդ երկոտանիներին:

Ես չկարողացա համբերել, բերանս բացի եւ նրանց ոտից մինչեւ գլուխ լվացի... Նրանք, իհարկե, զարմացան, որ այդպես խիստ խոսողը ես եմ, գրականության եւ գեղարվեստի մոտիկ կանգնած մի մարդ: Որովհետեւ խոսքերս նրանց հասցեին շատ խիստ էին, ես ուզում եմ արձանագրել եւ երկար վիճաբանությունից հետո ասացի. «Այժմ դարձյալ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյության հարցն է հրապարակի վրա դրվում, ուզում եք զորակոչից ազատվել եւ ձեր սովորական միմոսությամբ պարապել: Մեր ժողովրդի շլինելուց հետո ես թքել եմ ձեզ էլ, ձեր թատրոնի վրա էլ»: Սրանով էլ վերջացավ վեճը, եւ նրանք խայտառակաբար թողին շտաբը:

4 օգոստոս

Այսօր ստացվեց Ադրբեջանի վերջնագրի պատասխանը Նազարբեկյանի ստորագրությամբ, որի մոտավոր բովանդակությունը հետեւյալն է, «Մեր զորքերը պաշտպանում են պետական սահմանները, թե արտաքին եւ թե ներքին թշնամիներից: Բնական է, որ ձեր զորքերը պիտի հանդիպեին մեր բանակի դիմադրությանը, քանի որ նրանք մտել են Հայաստանի անվիճելի հողամասերը: Մեր անկախության դեմ գնացող ապստամբների եւ թշվառների դեմ առանց ազգի, կրոնի եւ դասակարգի խտրության մեր զորքը ծառանում է: Ինչ վերաբերում է տերիտորիալ հարցերին, դա զորքերի գործը չէ: Մենք ունենք կառավարության ներկայացուցիչներ, որոնք վիճելի հողամասերի համար բանակցում են սովետական իշխանության հետ: Ավերված գյուղերի, եւ ավանների խեղճերի ընտանիքների եւ գյուղացիների կոտորածի մասին պիտի ասել, որ այդ բոլորը եղած են խռովարարների եւ թշնամիների նահանջից հետո: Մեր զորքերը մտնելուց հետո, ընդհակառակը, պաշտպանվել եւ խնամվել են անպաշտպան ընտանիքներ կառավարության հաշվին»:

Գլխավոր շտաբի օգոստոսի զորաշարժականը ասում է, որ մեր շեշտակի հարվածի տակ Բուղդա թափայից եւ Էլիպ թափայից, Մանքենդի կողմից եկող քոչվոր թուրքերը ջարդված են ու շարտված: 16 ժամին զորասյունը մոտեցավ Արփա-Գյադուկի գծին՝ գրավելով Էանթափա, Դաշթափա, Ալիպթափա եւ Ուզթայ: Մինչեւ 20 ժամին հրացանային, թնդանոթային ու գնդացրային ուժեղ կռիվ է եղել: 24

ժամին մեր շեշտակի ճնշումով, որն արեց Թարխանովի հեծելազորը, թշնամին ջարդվեց: Թշնամուն հետապնդող Թարխանյանի հեծելազորը թշնամուց վերցրել է գնդացիներ: Երեկոյան ժամը վեցին մեր զորամասերը հաղթականորեն գրավել են Գորիս քաղաքը, որով վերջացած կարելի է համարել Ջանգեզուրի գրավման գործը: Այսպիսով մեր գործերը Ջանգեզուր-Նախիջեւան գծի վրա ավելի քան հաջող են գնում: Նախիջեւան լույս աշխարհի թշնամու հեծելազորը բացարձակապես կտրված է իր զորամասից եւ գտնվում է պաշարման դրության մեջ:

12 օգոստոս

Մի շաբաթից ավելի է, որ ոչինչ չեմ գրել օրագրիս մեջ, եւ այդքան կարճ ժամանակամիջոցում շատ գետեր հոսեցին եւ շատ բան փոխվեց թե մեր ռազմաճակատներում եւ թե մեր արտաքին քաղաքականության մեջ: Դեպքերը այնքան արագ եւ հակասական են ընթանում, որ մարդս շշմում է: Մենք, որ օրերի եւ նույնիսկ ժամերի հարց էինք համարում Նախիջեւան-Ջուլֆա երկաթուղագծի գրավումը, այժմ ներկայանում է մի անկարելիություն: Սովետական նենգավոր քաղաքականության շնորհիվ մենք ստիպված ենք թողնել այդ ճակատի գործողությունները եւ կենտրոնանալ Ջանգեզուրի վրա եւ առանց վերջինիս գրավման, իհարկե, Նախիջեւանի գրավումը անմիտ է: Բայց բանն այն է, որ ամսի 8-ին Սպարապետի շտաբից մեզ քաշած պաշտոնական հեռագիրն ասում է, Դրոն Գորիսից նահանջել է թշնամու գերազանց ուժերի ճնշման տակ: Ցավալին այն չէ, որ մենք այդ քաղաքը վերագրավելուց հետո թողինք, այլ այն, որ մեր Ջանգեզուրի զորամասը դատարկել է ամբողջ Ջանգեզուրը եւ քաշվել Դարալագյազի սահմանը: Թաթար-թուրք «կոմունիստների» խորհրդով ռուս խրտվիլակ կոմունիստները իրենց արածը արին: Մի քանի փորձերը ցույց տվին, որ ամենահաջող ռազմական գործողությունների ժամանակ բանակցություններ վարելը՝ թեկուզ ի նպաստ մեզ, միշտ վատ հետեւանք է ունեցել: Նախիջեւանի թաթարները մեր կառավարությունից ավելի քաղաքագետ գտնվեցին: Նրանք մեր բոլոր պահանջները ընդունելու տրամադրություն ցույց տվին, Երեւան եկան, խորհրդակցեցին, վերադարձան, մինչ այս մինչ այն սովետականները թաթարների դրդմամբ կարողացան

զորք շարտել Նախիջեւան եւ մեր առաջխաղացութիւնը դադարեցնելուց բացի, վերջնագիր ներկայացրին դատարկել ամբողջ Շարուր-Նախիջեւանը: Այստեղ նորից սկսվեցին նոր բանակցութիւններ, նոր վերջնագրեր, մինչեւ որ Զանգեզուրն էլ գրավեցին, կապ հաստատելով սովետական 11-րդ կարմիր բանակի թափթփուկների հետ, որոնք Զանգեզուրի մեր վերագրավումով կտրվել էին Բաքվից օգնութիւն ստանալու հնարավորութիւնից: Եթէ մենք այն թափով առաջ խաղայինք, ինչպէս առաջ՝ առանց բանակցութիւնների, այժմ գրաված կլինեինք Նախիջեւան-Ջուլֆա երկաթուղագիծը, որ առեւտրական տեսակետից մեզ համար հսկայական նշանակութիւն ունի:

Երբ մենք Զանգեզուրում հաջողութիւններ ունեինք, մեր կառավարութիւնը երկու ներկայացուցիչներ ուղարկեց՝ Զամալյան եւ Բաբալյան Թիֆլիս, որպէսզի Լեզրանի հետ ժամանակավոր հաշտութիւն կնքեն, մինչեւ Շանթի պատվիրակութեան գալը: Մի կողմից բանակցութիւններ են վարում մեզ հետ, մյուս կողմից՝ նենգավոր սովետականները զորքեր են կուտակում Զանգեզուրի դեմ մեզ հարվածելու: Վերջապէս ստացանք պայմանագրի պատճենը եւ նոր հաղորդվեց մեզ Սպարապետի շտաբից: Պայմանը ձեռնտու չէ մեզ համար, Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը «ժամանակավորապէս» կտրվում են մեզանից: Մյուս ճակատներում այն սահմանորոշ գծերն են մտում մեր ձեռքը, որտեղ մինչեւ այժմ կանգնած են եղել մեր զորքերը: Նախիջեւանում մեր սահմանն է Շայթախտ կայարանը ներփակաբար, մեզ է վերապահվում Նախիջեւան Ջուլֆա երկաթուղագծից օգտվելը: Բացի այդ, այն բոլոր զինվորները, որոնք մինչեւ այս պայմանի կնքումը մնացել են սովետական շրջաններում, կարող են վերադառնալ Հայաստան՝ իրենց զենքերով: Ահա պայմանագրի ամբողջ էութիւնը: Այս պայմանագիրը դեռ չստացած՝ օգոստոսի 8-ին տեղեկութիւն ստացանք, որ Դրոյի զորամասը Զանգեզուրը ամբողջապէս թողել է թշնամու գերագանց ուժերի ճնշման տակ: Եվ անստույգ տեղեկութիւններ կան, որ մարդկային ահագին կորուստներ ունենք, բացի ռազմական ահագին պաշարից, որ թողել ենք Զանգեզուրում:

Ներկայումս չկա մի մարդ ողջ Հայաստանում, որ չհասկանա այս ստորագրուած պայմանագրի ավելի քան նենգ, ստոր նպատակները: Սակայն ի՞նչ անենք, գտնվում ենք ամենաանպաստ դրութեան

Մեջ եւ պետք է ընտրենք երկու չարյաց փոքրագույնը: «Կոմունիստ» Ադրբեջանի բեգերը, Տաճկաստանի հակահեղափոխական փաշաներն ու ռուս ցարական մարդիկ, «Կոմունիստ» վերարկու հագած, հասան իրենց նպատակին:

18 օգոստոսի

Սովետականների հետ համաձայնություն կնքելուց հետո ռազմաճակատներում գործողությունները դադարեցված են թեւ, բայց մենք զինված խաղաղություն ենք պահում, որովհետեւ մեր թշնամին այնքան նամարդ է, որ ամեն հարմար թոպե կարող է հարձակման անցնել: Ամսիս 16-ին Ղազախից ավտոմոբիլով տեղս եկան Ադրբեջանի ներկայացուցիչները, որոնք Երեւան անցան բանակցություններ վարելու: Նրանց հետ եկավ եւ Ադրբեջանի մեր դեսպանի սուրհանդակը կարեւոր եւ անձեռմխելի կապոցներով: Ես առիթ ունեցա տեսնվելու սովետական Ադրբեջանի ներկայացուցիչ Դովլաթյանի եւ նրա անձնական քարտուղարի հետ: Առաջինի հետ կես ժամ խոսակցություն ունեցա սկզբունքային հարցերի մասին:

Բաժանվելիս նա ասաց, որ ավելորդ է շարունակել այս խոսակցությունը, որովհետեւ իրար չպիտի կարողանանք համոզել: Սակայն հետաքրքրականն այն է, որ նրանք խիստ ու անուղղակի կերպով պախարակվեցին հրամանատարի կողմից:

20 օգոստոսի

Երեկ ներքին գործոց նախարարի օգնական Թորոսյանը հեռագրեց, որ Տաճկաստանը ամսիս 10-ին Անտանտի առաջարկած հաշտության պայմանագիրը երկար ձգձգումներից հետո վերջապես ստորագրեց: Դարավոր արեւելքի բռնակալը ծունկի եկավ արդարության առաջ եւ արցունքը աչքերին իր իսկ ձեռքով ստորագրեց իր մահավճիռը: Եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչների հանդիսավոր նիստում հաստատվել եւ հայտարարվել է Միացյալ եւ **ԱՆԿԱՆ** Հայաստանի ճանաչումը:

Այսօր տեղի ունեցավ մի հսկայական միտինգ զարնիզոնի հրամանատարի եւ հոծ ժողովրդի մասնակցությամբ, ուր խոսեցին քաղաքական հոսանքների զինվորության եւ սպայության ներկայացուցիչներ:

րը: Ոգեւորութիւնը մեծ էր: Քաղաքիս քաղաքագլուխը կարդաց մի հեռագիր, որով իմացան այն փառավոր հաղթութիւնները, որ տարել էին Կիլիկիայի հինգ հազարանոց մեր փոքրիկ բանակը, ջարդելով քեմալիստների օղակը, նրանք գրավել են մի շարք քաղաքներ եւ ապահովել Կիլիկիայի անկախութիւնը: Այսպիսով հայ ժողովրդի հերոս փոքրաթիվ զորքը ամեն ճակատներում անժխտելի հաղթութիւններ է տանում:

23 օգոստոսի

Սովետականների հետ ժամանակավոր հաշտութիւն կնքելուց հետո, նրանց ռազմաճակատներում կռիվները դադարել են: Այդ իսկ պատճառով Սեպուհը Սպարապետից թույլտվութիւն է ստացել տասնհինգ օրով արձակուրդի գնալ: Երեւի իշխանութիւնը նորից հանձնվում է թուլամորթ զորավար Խանկալամյանին: Օգտվելով այդ հանգամանքից ես եւ Մուշեղ Թամրազյանը Սեպուհից թույլտվութիւն ստացանք Երեւան մեկնելու նույնքան ժամանակամիջոցով: Ստեփանը վաղուց է, որ Իգդիրում է, նրա բացակայութեան պատճառով նրա հարյուրակ այրուձին համարյա թե կազմալուծված է: Դիլիջանից ձանձրացել ենք եւ մայրաքաղաքին կարոտել: Չորս ամսվա ընթացքում շատ բան է փոխվել, եւ մեր քաջարի Բանակի անօրինակ հաջողութիւններից հետո հետաքրքրական է Երեւանը տեսնել, այն Երեւանը, որ սրանից մի տարի առաջ ահագին զոհեր տվեց Բեյութեդին գրավելու, բայց չկարողացավ, իսկ այսօր, օհ, այսօր մենք նույնիսկ համարձակութիւն ունենք մեն-մենակ գրավելու Տաճկահայաստանը:

Ճիշտ է ասված, երբ մենք շրջապատված էինք բարեկամ պետութիւններով միշտ պարտութիւն էինք կրում, իսկ երբ մեն-մենակ մնացինք՝ հաղթեցինք մեր բոլոր թշնամիներին:

Արդեն պատշաճ վկայականներս ստացա եւ վաղը, եթե ավտոմոբիլ լինի, անպայման մեկնելու եմ: Սեպուհը, որ մեկնեց Ղարաքիլիսա՝ Ալեքսանդրապոլ գնալու, վերադարձավ, որովհետեւ Ղարաքիլիսայի ճամփի կեսին ավտոմոբիլը փչացել է: Մուշեղը չի ուզում նրանից առաջ մեկնել, վախենալով, որ շատ փող կծախսի, իսկ ես չեմ կարող մնալ, ընտանեկան հանգամանքներս ինձ հրամայում են գնալ:

Շտաբում շշուկներ կան, որ Սեպուհը գնում է չվերադառնալու

պայմանով: Այդ ի նկատի ունենալով, ես ու Մուշեղը որոշեցինք իրերս հետներս տանել:

Մենք ուրախ ենք, որ հրամանատարը որոշել է այս ճակատից տեղափոխվել մի այլ ճակատ: Ջինվորականի համար ավելի անտանելի բան չկա, քան այն, որ նա շարունակ միեւնույն ճակատում մընա: Նա մտադիր է Ղարս-Սարիղամիշ տեղափոխվել, իսկ մենք ցանկանում ենք Ջանգեզուր-Ղարաբաղ, տեսնենք, որը կհաջողվի: Վերջին անգամ Մուշեղն ու ես գնալու ենք Դոտոնտո համերգի, այնտեղ կպատահենք ծանոթ կանանց եւ օրիորդների, որոնց ձեռք առնելը մեզ հաճույք է պատճառում:

Ելենովկա 24 օգոստոսի

Այսօր երեկոյան ժամը 5-ին հասանք Ելենովկա մոլոկանի մեծ գյուղը: Դեռ վաղ առավոտյան Երեւան գնացող ճանապարհորդների մեծ բազմություն էր սպասում ավտո-գարաժի դռան մոտ: Մեկ բեռնակիր այդքան ճանապարհորդ: Ո՞ր մեկը պիտի մեկներ եւ որը մնար: Բայց շոֆերները իրենց գրպանի գործը գիտեն եւ նրանք բուլորին էլ տեղ տվին եւ մեզ ձկների նման իրար վրա ածած ճամփա ընկան: Շոֆերները այնքան փչացած դասակարգ են կազմում, որ նրանք ավելի շուտ պատրաստ են զինվորական գործերով եւ զինվորական ավտոմոբիլով գնացողների առաջ արգելքներ հարուցել, քան մասնավոր մարդկանց, որոնցից փող են ստանում: Մեր հաղորդակցությունը շատ է անկանոն եւ դա բնական է, որովհետեւ ոչինչ չունենք, երկաթուղին չի գործում, նավթ եւ մագուիթ չլինելու պատճառով: Մեզ հետ ճամփորդողների մեծ մասը ուրախությամբ երկաթուղով կգնար Երեւան, քան շունդացող բեռնակիր ավտոմոբիլներով, որ ամեն քայլափոխում շոֆերների քմահաճույքով ժամերով կանգնում է ճամփաներին:

Նոր-Բայազետի գյուղացիները համարյա զրկված են այս տարվա իրենց ցանքսերից, որովհետեւ դաշտային մկները փչացրել են արտերը: Այս շրջանի օդի առողջությունը, հողի բերրիությունը եւ բնության գեղեցկությունը ինձ հիացրին:

Մինչ Արարատյան դաշտի եւ Նախիջեւանի ցանքերը վաղուց վերցված են, իսկ այս շրջանում արտերը մեծ մասամբ կանաչ են: Վերջապես բլուրների բարձրությունից ճանապարհը կամաց-կամաց

մոտեցավ պատմական Գեղամա լճին, երեւաց Սեւանա վանքը, որ գեղեցիկ նյութ է մատակարարել մեր դրամատուրգ Լեւոն Շանթին, որ հիմա թողնելով «Հին Աստվածները» Մոսկվա է մեկնել «ՆՈՐ Աստվածներ» որոնելու համար:

Խեղճ հայ գեղարվեստագետ, ե՞րբ վերջապես դու պիտի ազատվես քեզ տիաճ գործերից եւ նվիրվես քո ստեղծագործությանը, քո բնական ճայնին: Մենք բոլորս գրելը մեկ կողմ թողած աշխատում ենք ազատ,անկախ ընթերցողներ պատրաստել ապագա երջանիկ գեղագետների համար: Մեր հետնորդ գրողները ապերախտ կլինեն, եթե չկարողանան արժանապես գնահատել ժամանակակից հայ գրողին, որ միաժամանակ եւ զինվոր է, եւ դիվանագետ, եւ հասարակական գործիչ, հեղափոխական: Մենք պարծենում ենք մեր գործով, որ իրագործում ենք Րաֆֆու, Գամառ-Քաթիպայի, Նալբանդյանի եւ ուրիշ հռչակավոր գրող-հեղափոխականների գաղափարները: Եթե մի րոպե այդ անմահ հոգիները զլուխները վեր բարձրացնեն ու նայեն Արարատի ձյունապատ գագաթին ծածանվող հանրապետական դրոշակին, կասեն,

«Մե՞ծ ենք մենք եւ Մե՞ծ են եղել Մեր իղձերն ու Երազանքները, բայց ավելի Մե՞ծ ու արժանավոր են մեր կրթած սերունդները, որոնք համառ կամքով ու անպարտելի վճռականությամբ իրագործել են այն, ինչի մասին միայն երազել ենք թղթի վրա»:

Երեւան, 30 օգոստոսի

Հայաստանի մայրաքաղաքումն եմ արդեն, կես տարի առաջ տեսած քաղաքը բոլորովին ուրիշ տեսք ունի, կյանքը եռում է, գաղթականներ չեն երեւում փողոցներում, այժմ նրանց փոխարինել են Հայաստանից դուրս գտնվող գաղութների ազգաբնակչությունը, մեծամասամբ ունեւորներ: Ներկայումս Հայաստանը մի փոքրիկ լճի է նման, որը հետզհետե մեծանում, ծավալվում է գաղութների հոսանքներով: Երկրագնդի ամեն ծայրերից գալիս են, հա գալիս, եւ շնորհիվ այդ հանգամանքի, բնակարանի ճգնաժամը գնալով ավելի ու ավելի սուր կերպարանք է ստանում:

Իմ ընկեր համհարզ Թամրազյանը, որ պիտի ինձ հետ գար ամսի 23-ին, այսօր հասավ Երեւան, շուտով կգա եւ Սեպուհը, եւ ինչպես

երեւում է, միասին մեկնելու ենք Իգդիր: Պետք է ճիշտ խոստովանեմ, որ առանց Թամրազյանի ես ժամանակը այնքան ուրախ եւ լի չէի անցկացնում, նրա գալուց հետո ժամանակը շուտ է սահում: Մենք իրար լավ ենք հասկանում, նա ազնիվ, մաքուր եւ համսունական անհոգ տիպերից է, նրա հետ կարելի է տարիներով ապրել՝ առանց ընդհարվելու: Ազատամիտ է եւ լուրջ:

Իգդիր, 4 սեպտեմբերի

Այսօր հասանք Իգդիր: Երեւան գալով Սեպուհը մի քանի օր մնաց այնտեղ, որից հետո Թամրազյանին եւ ինձ վերցնելով եկավ Իգդիր՝ Բրիգադայի գործերին ծանոթանալու: Ծանապարհին հրամանատարը պատմեց, որ ինքը տեսնվել է վարչապետ Օհանջանյանի եւ ռազմական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ, նրանք խնդրել են, որ Սեպուհը չհրաժարվի Դիլիջանի շրջանից, իսկ Սեպուհը ուլտիմատիվ կերպով հրաժարվել է: Հրամանատարը առաջարկել է նրանց, որ իրեն տեղափոխեն կամ Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի եւ կամ Ղարսի ռազմաճակատը:

Նախարարները գտել են, որ Դիլիջանի ճակատը ավելի վտանգավոր է եւ կարելոր, ուստի պնդել են, որ նա դարձյալ շարունակի այնտեղ մնալ, որտեղից եւ սովետականները կարող են միշտ մեզ զգալի հարված հասցնել: Սեպուհի հարցը վերջնականապես դեռ վճռված չէ, երեւի նախարարական խորհուրդը առանձնապես կզբաղվի այդ հարցով:

Ջարմանալի թող չթվա, երբ ասում եմ նախարարները «խնդրել են»: Սեպուհը, ինչպես ինքն է ասում, կարող է վերջնականապես թողնել զինվորական ասպարեզը եւ հեռանալ, որովհետեւ նա թեւի պաշտոնե գեներալից էլ բարձր է, բայց պարտավոր չէ ծառայել, եթե ցանկություն չունենա: Այդ իսկ պատճառով, նրանք նախարարները չեն կարող հրամայել, այլ կարող են միմիայն խնդրել: Պետք է խոստովանել, որ մենք էլ չենք ուզում այս շրջանը մնալ, այժմ այստեղ համարյա թե գործ չկա անելու, իսկ Սեպուհը սիրում է շարունակ գործել, մանավանդ, որ երկիր գրավելու հարց կա, եւ նրա հզոր բազուկը ավելի ուժ եւ եռանդ է ստանում ավելի շատ տաճկական ճակատում: Այս ճակատը թողնելու գլխավոր պատճառներից մեկն էլ այն է, որ Սեպուհը լաց ի սիրտ է կռվում իր հարազատ եղբայրների

դեմ, ինչպես նա է արտահայտվում՝ հայի արյուն թափելը, ինչքան էլ վատ, հայրենամերժ լինեն նրանք, Սեպուհի համար շատ դժվար է:

Առհասարակ բոլորն էլ վստահաբար ասում են, որ եթե Սեպուհը շարժվի Ջանգեզուրի եւ Ղարաբաղի վրա՝ այդ խճճված հողային խնդիրը վերջնականապես կլուծվի հոգուտ մեզ:

Ըստ սովետական ժամանակավոր պայմանագրի, որ օգոստոսի 10-ին կնքեցինք, մենք իրավուն չունենք Ջանգեզուր-Ղարաբաղի վրա շարժվել, չնայած, որ այդտեղի հայ աշխատավոր մասսան, ճաշակելով ռսի լուծը, այն ռուսի, որին այնքան ձգտում էր, վերջնականապես հիասթափվել է եւ ամենօրյա իր ուղարկած պատվիրակներով գահիլաներս տանում է:

Սակայն իմ կարծիքով դեռ վաղաժամ է Ղարաբաղ-Ջանգեզուրին օգնության հասնելը, թող նա վերջնականապես ծծի այն սեւ մրուրը եւ ինքը առանց տատանվելու համոզվի, թե ում գիրկն է ընկնելու:

Ի գդիրում մենք միայն երկու օր մնացինք: Հետեւյալ օրը տեղի ունեցավ եզիդ 100 կամավորների եւ մի հիսնյակ հետեւակների գորահանդեսը: Ծաշից հետո հրամանատարը դուրս եկավ նրանց նայելու իր շքախմբով: Նա հայերեն եւ թուրքերեն մի տաք ճառ արտասանեց, որ ծածկվեց կեցցեներով: Նա իր ճառում շեշտեց, որ ինչպես հայը, նույնպես եւ եզիդ ժողովուրդը հավասարապես հեծծել է տաճիկ բռնակալության լծի տակ եւ հիմա այդ ժողովուրդները իրենց անմահ զավակների արյունով ձեռք են բերել ազատություն-անկախություն սիգապանձ Մասիսի ստորոտում: Հայաստանի հանրապետությունը սեփականություն է ինչպես հայ, նույնպես եւ եզիդ ու այլ ճնշված ժողովուրդների՝ ազգերի ու ցեղերի համար, որոնք ապրում են նրա հողի վրա եւ որոնք իրենց սրտի մոտ են զգում այդ երկիրը:

Ապա հրամանատարը հիշեցրեց եզիդիներին, որ Հայաստան կոչված երկիրը սա չէ միայն եւ, որ մայր Հայրենիքի կարեւոր եւ մեծ մասը դեռ գտնվում է նույն բռնակալների ձեռքում եւ արցունքը աչքերին սպասում է մեզ, որ գնանք ու փշրենք նրա շղթաները: Եզիդ զինվորները հայ մարտիկին խանդավառ ցույցեր սարքեցին եւ ուխտեցին իրենց եղբայր հայ զինվորների կողքին կռվել եւ մեռնել, քանի դեռ վերջնականապես չէ իրագործվել Հայաստանի Միացյալ եւ Անկախ Սուրբ գաղափարը: Զորահանդեսից հետո գորքը, սպայությունը եւ ժողովուրդը ցրվեց ուրախ տրամադրությամբ:

Մի բան նկատելի էր, որ հայ զինվորականությունը նրանց վրա շատ բարձրից էր նայում, ճիշտ այնպես, ինչպես մի ժամանակ մեծն Ռուսաստանը նայում էր մեր կամավորական անկանոն խմբերին: Չմոռանամ հիշատակել, որ Սեպուհը նրանց սպա մարզիչներ կարգեց եւ խոստացավ նրանց նոր հագուստ եւ կոշիկներ տալ:

Ստեփան Ծաղիկյանը, որ այստեղից մի քանի ամիս առաջ մեկնել էր Իգդիր, կարգի էր բերել իր ձիավոր հարյուրակը, որ նրա բացակայության պատճառով քայքայվել էր, մեզ տեսնելով շատ ուրախացավ: Նա գոհ էր Իգդիրից եւ զերծ մոծակների սարսափից, որ այնքան ահ ու դող էր ազդում եւ հրամանատարին եւ Ամիրյանին: Մուշեղն ու ես ուրախությամբ կմնայինք այնտեղ, եթե հրամանատարը թույլատրեր:

Այնտեղ ստացվել էր Կողբի աղահանքերը գրավելու ծրագիրը, որ կազմել էր գնդապետ Վեքիլովը եւ որին հանձնվել էր այդ գործողությունները վարելու ընդհանուր հրամանատարությունը: Ի տեղի հրամանատարի գնդապետ Խուդաբաշյանին էր հանձնվում ճակատի ղեկավարությունը: Նա լուրջ, բարեխիղճ եւ հանդուգն զինվորական էր, որին բոլորն էլ անխտիր հարգում էին:

Այդ երկու օրը չիմացանք ինչպես անցավ Իգդիրում: Օգոստոսի 6-ին ճաշից հետո թողինք Իգդիրը եւ վերադարձանք Երեւան, որտեղից մի քանի օր հետո Սեպուհը Դիլիջանի վրայով Ալեքսուլ անցավ, իսկ ես ու Մուշեղ Թամրազյանը եկանք Դիլիջան: Առայժմ ոչ ես եւ ոչ էլ նա շտաբի գործերին չենք խառնվի, բայց շտաբի պետ Պալյանը ստիպում է Մուշեղին, որ գործերը անհապաղ ստանա, չնայած այն բանին, որ հրամանատարը թույլատրել էր Մուշեղին մի երկու շաբաթ հանգստանալ: Ամիրյանը եւս շուտով այստեղ պիտի գա: Նրան մենք հանդիպեցինք Երեւանում, որ Ալեքսուլից էր եկել եւ մտադիր էր մի քանի օրով Իգդիր գնալ:

Դիլիջան, 20 սեպտեմբերի

Այստեղ աշուն է կատարյալ, ամպամած, անձրեւային աշուն: Ամառանոցավորները վերադարձել են, կյանքը մեռել է այստեղ եւ ամեն ինչ տաղտկալի է: Ամառվա գով, գեղեցիկ եւ պայծառ օրերը այ-

լեւս չկան: Տխուր է, շատ տխուր: Այդ տխրությունը ավելի եւս զգալի է մանավանդ այն պատճառով, որ մեր շտաբի դրությունը անորոշ է. չգիտենք, վերջապես, այստե՞ղ պիտի մնանք, տեղափոխվենք Իգդի՞ր, թե՞ մի ուրիշ ռազմաճակատ: Դեռ ամսիս 9-ին մեր քաջարի Բանակը գրավեց Կողբի աղահանքը, ուր նրան լուրջ դիմադրություն ցույց չէ տված:

Արեւմտյան ճակատում խայտառակ պարտությունից հետո, Բաքվի բուլշեիկները Դիլիջանի ճակատում նոր ավանտյուրայի են դիմել: Նրանք օգտվելով այն հանգամանքից, որ այս ճակատից մեր պահակային գումարտակը ուղարկվեց Երեւան՝ հարձակման դիմեցին եւ գրավեցին Աքսիբաբայի ձորը: Հրամանատարի կողմից միջոցներ են ձեռք առնված դրությունը վերականգնելու: Այստեղ մի բան պետք է շեշտել, որ նրանք այս երրորդ անգամն է, որ մեր դեմ նոր գործողություններ են սկսում ուղիղ ամեն ամիս մի անգամ, կարծես ռոճիկ ստանալու համար:

26 սեպտեմբերի

Ամսիս 22-ին, 23-ին վերջնականապես մաքրվեց Աքսիբաբայի ձորը՝ ներս խուժած ռուս-թաթարական հորդաներից:

Գնդապետ Խաչատրյանը, որին հանձնված է Ղազախի ամբողջ գծի պաշտպանությունը, իր զորամասով հարձակման էր անցել եւ թշնամու համար մեծ կորուստներով ետ քշել նրանց:

Խաչատրյանը, միանգամայն վերականգնելով մեր սահմանի նախկին դրությունը, նույնիսկ գրավել էր Ադրբեջանին պատկանող Սաթըլմըղ սարը, բայց օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը խախտած չլինելու համար դարձյալ ետ էր քաշվել մեր սահմանը: Այժմ մեր դրությունը ավելի քան կայուն է: Այդ կռվում մենք ունեցել ենք երկու սպանված, մի քանի վիրավորներ եւ գերի ենք տվել: Թշնամու կորուստը համեմատաբար ավելի մեծ է: Երեկ Իջեւանից պաշտոնապես հաղորդվեց, որ ռուսները իրենց թնդանոթներով քաշվում են Ղազախ: Մի քանի ստույգ տեղերից եկած լուրերը հաստատում են այդ:

Օլթիի ուղղությամբ առաջին անգամ՝ ամսի 18-ին մենք անհաջողություն ունեցանք, թշնամին հարձակման անցնելով գերազանց ուժերով ստիպել է մերոնց մինչեւ տասը վերստ ետ նահանջել: Գըլխավոր շտաբի պաշտոնական հաղորդագրությունը ավելի մանրա-

մասնություններ չի տալիս: Մեր գործաժամերի խմբավորում է կատարվում:

Այսօր ծածկագիր հեռագրով Գլխավոր շտաբը հաղորդում է, որ սեպտեմբերի 25-ին Սարիղամիշի մեր գործաժամը հարձակվել է Բարդուսի լեռը դիրք բռնած թշնամու վրա եւ քշել է նրան մի քանի կարելոր կետեր գրավելով, բայց հետո ետ է նահանջել, որովհետեւ թշնամու պահեստի օգնական մասը շուտ է վրա հասել: Մենք ունեցել ենք 8 սպանված եւ 23 վիրավոր, իսկ թշնամին 300 դիակ է թողել կռվի դաշտում, մի բան, որ ես չեմ հավատում: 300 սպանված տվող կողմը մի 900 էլ վիրավոր տված կլինի, որ հավանական չէ:

Օլթիի ուղղությամբ մեր կազմակերպված եւ թարմ ուժերը նոր միայն սկսել են շոշափման մեջ մտել թուրքերի հետ: Նույն ճակատի առաջին պարտության մանրամասնությունները այժմ հայտնի են, թեւէ շտաբը չի հաղորդում: Սկզբում կտրելով մեր նահանջի ճանապարհը եւ կենտրոնից հարձակման դիմելով՝ թշնամուն հաջողվել է վերցնել մեզնից 6 խցանավոր թնդանոթ, մի թեթեւ ավտոմոբիլ եւ այլ ավար, այդ կռվում մենք տվել ենք մոտ 60 սպանված ու վիրավոր, որոնց թվում 3 երկրաչափ սպանված եւ անհայտ կորած:

Մեր այս պարտության գլխավոր պատճառը թույլ հսկողությունն է եղել եւ անփութությունը:

Հո չի կարելի հակառակորդին այդքան էլ արհամարհել եւ անհոգ նստել: Վերջապես Տաճկաստանը, որին մենք հիմա սկի հաշվի չենք առնում, այնուամենայնիվ ունի կանոնավոր զորք, նրանք 10 տարի է, որ կռիվների մեջ են եւ կռվված են:

Այս անգամ Օլթիի գրավումը անխուսափելի պետք է լինի, այլապես թշնամին շփացած կամրանա այդտեղ եւ ձմեռը մեզ հանգիստ չի տա: Մի փառավոր ջարդ, եւ թշնամին կկորցնի իր ռազմընդունակությունը եւ մեզ հնարավորություն կստեղծի ձմեռը հանգստանալու, կազմակերպվելու եւ գարնանը առաջ խաղալու երկրի ներսը:

Մեր գլխավոր եւ ամենավտանգավոր թշնամու՝ ռուսի գլուխը խառնված է ներքին եւ արտաքին ճակատներով, այդ կողմից ապահով ենք: Մնում է մեր դարավոր թշնամին՝ Տաճկաստանը, նրա հետ այժմ մենք կարող ենք մեր պատմական խճճված հաշիվները տեսնել:

Սեպուհը դեռ չի վերադարձել, եւ մեր դրությունը անորոշ է:

Դիլիջան-Ղարաքիլիսա գործարարի շտաբի պետի պաշտոնակատարը ներկայումս Մուշեղ Թամրազյանն է, ես էլ գրագրի պաշտոնով եմ նույն շտաբում: Փաստորեն այս շրջանի հրամանատարը դեռ Սեպուհն է, թեև գործերը ժամանակավորապես վարում է գեներալ Խանկալամյանը: Ամիրյանը պիտի գար, բայց մինչեւ այսօր նրանից ոչ մի տեղեկություն չկա: Շտաբի բոլոր գործերը ծանրացել են Թամրազյանի եւ Օհաննեսյանի վրա: Մեր շտաբում աշխատող փոխտեղակալ Թոթոյանը եւ Ավետիսյանը, որոնք ուզում էին այստեղից պոկ գալ Երեւան տեղափոխվելու համար, հակառակ նրանց կամքին ուղարկվեցին Աքսիբաբայի գլխապետ Խաչատրյանի տրամադրության տակ: Շտաբի նախկին պետ փոխգնդապետ Պալյանը վերջնապես տեղափոխվում է Երեւան պաշտոնավարելու:

Շտաբի պետի պաշտոնը ստանձնելով՝ վարատար Թամրազյանի առաջին գործն եղավ պաշտոններից արձակել մեզ մոտ աշխատող երկու վարձու օրիորդներին, որոնք իսկապես վարձ էին ստանում, օգտվում էին զինվորական մթերքներից, բայց գործ չէին կատարում: Գրագրի պաշտոններից 7-րդ գնդի շարքերն ուղարկվեցին նաեւ երկու ուրիշ երիտասարդ գրագիրներ, որոնք սիլիբիլի անելուց զատ չէին աշխատում: Երկուսն էլ տաճկահայեր էին, մեկը՝ վանեցի, մյուսը՝ իզմիրցի: Նրանք դժգոհությամբ հեռացան, բայց հրամանը հրաման էր եւ պիտի կատարվեր: Մտավորական երեւակայելով՝ նրանք կարծում էին, որ զինվորական ծառայությունը հանաք բան է:

Եվ վերջապես դժգոհելու ինչ բան կա, շարքերում մարդս ավելի օգտակար կարող է լինել իր հայրենիքին, քան սեղանի շուրջ նըստած՝ այս կամ այն հրահանգը, բավարարագիրը կամ հրամանը արձանագրելով: Զարմանալի բան, շարքերը մտնել ցանկացողներին չեն ուղարկում, իսկ դժգոհներին հատկապես ուղարկում են, կարծես դրանով ուզում են ասել, որ զինվորական ծառայության մեջ մարդ իր գլխի տերը չէ: Ահա թե ինչ ասել է զինվորական ծառայություն:

29 սեպտեմբերի

Ամսի 28-ին, գիշերը թուրքերը հարձակման անցան Սարիղամիշի մեր գործարարի աջ թեւի վրա եւ համարյա միաժամանակ Փենակից Շիրոքո լեռան վրա, որը ընկնում էր Կոստրից 10 վերստ հարավ-ա-

րելելք եւ Բարդուսից Չիարեթ եւ Չեմբարտաղ սարի վրա: Առավոտյան թուրքերին հաջողվեց նեղելով մեր զորամասերը գրավել այդ կետերը: Սարիղամիշի զորամասի աջ թեւը ետ է քաշվում դեպի Վերիշան գյուղը եւ Չումուրլու սարը, որը Սարիղամիշից 5 վերստ դեպի արեւմուտք է ընկնում: Նույն օրը առավոտյան թուրքերը մեծ ուժով՝ թնդանոթներով ու սավառնակներով, կռվով գրավել են Կարաուրգան սահմանորոշ գյուղը:

Սարիղամիշի զորամասի ձախ թեւը ստիպված նահանջել է դեպի Սաղանլուխի լեռնաշղթան: Ղարաղուրտի ուղղությամբ նկատվել են թշնամու հետախուզական ուժեղ խմբեր: Տաճիկների կողմից հարձակվում են 9-րդ եւ 12-րդ տաճկական դիվիզիաները:

Մի ուրիշ հեռագրում, որ Սպարապետից է, նախազգուշացնում է Դիլիջան-Ղարաքիլիսայի զորամասի պետին, որ սա լուրջ հսկողություն կատարի, որ կարմիրները նույնպես հարձակման չանցնեն:

Այսօրվա մի երկրորդ հաղորդագրությունը ասում է, որ Սարիղամիշի մեր զորամասը Նովո-Սելիմ գյուղի մոտ չունենալով հարմար դիրքեր, ետ քաշվեց Կոշավա-Պուսքար սարը, Ագիարա, Վերին եւ Ներքին Քոթանլի եւ Բեռնա: Թշնամին գտնվում է Սուլո-դաշկայա, Բազարտան-Քեջիտ, Կարախտամազ: Մերտենեկի զորամասի առաջապահը ետ է քաշվում դեպի Բեզլի Ահմեդ գյուղը: Կաղզվանի զորամասը 18 ժամին Պիսլինա կայարանից դուրս կգա Բեզլի-Ահմեդ, արդ զորասյան շարժումը խանգարվում է գաղթականների մեծ հոսանքի պատճառով:

Փիլոսի, Մուրադ-խանի եւ Աբգարի ձիավոր կամավոր խմբերը փախել, ցրվել են:

Մի ուրիշ հեռագրում Սպարապետը շտապ կերպով պահանջում է 7-րդ ամբողջ գունդը, որ ներկայումս ճակատ է բռնել Շամշադինում բոլշեիկների դեմ եւ այդպիսով միայն 6-րդ կանոնավոր գունդն է մնում այս ճակատը, որին պիտի լրացնեն նոր զորահավաքով:

Կարաուրգանի, Սարիղամիշի, Կաղզվանի ռազմաճակատները թողնելուց հետո թուրքերը արագ կերպով մոտեցել են Ղարսի դռներին, 1918 թվի պատմությունը մինչեւ այստեղ նույնությամբ կրկնվել է, բայց սրանից հետո Հայաստանի Հանրապետական Բանակը գոռով պիտի շուռ տա պատմության անիվը ի փառս ազատության եւ անկախության:

Մագաչափ անգամ չեմ կասկածում, որ Հայաստանը իր վճռա-

կան եւ վերջնական հարվածը պիտի տա մեր դարավոր ոխերիմ թշնամուն՝ հակահեղափոխական Տաճկաստանին: Ես մարգարե չեմ, բայց այդպես պիտի լինի, որովհետ եւ ուրիշ կերպ չի կարող լինել, եթե անգամ Ամենակարողը այլ կերպ ցանկանա:

Մեր նախարարական խորհրդի այսօրվա նիստը որոշել է ամբողջ Հայաստանը հայտարարել պատերազմական դրության մեջ եւ անխըտիր զորահավաքի ենթարկել 20-ից մինչեւ 35 տարեկանները: Այս ցույց է տալիս, որ վտանգը այնքան էլ սպառնալից չէ, որովհետեւ հայ ժողովուրդը ընդունակ է ծերերին ու պառավներին, ծծկեր երեխաներին եւ կանանց զենքի տակ կանչել հակառակ դեպքում: Երեկ մեր հրամանատար Սեպուհից հեռագիր ստացանք, որ զորական նախարարի կողմից շտապ կանչված է Երեւան, թեւ 39 աստիճան տաքության մեջ է եղել, բայց անսալով նախարարին, մեկնել է մայրաքաղաք: Արդեն պարզվեց, որ մեր Բրիգադան էլի մնալու է Իգդիր: Երեւի հրամանատարը շուտով ինձ ու Մուշեղին էլ է կանչելու:

Երեկ մոռացա արձանագրել, որ այս գծով Ղարսի ճակատը մեկնեցին մեր լավագույն զինվորական պետերը՝ զորավար Սիլիկյան, գնդապետ Վեքիլյան, գնդապետ Շահմազյան, նրանց հետ էին նաեւ մշեցի Սմբատ եւ Արտուշ-խան, որոնք լավ պարտիզաններ են համարվում: Ինչ ուզում է լինի, մեր կամավոր զնդերը խուճապ զցողներ եւ առաջին փախչողներ են, ափսոս այն փողին, որ նրանց վրա ծախսվում է: Այսօր անցավ, վաղը տեսնենք ինչ կբերի Հայաստանին:

30 սեպտեմբերի

Երեկվա ու այսօրվա սպայակույտի պաշտոնական հաղորդագրությունները նույնն են, մենք դիրք ենք բռնել Բեկլի-Ահմեդը, որ մեր երկրի բերդաքաղաքից ընդամենը 15 վերստի վրա է (երեք ժամվա հեռավորություն): Կարճ ասած, մեր դարավոր թշնամին ծեծում է Ղարսի դուռը, բայց նրա անարգ բռունցքի հարվածները պիտի ջախջախվեն մեր բերդաքաղաքի պողպատե դարպասի մոտ, ուր արդեն հսկում է Հայկական Հանրապետության փոքրաթիվ, բայց քաջարի Բանակը:

1920 թվականը հայկական Բանակի քննության թվականն է. այս թվին մենք ջարդեցինք ադրբեջանական 40.000-նոց բանակը եւ ետ շարտեցինք Զանգեզուր Ղարաբաղի ճակատներից, նույն թվի

մայիսին ներքին դավադիր ապստամբությունը, որ բռնկվեց ողջ Հայաստանում՝ իր բնի մեջ խեղդվեց, ապա մենք ՂազախՇամշադիևի ճակատում ամոթալի պարտության մատնեցինք՝ ռուս-հայ-թաթար երկու համառ եւ չորս թույլ գրոհները, որոնց միակ նպատակն էր ընկրճել Հայաստանը եւ հայ ժողովրդի դիակի վրայով ձեռք մեկնել Մուստաֆա Քեմալ փաշային, եւ այս նույն թվին մենք թուրքերից մաքրեցինք Զանգիբասարը, Վեդին, Շարուրի ամբողջ գավառը եւ Ղարա-Ղայլեի ձորը, որոնք մեկ-մեկ պալարներ էին մեր մանուկ Հանրապետության, այս բոլորից հետո մենք գրավեցինք Փենեակի ածխահանքերը, Կողբի աղահանքը, որոնք կենսական նշանակություն ունեն մեզ համար:

Թշնամին օգտվելով այն բանից, որ մեր ճակատները ընդարձակվել են 5անգամ ավելի շատ, քան առաջ էր եւ այն հանգամանքից, որ մեր փոքրաթիվ Բանակը ցրված է այս ու այն կողմ, դրան ավելացրած եւ այն, որ նավթ ու քարյուղ չլինելու պատճառով մեր հաղորդակցությունը բոլորովին կանգ է առել՝ նա կարճ ժամանակամիջոցում խոշոր ուժեր է կենտրոնացրել Ղարսի ուղղությամբ, որ մեզ մահացու հարված հասցնի, բայց այդ նրան բնավ չի հաջողվի, որովհետեւ հայ ժողովուրդը երբեք տրամադիր չէ մեռնելու եւ այն էլ ու՞մ ձեռքով՝ թուրքի, մի ժողովուրդ, որը իր մահվան գալարումների մեջ է, մի պետություն, որից ոչինչ չի մնացել փաստորեն:

Չէ, մենք պիտի հաղթենք թշնամուն Ղարսի պատերի տակ ինչ գնով էլ որ լինի: Հայ երկիրը ոտքի է կանգնած, նա այժմ ներկայացնում է մի ընդարձակ ռազմաճակատ, ուր մարդ թե կին, ծեր թե մանուկ, գիտուն թե տգետ, շինական ու քաղաքացի, որպես մի մարդ ոտքի են ելել կամ մեռնելու եւ կամ ապրելու՝ վերջնականապես մեռցնելու այն գազանին, որ իր հոգեւարքի մեջ ուզում է մեզ էլ իր հետ տանել, որովհետեւ նա՝ մեր թշնամին, անգամ իր սատկած վիճակում էլ մեզանից չի ուզում պոկ գալ:

Երկրի ծանր կացությունը գիտակցելով՝ մեր նախարարները ըստ իրենց սեպտեմբերի 27-ի նիստում կայացած որոշման, ցրվեցին երկրի զանազան մասերը: Նրանցից մի քանիսը վաղը այս գծով պիտի մեկնեն իրենց նշանակված վայրերը:

1 հոկտեմբերի

Այսօր առավոտյան տեղս ժամանեց Ելեւմտից նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանը, ճանապարհների եւ հաղորդակցության նախարար Զամալյանը, երկրագործության նախարար Վրացյանը եւ խնամատարության նախարար Բաբայանը, նաեւ լուսավորության նախարար Գ. Ղազարյանը: Առաջինը մտում է Դիլիջանում, որին ենթարկվում են զինվորական, քաղաքացիական մյուս բոլոր իշխանությունները, մեկ խոսքով նա կատարյալ դիկտատոր է, նույն բարձրագույն լիազորություններով Զամալյանն ու Ղազարյանը մնալու են Ալեքսոլ, իսկ Վրացյանն ու Բաբայանն՝ Ղարս:

Նախարար Գյուլխանդանյանը այսօր երեկոյան տեղական Դաշնակցական ընկերների ընդհանուր ժողովում զեկուցեց ներկա մոմենտի մասին, որի ընթացքում ասաց, որ կառավարությունը որոշել է Ղարսը պահել այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ ճակատը պաշտպանող զորամասի 3/4-րդ մասը չի ջարդվել, բացի այդ Ղարսի ռազմաճակատը մեկնող բարձրաստիճան զորականներից սկսած մինչեւ հետին սպան անձնական պատասխանատվություն են կրում, եթե առանց հրահանգի իրեն հանձնված ճակատը կամ դիրքը թողնի, եթե անգամ իմանա, որ անկարելի է պահել: Ուրիշ խոսքով, նահանջել բառը իսպառ վերացված է մեջտեղից, եթե այդ հարմար չի գտնում ընդհանուր հրամանատարությունը:

Որովհետեւ համայն Հայաստանը գտնվում է զինվորական դրության մեջ՝ բոլոր հանցավորները հանձնվելու են զինվորական-դաշտային դատարան:

2 հոկտեմբերի

Ղարսի ուղղությամբ առայժմ խաղաղ է, բացի տեղական բնույթ կրող առաջապահների թեթեւ ընդհարումներից:

Մենք դեռ Ղարսում ուժեր ենք կենտրոնացնում ընդհանուր հարձակման անցնելու համար: Թշնամին ձգտում է պաշարել մեր թեւերը, բայց անօգուտ:

Թուրքերից նախաձեռնությունը կորզելու համար՝ մերոնք այսօր հարձակման են անցել եւ նրանց հաջողվել է վերագրավել մոլոկանի Նովո-Սելիմ գյուղը, բայց ռազմագիտական նկատառումներով էլի

թողել են այն թշնամուց ճնշվելու: Շատ հասկանալի է, որ մեր հրամանատարությունը այդպիսով խաղեր է սարքում թշնամուն համոզելու, որ մենք անկարող ենք լուրջ գործողություններ սկսելու, եթե մեզ հաջողվեց այդպիսով թշնամուն կուրացնել, նրա ուժերը կենտրոնացնել Ղարսի տակ եւ ապա ընդհանուր հարձակման անցնելով, վերջապես ջախջախել թշնամու կենդանի ուժը, որից հետո նա ուշքի չի գա մինչեւ առաջիկա գարուն:

3 հոկտեմբերի

Դիլիջանի կառավարության լիազոր նախարար Գյուլխանդանյանը նախարարապետ Օհանջանյանից մի հեռագիր ստացավ, որով վարչապետը հայտնում է, որ Ղարսում մեր դրությունը ամուր է, կտրուկ միջոցներ են ձեռք առնված շուտով լիկվիդացիայի ենթարկելու տաճկական ավանտյուրան: Հայաստանի չորս ծայրերից կամավորներ են գնում դեպի Ալեքսոլ ու Ղարս:

Կամանդարմը մեզ հայտնում է, որ մեր պատժիչ զորամասի շտաբը, որ ցարդ գոյություն ուներ եւ ղեկավարում էր Դիլիջանի ռազմաճակատի ամբողջ գործերը՝ անմիջապես հանձնենք զորավար Խանկալամյանին եւ մենք շտապենք մեկնել մեր զորամասերը: Սրա պատճենը հաղորդված է Սեպուհին Ալեքսոլ: Տեսնենք հրամանատարը ինչ կարգադրություն կանի իմ եւ Մուշեղի նկատմամբ: Ինչպես երեւում է, մեզ կանչելու է իր մոտ կամ Ղարս կամ Ալեքսոլ, բայց որքան ուրախ պիտի լինենք Ղարս գնալով:

Համազասպի զորամասից մի ծածկագիր ստացանք, որով հաղորդվում է ի գիտություն, որ Բասարգեչարում թշնամու հետախուզական խմբեր են երեւացել, մեր հետախույզները պատահելով նրանց, կռվի են բռնվել եւ քշել նրանց, որոնք թողել են մի հուսարական գրվխարկ, որով պարզվում է, որ նրանք ռուսներ են եղել: Ինչպես երեւում է, Ադրբեջանից մեզ խփելու մտադրություններ կան: Այդ հեռագրի հիման վրա զորավար Խանկալամյանը հրամայեց Ղազախ-Շամշադինի մեր երեք զորամասերի պետերին Իջեւան՝ փոխգնդապետ Խաչատրյանին, Թաուզ-Կալա՝ գնդապետ Մանեւին եւ Միխայլովկա փոխգնդապետ Ահարոնյանին, որ սրանք զգոն լինեն եւ հրսկողությունը ուժեղացնեն:

Ղարաքիլիսայից եկողները պատմում են, որ Թիֆլիսից 800 կա-

մավորներ են եկել: Նրանք եկել են մինչեւ Սանահին վրացական երկաթուղագծով, իսկ այնտեղից՝ ուղքով: Նավթ ու մագուիթ շունենալու պատճառով, մեր երկաթուղագիծը համայն Հայաստանում այս քանի շաբաթ է, որ իսպառ կանգնել է: Այս է, որ մեր մեջքը ջարդում է: Եթե մեր երկաթուղին բաներ, մենք ոչ մի թիզ հող չէինք գիջի թուրքերին: Սա էլ հաղորդակցության նախարարի անհեռատեսության արդյունքն է: Նեղ օրվա համար մեր երկիրը միշտ պետք է անձեռնմխելի պաշար ունենա գորաշարժի համար, բայց այդ չի արված: Այսպես էլ անտերություն կլինի՞... Ինձ մնար, ես Ջամալյանին առաջին հերթին ռազմադաշտային դատարանի կհանձնեի:

Կարմիր տեռոր ու դիկտատուրա, ահա միակ միջոցը, որով մեզ պիտի հաջողվի մի անգամ եւս ջարդելու մեր երկու դարավոր թշնամիներ թուրքին եւ ռսին, իսկ ներքին թշնամուն շնչել անգամ թույլ չպետք է տալ:

Մահ, անխնա մահ, մեր ներքին ցածրիցի թշնամիներին... Բարեբախտությունն այն է, որ բուլշեիկ Ռուսաստանին լեհերն ու Վրանգելը ջարդում են, այլապես մենք բուլորովին պիտի կորչենք:

Եթե հույները ներկայումս նույնն անեին քեմալիստների նկատմամբ, մենք լավ դաս կտայինք թուրքերին: Մի ուրիշ ուրախացուցիչ պարագա էլ այն է, որ ներկայումս ոչ-ոքի վրա հույս չունենք դրած, մեր հույսը մենք ենք, դրա համար էլ պիտի հաղթենք անպատճառ:

Մեր այս ճգնաժամի պահին, Ադրբեջանի թուրք-թաթարները, որոնց քչել ենք մեր երկրից դեռ մայիս ամսին, իսպառ հիմարացել են. նրանք համախոսականով խնդրում են մեր կառավարությանը, որ սա նրանց ընդունի որպես հպատակներ եւ թույլ տա ապրելու Աքսի-բաբայի ձորում: Նրանք խոստանում են կատարել իրենց քաղաքացիական ամեն տեսակ պարտականությունները: Սակայն ո՞վ է նրանց թույլ տվողը: Մենք լավ գիտենք, թե սրանք ինչպիսի քաղաքացի կարող են լինել մեր հանրապետությանը: Նրանց համար այս անհանդուրժելի զիջողությունը երկու տեսակետից կարելի է մեկնաբանել. կամ այն է՝ նրանք տանել չեն կարող բուլշեիկյան կարգերը, կամ թե ուզում են նորից մեր տակը փորել:

Բայց դառն փաստերը գալիս են ապացուցելու, որ ավելի շատ առաջինն է այդ խոր պատճառը:

Այդպես լինելով հանդերձ՝ մենք նրանց ոչ լավն ենք ուզում, ոչ

էլ վատը. թող մեզ հանգիստ թողնեն եւ թույլ տան, որ մենք մեզ համար եւ իրենք իրենց համար ապրեն: Սա է ուղիղ եւ միջին ճանապարհը:

4 հոկտեմբերի

Իգդիրի շրջանում թուրքերն ու քրդերը գլուխ են բարձրացրել, նրանք նույնիսկ հարձակման են դիմել այսօր, բայց ետ են մղվել մերոնց կողմից: Այնտեղ հիմա գործում է Դրոն, այն մարդը, որն անցյալ տարի 25 ձիավորներով Իգդիրից դուրս քշեց 500-ից ավելի քուրդ խուժանին, որոնք ուզում էին կտրել մեր զորքի ճամփան եւ տիրել նրանց:

Դրոն իր հայրենիքումն է եւ այնտեղի յուրաքանչյուր քարն ու թուփ նրան քաջաճանոթ է:

Հիմա մեզ հարկավոր է 10.000-անոց տաճկահայ մի թարմ բանակ Ամերիկայից, Բալկաններից եւ այլ գաղութներից եւ Տաճկահայաստանը այս անգամ կգրավենք: Նրանց ափ հանեինք Տրապիզոնից եւ կտրեինք Քեմալի թափթփուկ բանակի մնացորդների նահանջի ճամփան եւ լախտի վերջին հարված իջեցնեինք Թուրքիայի գլխին:

Այս բանը անհնար չէ, բայց չգիտեմ ինչ են մտածում արտասահմանյան մեր պատվիրակությունն ու հազար ու մի հայանպաստ կոմիտեները, որոնք մեզ աջակցում են միայն բարեմաղթություններով ու հազար ու մի դատարկ, խրախուսիչ խոսքերով: Մեզ շոշափելի աջակցություն է հարկավոր, կենդանի ուժ: Միթե՞ այսքան տարրական բան չեն ուզում հասկանալ այդ հաստագլուխները, որոնք ահա երկու տարի է շփում ունեն եվրոպայի լպիրշ, պոռնիկ քաղաքագետների հետ: Այսօրվա ստացված պաշտոնական զորաշարժականն ասում է, որ Սարիղամիշի ուղղությամբ մեր հետախույզների եւ զրահապատի հետախուզությունը շարունակվում է: Մեր սավառնակները հաջող ռումբ են գցել Եոլ-Քեղմազ գյուղի վրա: Մերտենեկի ուղղությամբ թուրքերը փորձում են Զարուշատի մահմեդականությանը կազմակերպել մեր դեմ գործելու նպատակով: Սուրմալուի զորամասը հոկտեմբերի 3-ին, կեսօրից հետո հակահարձակման անցնելով՝ քրդերին Քսալֆալու գյուղից դուրս շարտեց: Քրդերի կողմից գրոհում էին 600 ձիավոր եւ հետեւակ 6 գնդացիներով: Հոկտեմբերի 4-ին քրդերը հարձակում գործեցին Սոքուտլու, Փիրսաղ եւ Ազարակ գյուղերի վրա ու նեղել են մերոնց: Կռիվները շարունակվում են: Այսօր

երեկոյան հեռագիրը լուր բերեց, որ ընկել է Կողբը, որով աղահանքերը նորից ընկան քրդերի ձեռքը:

6 հոկտեմբերի

Հրամանատար Սեպուհը Ղարսից հեռագրում է Դիլիջանի զորամասի շտաբի պետ վարատար Թամրազյանին, որ սա համաձայն ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկյանի կարգադրության շտաբը լիկվիդացիայի ենթարկելով հանձնի գեներալ Խանկալամյանին, որը նորից նշանակվել է Դիլիջան-Ղարաքիլիսա զորամասի հրամանատար: Հեռագրում ասված է, որ շտաբը հանձնելուց անմիջապես հետո պետք է տեղափոխվենք Ղարս:

Երբ Թամրազյանը այս հեռագրի բովանդակությունը հաղորդեց ինձ, ես շատ ուրախացա, որովհետեւ Դիլիջանի անձրեային եղանակները մի կողմից եւ համարյա անգործությունը մյուս կողմից ձանձրացրել են: Այժմ Ղարսի ճակատը ավելի հետաքրքրական է, որովհետեւ այնտեղ գործ կունենանք մեր դարավոր թշնամու՝ թուրքի հետ, որը իր վերջին թափթփուկ ուժերը հավաքած՝ իր հոգեւարքի վայրկյանին, ուզում է մեզ էլ իր հետ մահվան հանձնել: Այսօր եւեթ պատրաստություններ տեսանք շտաբը հանձնելու: Վաղը, վերջապես, գործերը կստանձնի Խանկալամյանի շտաբը:

Ղարսի վերջին նահանջը սարսափելի տպավորություն է թողել այստեղի հայ ազգաբնակչության վրա. նրանք վախենում են, որ մեր հանրապետական բանակը չկարողանա կասեցնել այդ մեծ վրտանգը եւ ստեղծվի 1918թ. դրությունը, բայց ես անձնապես համոզված եմ, որ հակառակը տեղի պիտի ունենա:

8 հոկտեմբերի

Շտաբը հանձնեցինք եւ պատրաստվում ենք վաղը մեկնելու, եթե 7-րդ գունդը այս գիշեր Շամշադինից գնա:

Ղարաքիլիսա, 9 հոկտեմբերի

Այսօր երեկոյան հասանք Ղարաքիլիսա: Մենք բռնակիր ավտոմո-

բիլով եկանք, իսկ 7-րդ գունդը մինչեւ հիմա ճանապարհի կեսը ավտոմոբիլով, իսկ մնացած կեսը՝ ոտքով:

Ղարաքիլիսան, որպէս Հայաստանի նշանավոր կայարան, յալ տպավորություն պիտի թողներ, սակայն, ցավոք սրտի պետք է ասել, որ բացասական տպավորությունը այնքան ուժեղ էր, որ դրանով կարելի է պարզ պատկերացնել, թե ինչ վիճակի է մեր երկաթուղին, շնորհիվ այն բանի, որ մենք չունենք ոչ նավթ եւ ոչ էլ մագուիթ: Այսօր գիշերվա 12-ին Ղարաքիլիսա ժամանեց Լեզրանի գնացքը մոտ 100 հոգի շքախմբով: Գնացքը, որով եկավ սովետական ներկայացուցիչը, շքեղ էր, որով առաջ ճանապարհորդում էին միմիայն ռուսական ցարերը: Գնացքը կանգնելուն պէս, հայ զինվորականները շրջապատեցին նրան: Գոհացում տալով իրենց հետաքրքրությանը՝ երկու կանանց հետ գնացքից վար իջավ Լեզրանի անձնական քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանը, որի հետ խորհրդակցեցինք գնդապետ Իշխանյանը, Մուշեղ Թամրազյանը եւ Ես: Առաջինը ձեռք տալով Ա. Հովհաննիսյանին ասաց.

- Ձեր աշակերտին չե՞ք ճանաչում:

- Իմ աշակերտները ուսադիրներ չեն կրում, պատասխանեց նա, այդպիսով կատարելով իր կոմունիստական պարտականությունը:

Այդ խոսքի վրա ներկաները՝ սպաներ թե զինվոր, չափազանց զայրացան եւ ամեն կողմից մի-մի դժգոհության ձայն լսվեց անկապ: Ապա Թամրազյանը բերանը բաց արեց եւ ասաց այն ամենը, ինչ-որ կարելի էր եւ հարկավոր ասել սովետական ներկայացուցիչին:

- Դուք կոմունիստներ չեք, այլ թալանչիներ, ավազակներ, դուք միայն քանդում եք առանց ստեղծագործելու, ստանում եք անարդար կերպով եւ Ձեր իշխանությունը հաստատել եք միլիոնավոր անմեղ ժողովրդի արյան ու արցունքի վրա, իսկ Ձեր վերաբերմունքը հանդեպ հայ բազմատանջ ժողովրդին՝ բացարձակորեն թշնամական է, որովհետեւ համաձայն Ձեր ի լուր աշխարհի հայտարարած սկըզբունքների՝ մեր ազատատենչ ժողովուրդը կամենում է ազատ ու անկախ ապրել, ուզում է թոթափել թե թուրքի եւ թե ռուսի ստրկական լուծը: Դուք պարզապէս խաղալիք եք դարձել զանազան Հուսեյնովների ձեռքը, որոնք Ադրբեջանի բանտերը լցրել են հայ մտավորականներով, դրան ի պատասխան հայ կառավարությունը իր հերթին բոլշեվիկ ինտելիգենտներ է բանտարկում: Հայ կառավարությունը առաջարկեց, որ փոխանակություն լինի, բայց Հուսեյնովը մերժեց ձեր՝

հայ կոմունիստների համաձայնությամբ, եւ ի հարկե, ի՞նչ է կորցնում նա, երկու կողմից էլ տուժողը հայ մտավորականն է:

Ապա Իշխանյանը խոսք բացեց Ղարսի ուղղությամբ քեմալիստների շարժման մասին, որոնք ձգտում են Հայաստանով կապ հաստատել բոլշեիկների հետ: Լեզրանի ներկայացուցիչը կմկմալով շփտեց այդ փաստը, որ առիթ տվեց ներկաների զայրույթին:

- Մեր դիակների վրայով միայն կարող եք միանալ քեմալիստներին, ասաց մեկը:

- Ստոր դավաճաններ, - ասաց մի սոսկական զինվոր:

- Ի՞նչ ուզում եք արեք, բայց մենք պիտի ապրենք, թող կորչեն Ձեզ պես դավարճանները, - կամաց ձայնով ասաց մի երրորդը, ե»րեւի չուզելով քաղաքավարության սահմանից դուրս գալ:

- Մենք քեմալիստներին կքշենք, իսկ բոլշեիկների քիթ ու բերանը նույնպես պիտի ջարդենք, ինչպես ջարդեցին լեհերը, - ասաց տողերիս գրողը:

Այս խոսքերիս վրա՝ գնացքը շարժվեց եւ փափկասուն կանայք, որ, ըստ երեւույթին երեւույթին բոլշեիկների հարձերն էին, Աշոտ Հովհաննիսյանին ներս քաշեցին, վախենալով, որ ինքնադատատանի չենթարկվի: Մի քանի րոպեից գնացքը մեկնեց Երեւան, իսկ մենք հրաման ստացանք նստել ապրանքատար վագոններ, Ալեքսյով մեկնելու համար:

Ալեքսյով, 10-12 հոկտեմբերի

Այս երկերեսանի, այլասերված քաղաքը առաջին անգամ տեսել եմ 1914թվին եւ շատ վատ տպավորություն եմ ստացել: Այս անգամ տպավորությունը լավ էր նրանով, որ քաղաքը ամբողջապես հայկական է դառել, փողոցների անունները փոխվել են հայկականով, ժողովուրդը ոգեւորված է եւ բոլորն էլ անխտիր մեկնել են ճակատ, նրանք տաճիկը տեսել են 1918 թվին եւ հիմա կարծեմ այնպես իդեալական կարծիքի չեն թուրքերի մասին:

Ղարս-Սարիղամիշ ճակատի գլխավոր շտաբը գեներալ Սիլիկյանի ղեկավարությամբ այստեղ է, որն առայժմ միմիայն զբաղված է նորահավաք զինվորներին դասավորելով, զգեստավորելով եւ խմբավորումով: Քանի մոտենում ենք Ղարսին, այնքան դրությունը լուրջ ենք գտնում: Ղարսի անկումը մագից է կախված եղել, բայց հրաշքով թե

մի աներեւույթ ուժով փրկված է եղել: Հայաստանի որ քաղաքը որ իջեւանում ենք, ներկայացնում է մի կատարյալ ռազմադաշտ, ամբողջ տղամարդիկ զորահավաքի են ենթարկված, ամենքը մի նպատակի են գնում՝ կռվել թշնամու դեմ վճռականությամբ, տեսնենք թե հայկական վճռականությունը ինչ աստիճանի ուժեղ է:

Ղարս, 16 հոկտեմբերի

Վերջապես Ղարսում ենք: Հայաստանի այս հնամյա բերդաքաղաքը դարերի ընթացքում շատ բաներ է տեսել, նա ականատես է եղել թուրքերի, տեսել է ռուսներին: Շնորհիվ հայազգի քաջ զորավարների, ազատվելով հյուսիսի եւ հարավի բռնակալներից, նա, վերջապես երկու տարի է, որ գտել է իր իսկական տիրոջը՝ հայ ժողովրդին, որին այնպես շուտ չէր մոռացել: Պարզապես պիտի պաշտպանեն այդ քաղաքը հայերը, թե՛ ոչ, այդ ցույց կտա շատ մոտիկ ապագան: Ղարս հասնելով, ես ու Մուշեղը ներկայացանք մեր Բրիգադայի շտաբի պետ Չիլինգարյանին, որը երկար ու հանգամանորեն տեղեկացրեց մեզ հրամանատար Սեպուհի եւ կառավարության միջեւ եղած միջադեպը, որ նորից գալիս է ապացուցելու հայկական վատհոգությունը եւ նեղսրտությունը:

Բանն այն է, որ երբ Սեպուհը պառկած է լինում Ալեքսպոլում, ճիշտ այդ ժամանակ տեղի է ունենում մեր խայտառակ նահանջը Կարաուրզանից եւ Կաղզվանից մինչեւ Բեզլի-Ահմեդ, այսինքն Ղարսի պատերի տակ: Այդ նահանջի ժամանակ թե մարդկանց, թե պաշարի ու ռազմամթերքի ահագին կորուստ ենք ունեցել: Կորուստներ, որոնք մեր ներկա տնտեսական քայքայված դրության վրա չեն կարող չանդրադառնալ: Այդ կռիվների թե ականատես զինվորականներն ու ժողովուրդը եւ թե Ղարսի ազգաբնակչությունը այդ նահանջի ամբողջ պատասխանատվությունը առանց մազաչափ տատանվելու վերագրում են զորավարներ Հովսեփյանի եւ Փիրումյանի: Սրանք զբաղված լինելով ներքին դավադրություններով եւ իրենց գրպանները լցնելու անվայել եւ ստոր գործերով՝ անտես են արել ճակատները եւ մեր երկիրը դրել են այսպիսի վտանգի առաջ: Նրանք իրենց խուճապային հոգեբանությամբ անգամ մտածել են Ղարսի պես Բերդաքաղաքը առանց կռվի թողնելու: Իրերի այսպիսի դրության ժամանակ Ղարս է գալիս զորավար Սեպուհը եւ խուճապի առաջն առնում:

Չնայած, որ բերդաքաղաքում պաշտոնական հայտարարություն է տրված լինում, որ ազգաբնակչությունը անմիջապես պարպի քաղաքը, ճանապարհին հանդիպելով Ղարս մեկնող Սեպուհի ավտոմոբիլին, փախչողների մեծագույն մասը կես ճամփից վերադառնում է, վստահ լինելով, որ «քանի Սեպուհը Ղարսում է, քաղաքին ոչ մի վրտանգ չի կարող սպառնալ»:

Զարմանալի է հայ ժողովրդի հոգեբանությունն ու բնագործը, նա չի հավատում հայ Բանակի քիչ թե շատ անուն հանած զորավարներին, սպայությանը եւ նույնիսկ իր զավակներից կազմված Բանակին, բայց լիապես հավատում է Սեպուհի անձնուրաց անձնավորությանը:

Հայ ժողովուրդը զինվորականների շարքում անկեղծ, վճռական եւ հայ ժողովրդի օգտին անկաշառ գործող միմիայն տեսնում է Սեպուհին, եւ այդ է պատճառը, որ ամեն ինչ մարմնացել է այդ մեկ մարդու մեջ: Եվ իրավունք ունի, եւ չի սխալվում...

Միջադեպը, որի մասին վերելում հիշատակեցի հետեւյալն է.

Այն օրից, երբ Սեպուհը վերջապես խեղդեց բոլշեիկների ապրտամբությունը Հայաստանում ընդհանրապես եւ Դիլիջանի շրջանում մասնավորապես, ցանկանում էր տեղափոխվել կամ Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի կամ Ղարսի ճակատը, որի համար այդ հարցը դրվեց նախարարական խորհրդին, բայց մինչեւ թուրքերի առաջխաղացությունը որոշակի պատասխան չտրվեց: Երբ թուրքերի կողմից սկսվեց այդ շարժումը, Սեպուհին հատկացրին իր նախկին ռազմաճակատը՝ Իգդիրի ուղղությունը: Հենց որ տաճիկների առաջխաղացությունը սուր կերպարանք ստացավ՝ հարկ տեսնվեց Սեպուհի Բրիգադան ամբողջապես շարտել Ղարսի ճակատը, որի հետեվանքով Բրիգադայի մասերը, որոնք ցրված էին զանազան ճակատներում, ամեն կողմից կենտրոնացրին Ղարս, որտեղից պիտի մեկնեն ռազմաբեմը:

Կառավարությունը կարգադրում է, որ Սեպուհը իր առանձին Բրիգադայով ենթարկվի Ղարսի ճակատի զորահրամանատար Սիլիկյանին, սակայն Սեպուհը մերժում է, պատճառաբանելով, որ առհասարակ ինքը վստահություն չունի մեր զորավարների վրա, որոնց հանձնված է ամբողջ բանակը, հետեւաբար հայ ժողովրդի ճակատագիրը: Բայց ի նկատի ունենալով վայրկյանի լրջությունը եւ Հայրենիքին սպառնացող վտանգը՝ համաձայնվում է միայն մի պայմանով, որ իրեն վստահված Բրիգադան, որ բաժան-բաժան էր եղած, միացվի եւ իրեն տրվի Զարուշատ-Աղբաբայի գծով կտրելու թշնամութիւնները:

Ալեքսանդր Սիլիկյանի հետ տեսակցության պահին Սեպուհը նույն պահանջն է անում, որը հարգվում է առաջինի կողմից: Սիլիկյանը ավելացնում է, որ Սեպուհը Բրիգադայի 2-րդ գումարտակով իսկույն մեկնի Ջարուշատ-Աղբաբա մինչեւ մյուս մասերի առաքումը: Սեպուհը վստահ Սիլիկյանի խոսքին, մի գումարտակով գնում է շորս կողմից շրջապատված հոծ մուսուլմանական ազգաբնակչությամբ շրջանը: Այնտեղ մեզ թշնամի տարրերը աղ ու հացով են դիմավորում հրամանատարին բեկերի ու աղաների գլխավորությամբ եւ հայտնում իրենց հավատարիմ-հպատակությունը մեր կառավարությանը: Ինչպես ասացի, Սեպուհին խնդիր էր դրված այդ վտանգավոր գծով անցնելու թշնամու թիկունքը, միայն այն ժամանակ, երբ Բրիգադան լրիվ կերպով կհամախմբվի Ջարուշատում: Սիլիկյանը հակառակ իր որոշման եւ տված խոստման՝ հաղորդում է Սեպուհին, որ իբր թըշնամին այդ կողմերը ուժեր չունի եւ Սեպուհը կարող է այդ խնդիրը կատարել մի գումարտակով եւ Ամբատի կամավոր խմբերով:

Սեպուհը, պարզ բան է, չի ընդունում այդ առաջարկությունը եւ պարզաբանում է, որ այդքան ուժով այդպիսի դժվարին եւ պատասխանատու ռազմական խնդիր կատարել ավանտյուրա է պարզապես: Ուրիշ ավելի կարելու պատճառաբանություններից մեկն էլ այն է լինում, որ ինքը Բրիգադայի հրամանատար է եւ ոչ թե գումարտակի պետ: Ղարս գալով, Սեպուհը ուղիղ հեռագրաթելով մի խիստ պատասխան է տալիս Սիլիկյանին եւ իր վերաբերմամբ այդ ամենը համարում անձնական հաշիվների մաքրում եւ ինտրիգներ, որոնց շնորհիվ մենք այնքան կորուստներ տվինք եւ հսկայական հողամասեր թողինք թշնամուն, առանց լուրջ դիմադրության:

Իր արդար զայրույթը թափելուց հետո, Սեպուհը հրաժարվում է փոքրաթիվ զորամասով կատարելու այդ բարդ առաջադրանքը:

Գեներալ-լեյտենանտ Սիլիկյանը Սեպուհին պատասխանում է, որ ինքը հրամանատարի հետ ոչ մի անձնական հաշիվ չունի եւ, հետեւաբար այդ բոլոր կարգադրությունները դավադրություններ չեն ուղղված Սեպուհի դեմ, այլ լոկ գործի օգտակարությունն է ի նկատի ունեցած: Սիլիկյանը Սեպուհի հրաժարման եւ նրա մատնանշած պատճառաբանությունների մասին մանրամասն հաղորդում է կառավարությանը ի գիտություն:

Նախարարապետ Օհանջանյանը, ծանոթանալով իրերի դրությանը, ուղիղ հեռագրաթելով մի կարճ ու կտրուկ հրաման է տալիս Սե-

պուհին, որի բովանդակությունը հետեւյալն է. «Հրամայում եմ անմիջապէս կատարել ձեզ վրա դրված պարտականությունը եւ ենթարկվել Սիլիկյանին, հակառակ դեպքում դուք պատասխանատու կլինեք կուսակցության եւ Բյուրոյի առաջ»:

Սեպուհը ուղիղ հեռագրաթելով մի երկար պատճառաբանված բացատրություն է տալիս վարչապետ Օհանջանյանին, որի մեջ նաեւ երեւան է հանում այս վերջին նահանջի պատճառները եւ երբեմնի ռուս բանակի հայազգի զորավարների շինովնիկական անփույթ վերաբերմունքը դեպի հայ ժողովուրդն ու հայկական հանրապետությունը եւ այն թշնամական վերաբերմունքը, որ նրանք առանձնապէս տաժում են դեպի նախկին հեղափոխական հերոսներն ու ռազմիկները: Սեպուհը իր պատճառաբանված բացատրության վերջում ավելացնում է, որ ինքը ցանկանալով ցանկանում է այս բոլոր հարցերը Բյուրոյի քննության հանձնել, որի առաջ նա անպայման կարդարանա, որովհետեւ 25 եւ ավելի տարիների ընթացքում իր ռազմահեղափոխական գործունեությունը եղել է հոգուտ հայ ժողովրդի ազատագրության եւ նրա բարօրության, իսկ եթէ պարզվեց, որ Հայրենիքի այս ծանր օրերին ինքը ամենափոքր չափով անիրավացի է իր պահանջների մեջ եւ անարդար մեր զորավարներին մեղադրելու մեջ՝ ուրախությամբ կախաղան կբարձրանա, եթէ այդ պահանջում է Հայրենիքի շահը: Սեպուհի այս վերջին գրության պատասխանին սպասում էինք բոլորս սրտատրոփ ու անհամբեր եւ մեր կառավարությունը կամ վերջնապէս պիտի հարգեր Սեպուհի արդար պահանջները եւ կամ պիտի ընդուներ նրա հրաժարականը, որ մեծ հարված կլիներ ռազմաճակատին, ի վնաս մեզ, ի շահ թըշնամու: Սակայն պատասխանը ուշանում էր:

Սեպուհի եւ հրամանատարության միջեւ ծագած այս անցուդարձը հայտնի էր ժողովրդին եւ պետք է խոստովանել, որ անսահման հուզված էր: Տներում, փողոցներում, հավաքատեղիներում զինվորականներ, ժողովուրդ եւ մտավորականներ խոսում, վիճում եւ քննադատում էին մեր հրամանատարությանը, նրա սարքած այս անախորժ միջադեպի համար եւ այն էլ այն ժամանակ, երբ թշնամին կանգնած է մեր բերդաքաղաքի դարպասների մոտ: Ժողովրդի մեջ տրամադրություն կար նույնիսկ ցույցեր սարքելու, վարչապետին բողոքի հեռագիրներ տալու եւ պահանջելու, որ Սեպուհի պահանջը կատարվի եւ նա իսկույն ռազմաբեմ ելնի: Սակայն վերջնական պատասխան

չստանալը ժողովրդին ետ էր պառում իր մտադրություններից, որ կարող էր նոր դժբախտության դուռ բանալ մեր առանց այն էլ վրտանգված հայրենիքի առաջ:

Ժողովուրդը այնքան վատ էր տրամադրված դեպի զորավարներ Հովսեփյանն ու Փիրումյանը, որ երբ վերջինիս ավտոմոբիլը, ճակատից վերադառնալիս, բախվեց հակառակ կողմից արագ եկող բեռնակիր ավտոմոբիլին եւ Փիրումյանը իր ոտքը ջարդեց՝ ժողովուրդը այդ լուրը իրար հաղորդելով ասում էր.

- Մեծ հանցավորները պատժվում են, բայց ափսոս ավտոմոբիլներըն են փչանում:

Այդ օրերը Սեպուհը թեթեւ հիվանդ էր, երբ ես ներկայացա նրան, նրա առանց այն էլ կնճռոտ ու զայրույթ արտահայտող դեմքը ավելի խոժոռ էր բարկությամբ եւ մեր փոքրոգի զորավարների իրար դեմ լարված դավադրություններով:

Նախ ես նրա առողջությունը հարցրի եւ ապա խոսք բացի նախարարների պատասխանի մասին:

- Դեռ պատասխանը չի ստացվել, ասաց հրամանատարը, - բայց պարզ է, որ այսքան ուշանալուց հետո դրական չի լինելու: Իսկ այդ դեպքում ես կանցնեմ Ալեքսոյ, հրացան կվերցնեմ եւ մտնելով ինքնապաշտպանների խումբը (ինքնապաշտպանների խմբակներ կազմըվեցին ամեն քաղաքներում, երբ Հայաստանում ընդհանուր զորակոչ հայտարարվեց: Դրանք զլխավորապես ծերեր էին. հերթով պահակ էին կանգնում փողոցներում եւ կարգ պահպանում) պահակություն կանեմ, որպես զինակոչի չենթարկվող տարեց մի անհատ: Այս խոսքերի վրա այնքան զգացված էի, որ էլ չէի ուզում զանազան հարցեր տալ եւ բացի այդ զգուշանում էի նեղել հիվանդին: Այդ ճընշող լռությունը գուցե երկար տեւեր, եթե նրա զորամասի սպաներից մի քանիսը ներս չմտնեին: Հարմար առիթ համարելով, ես աննկատ դուրս եկա: Այդպիսի անորոշ դրության մեջ մեր հրամանատարությունը հրաման տվեց, որ մեր Բանակը բովադակ ճակատներում դիմի ընդհանուր հարձակման ամսիս 14-ին, որը եւ կատարվեց նույնությամբ: Այդ օրը առաջին անգամ լինելով մեր մոտ 25 հազարանոց Բանակը շոշափման մտավ երկու դիվիզիոն թուրք կանոնավոր եւ նույնքան խուժան թշնամու հետ եւ նրանց համառ դիմադրությունը կոտրելով՝ 5 վերստ ետ մղեց, բայց որովհետեւ հակառակորդի դիրքերը իշխող էին եւ մեր զորամասերը դեռ կանոնավոր չխմբավորված՝

կանգնեցրին իրենց առաջին առաջխաղացությունը, որից օգտվելով թշնամին հակահարձակման է դիմում եւ մերոնց ետ մղում իրենց դիրքերը եւ որոշ մասերում ավելի խորանում մեր ճակատից ներս:

Այս փոքրիկ անհաջողությունից հետո մերոնք ունենում են 100-ի չափ սպանված եւ վիրավոր:

Ղարսում թե գորքի եւ թե ժողովրդի տրամադրությունը ջերմաչափի պես իսկույն իջավ, եւ ժողովրդի մեջ մասնավոր խուճապ սկսվեց:

Այդ կռվից պարզ երեւաց, որ մեր զինվորները չեն կռվում, իսկ հակառակորդը՝ ընդհակառակը: Չկռվելով հանդերձ՝ խմբովին դասալքություն կար, այնպես որ չորս կողմից ինքնապաշտպանության խմբակները, որ մեկ-մեկ պահապան հրեշտակներ էին Բերդաքաղաքի համար մասնավորապես, իսկ Հայաստանում՝ ընդհանրապես, տասնյակներով դասալիքներ էին բերում գիշեր թե ցերեկ:

Մարդ ուղղակի ապշած է մնում. մեր Բանակը հրաշալիորեն հագնված է Անգլիայից նոր ստացված հագուստներով, սպառազինված է լավ, ինչպես եւ պարենավորված: Ապա ինչու՞ չեն կռվում, ի՞նչ է պատճառը: Առաջ մենք բոլորս էլ հավատացած էինք, որ եթե տաճկական ճակատում ունենանք մի տաս հազարանոց բանակ, առանց այլեւայլության կգրավենք Տաճկահայաստանը, բայց այժմ կրկնակի է մեր ուժերը եւ թշնամին 15-18 վերստի վրա է, եւ մենք դժվարանում ենք քշել:

Հայր ծայրահեղության խաղալիք է, հավասարակշռված չէ նրա հոգին եւ միօրինակության խորթ. մի փոքրիկ հաղթությունից մեծ հաղթանակներ է ստեղծում եւ աննշան պարտություններից մասսայական խուճապի է ենթարկվում:

Այդ առաջին պատճառն է, երկրորդն այն է, որ հայր չափազանց անձնապաստան լինելով զարմանում է, թե ինչպես կարող է ինքը կռվի գնալ եւ հաղթվել, եւ երբ որ այդպես է պատահում՝ թշնամուն, եթե վերջինս նույնիսկ չնչին ուժ ներկայացնի, պատկերացնում է անհաշիվ եւ այդպիսով քողարկում իր խայտառակ պարտությունը: Մեզ համար մեծ բախտավորություն էր, որ 14-ին թշնամին ընդհանուր հակահարձակման չդիմեց, այլապես կարող էր լուրջ վտանգներ ստեղծվել եւ դրությունը ավելի եւս բարդանալ:

Սեպուհը դեռ սկզբից դեմ էր այդպես շուտափույթ ընդհանուր հարձակման անցնելուն, նրա կարծիքով, ճակատից եթե հարձակվելու լինենք բնավ չենք հաջողի, եւ այդպես էլ եղավ: Նա գտնում

էր, որ մեր ուժեղ հարձակումները պետք է կատարվեն թեւերից, մանավանդ ճախից, որտեղ մենք անպատճառ պետք է անցնենք թըշնամու թիկունքը եւ այդպիսով ստիպենք նրան թուլացնել կենտրոնը եւ ապա հարվածել նրա կենդանի ուժերին: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով հրամանատարությունը հարմար էր գտել այլ կերպ որոշելու ընդհանուր հարձակման ծրագիրը:

Ղարս, 18 հոկտեմբերի

Սեպուհին զորամաս տալու անորոշությունը մեզ եւս տարտամ դրության էր մատնել: Շտաբը չի գործում, ամեն բան խառնվել է իրար: 14-ի անհաջողության հետեւանքով այսօր Ղարս ժամանեց Հայաստանի Բանակի ընդհանուր հրամանատար Նազարբեկյանը, որը Սիլիկյանի ու նրա շտաբի մի քանի սպաների հետ շրջելու է մեր ամբողջ ճակատը: Նրա ներկայությունը շատ է կարեւոր: Նա հանրածանոթ է մեր դարավոր թշնամուն, ու որից ջարդ են կերել դեռ 1914 թվին:

Նազարբեկյանի հետ եկել էր զորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որտեղից նա կարելու էր գազտնի նպատակներով մեկնել է Թիֆլիս կարճ ժամանակով: Արժանահիշատակ աղբյուրներից տեղեկացա, որ նա վրացիների հետ դաշն կռելու է գնացել:

Երեւանում սովետականների հետ մեր բանակցությունները այնքան էլ հաջող չեն ընթանում: Նրանք մեզանից տրանզիտ են ուզում Հայաստանի վրայով կապվելու քեմալականների հետ: Նույնը առաջարկել են վրացիներին, որով մեր եւ նրանց քաղաքական նպատակները եւ շահերը զուգահեռաբար են իրար եւ զինվորական դաշն կռելու գործը հեշտանում է եւ հրամայական պահանջ է դառնում:

Եվ իսկապես շատ սխալ արած կլինեն թե մեր եւ թե վրացի ժողովրդի ճակատագիր կռող քաղաքագետները, եթե իրար մեծ զիջումներ չանեն եւ ամեն կերպ չջանան այդ դաշինքը գլուխ բերել:

Էլ ո՞ր օրվան են սպասում: Բուլշեիկ-իսլամական վտանգը հավասարապես սպառնում է երկու հարեւան հանրապետությունների գոյությանն ու անկախությանը:

Նազարբեկյանի Ղարս գալը, մասնավորապես Սեպուհի եւ կառավարության միջեւ ծագած միջադեպը հարթելու տեսակետից մեծ նշանակություն ունի: Նա վերջնականապես լուծելու է այդ անախորժությունը: Հավանաբար դրականապես:

Ուրախությամբ եմ արձանագրում, որ հաջող կերպով լուծվել է Սեպուհի գործը: Նա տեսնվել է Նազարբեկյանի հետ եւ ամեն բան բացատրել: Վերջինս Սեպուհի եւ նրա ռազմական տեսակետների հետ լիապես համաձայն է եղել եւ ավելացրել է, որ ինքն էլ է հակառակ եղել այդպես շտապ ընդհանուր հարձակման դիմելու, բայց նախարարների մի քանիսի ստիպմամբ եւ խորհրդով կատարել է այդ ռազմական վիժվածքը:

Սեպուհը նշանակվում է Մերտենեկի զորամասի հրամանատար եւ նրան վստահված է մոտ չորս հազար, որոնցից միայն կեսն է կանոնավոր, իսկ մյուս կեսը կամավոր զինվորներ են Սմբատի ղեկավարությամբ: Այսօր Սեպուհը հրամայեց տեղակալ Ամիրյանին եւ ավագ համհարզ Թամրազյանին պատրաստություններ տեսնել եւ կազմել դաշտային շտաբ, վաղը անհապաղ ռազմաբեմ ելնելու համար:

Գրագրի պաշտոնով էլ ես պիտի գնամ, մի բան որ իմ լիակատար ցանկությունն է:

Ի՞նչ ունեմ, որ պատրաստություն տեսնեմ. ես եմ ու իմ զինվորական պայուսակը: Ուզած ժամանակ կարող եմ ճանապարհ ընկնել:

21 հոկտեմբերի, Պրոխլադնոյե

Հրամանատարի կարգադրությամբ նրա նախկին ձին հատկացվեց ինձ Ռատինովկա գնալու համար: Ծաղիկյանի ձիավոր հարյուրակից երկու խոտորջուրցի զինվոր գործով ետ մնացին, որոնց հետ կեսօրից հետո ճամփա պիտի ընկնենք: Անսպասելի կերպով Թամրազյանը հրաժարվում է գնալ եւ այդ բանը պատճառաբանվում է նրանով, որ իրեն լավ ձի չի տրվում: Սակայն պատճառները ուրիշ են: Նա իրեն վիրավորված է զգում, որ հրամանատարը հարկ եղածին չափ կարեւորություն չի տալիս նրան:

Այսօր երեկոյան ժամը չորսին ապահով հասանք Պրոխլադնոյե մոլոկանի գյուղը, որտեղ պիտի հանգստանանք, որպեսզի առավոտ ճամփա ընկնենք եւ առանց ձիերը հոգնեցնելու հասնենք մեր նշանակված տեղը:

Կես ճամփին հրամանատարը եւ դաշտային շտաբի պետ Ամիրյանը հանդիպեցին մեզ, որոնք Ռատինովկա էին գնում:

Եղանակը խոնավ է ու անձրեւային, իսկ մենք հանգստանում ենք մի մոլոկանի պարպված տանը, ուր գետեղված է սանիտարական ճյուղը:

Առայժմ այստեղ միայն երկու ֆելդշերներ կան, որոնք մեզ լավ ընդունեցին, եւ մեր ծախսով փառավոր ընթրիք արինք ու պառկեցինք հատակին փռված խոտերի վրա: Առավոտյան մեկնելու ենք այստեղից:

22 հոկտեմբերի, Ռատինովկա

Հասանք առաջավոր դիրքերը եւ իջեւանեցինք Ռատինովկա մոլոկանի գյուղը, որ թշնամուց 4վերստ հեռավորության վրա է: Մենք հակառակորդից բաժանվում ենք բլուրների կարճ շղթայով: Նրանց դիրքերը իշխող են եւ հարմարավետ: Ինձ հետ երբեք չէր պատահել, որ այսքան մոտ լինեի թշնամուն:

Ամեն բան դեռ նոր է կանոնավորվում. շտաբի համար հարմար շենք դեռ չի ձարվել, հրամանատարը գետեղված է մի փոքրիկ սենյակում, ուր եւ լինում է գրագրություն: Նրա ննջարանին կից մի նեղ սենյակում հաստատված է հեռագրաթելի ապարատը, իսկ մյուս կեսում աղյուսե վառարանի կտրում ապրում է տանտիրուհի պառավ մոլոկանը իր փոքրիկ թռռան հետ: Մեր հեռագրատան ծառայողները ընդհանուր առմամբ խոսում են ռուսերեն, գրությունների մեծ մասը նույն լեզվով է կատարվում եւ օ ~, զարմանք, մոլոկան ընտանիքը նստած այստեղ լսում է ամեն բան, եւ այդ ժամանակ, երբ թշնամին չորս վերստի վրա է, եւ մոլոկան դավադիր տարրը օրեցօր սպասում է նրանց գալուն: Նրանք հրաշալի կերպով կարող են լրտեսել մեր ուժերը եւ լեռների, ճանապարհին քաջածանոթ լինելով՝ ամեն բան հաղորդել մեր թշնամուն: Սակայն ինչպես երեւում է, դա ժամանակավոր բան է, բայց ինչ էլ որ լինի, այդպես էլ պետք է լիներ թեկուզ մի վայրկյան:

Հրամանատարի գալուց հետո այդ բոլորը կարգադրվեց մի քանի ժամվա մեջ: Մոլոկան համայնքների վերաբերմունքը դեպի մեր Հանրապետությունը ամենուրեք խիստ թշնամական է, բարեբախտաբար ռազմիկ ժողովուրդ չլինելով, լուրջ վտանգ կամ վախ չեն կարող ազդել մեզ՝ թիկունքի անապահովության տեսակետից:

Սեպուհի այս ճակատի հրամանատար նշանակվելու առթիվ

զինվորների և սպաների մեջ եռ ուզեռ, կենդանություն և վստահություն է նկատվում: Բոլորի տրամադրությունը բարձր է, և ամեն ոք իրեն այլևս ապահով է զգում:

Նոր տուն բռնագրավվեց՝ երկու մեծ և մի փոքր սենյակներից բաղկացած: Վերջինը ծառայում է որպես հրամանատարի կայան և ննջարան: Նրան անմիջապես կից սենյակը, որը միաժամանակ ծառայում է շտաբի աշխատողների ննջարան, զետեղված է շտաբի գրասենյակը, իսկ մյուսում զետեղված են հեռախոսները, ուր և ապրում են հեռախոսիչները: Հեռախոսի ապարատները զետեղված են փողոցի վրա նայող պատուհանի մոտ, որտեղից փողոցում լսվում էր հաղորդագրությունները: Սակայն հրամանատարի կարգադրությամբ ապարատները հաստատվեցին սենյակի մյուս անկյունը, որտեղից ավելի հարմար է՝ և ռազմական գաղտնի կարգադրությունները, և հաղորդագրությունները անհասանելի են մնում կողմնակի զինվորականների ու անձերի համար:

Շտաբում ծառայող զինվորականները այսօր գործերը վերջնապես բաժանեցին՝ շտաբի պետ նշանակվեց երբեմնի թուրքական և այժմ հայկական զինվորական դասընթացների ուսանող փոխտեղակալ Մկրտիչ Մկրյանը, տնտեսական և դատաստանական մասը վերցրեց տեղակալ Գրիգոր Ամիրյանը, իսկ զորաշարժականը մնաց ավագ համհարզ վարատար Մուշեղ Թամրազյանին: Իսկ ավագ գրագրի պաշտոն հանձնվեց շտաբի փորձառու գրագիր Վահան Բիբարյան անունով մի կարճահասակ երիտասարդի, որ ռուսաց բանակումն էլ նույն պաշտոնն էր կատարում: Նա ունի մի բաբերդի Նորիկ զինվոր օգնական, իսկ ես միմիայն զբաղված եմ օրագիր գրելով և ազատ ժամերին երբեմն էլ գրագրություններ եմ անում, որով գործին շատ մեծ օգտակարություն չեմ բերում:

Ստեփան Ծաղիկյանը նույնպես այստեղ է իր ձիավոր հարյուրակով, որի ձիավորների թիվը իջել է մինչև 24-ի, բայց դեռ «ձիավոր հարյուրակ» անունը մնացել է այդ խմբի վրա: Նա ամեն կերպ աշխատում է ձիավորների թիվը հասցնել էլի հարյուրի: Տեսնենք այդ կհաջողվի նրան, թե՛ ոչ: Մինչև օրս մեր զորամասի ճակատում հանգիստ է: Բացի հետախույզների թեթև ընդհարումներից, որ սովորական երեւույթ է դարձել պատերազմի միջոցին:

23 հոկտեմբերի, Ռատինովկա

Մեր եւ թշնամու բռնած դիրքերի եւ ուժերի դասավորումը հետեւյալ պատկերն է ներկայացնում:

Թշնամին բռնում է Դեմուր-Կափե գյուղ-Կայնըխ սար-Կորան-Դաղ Կսարաբա-Ալթան Բուլաղ գյուղ եւ Շաքի սար գիծը մինչեւ Կափար-Թեփե սարի ստորոտը: Նրա ուժերն են մոտավորապես կանոնավոր մի հետեւակ գունդ, 500 ձիավոր, 2 թնդանոթ եւ տեղական անկանոն ուժեր: Մերտենեկի զորամասի պարտականությունն է՝ ապահովել Ղարսի զորամասի աջ թեւը: Մեր ձախ թելում՝ Սամավաթ գյուղում գտնվում է մաներային պահեստի ուժը, իսկ աջ թելում՝ վրացական մասերը Գեոլաբերդ գյուղում: Մեր զորամասի աջ ռազմագիծը պահում է Սմբատի 700 հետեւակ եւ ձիավոր կամավորական զորասյունը, որի պարտականությունն է բռնել Խաս-Քեոյ գյուղ ներառյալ Բիշլիք եւ Մուզալ գյուղերի արեւմտյան բարձունքները: Ձախ ռազմագիծը բռնում է ութերորդ գնդի հրամանատար փոխգնդապետ Բաղդասարյանը, որն ունի չորս գումարտակ, 10 գնդացի, մի ձիավոր խումբ եւ չորս թնդանոթ: Բաղդասարյանին խնդիր է դրված բռնել 1050.60 բարձրությունից անմիջապես հարավ-արեւելք գտնվող Եայլա-Ներասքալ 1112.5 բարձրության Կարա-Թաուխ գյուղը, Չուլլու գյուղ եւ Ալթան-Բուլաղ գիծը ներառյալ, եւ կատարվող անընդհատ հետախուզումներ Դեմուր-Կափեի, Կայնըխ սարի, Կոյքոն Դաղի եւ Կոնդուկսու ու Շաքի գյուղերի ուղղություններով եւ հարմար առիթին ջարդել թշնամուն:

Պահեստի եւ հանգստացող ուժերը գնդապետ Սըրմաքեշյանի ղեկավարությամբ 4 թնդանոթով եւ 35 ձիավորով մնում է թիկունքը:

24 հոկտեմբերի

Այսօր հրամանատարը երկու քուրդ հետախույզ ուղարկեց թշնամու թիկունքը: Երկուսն էլ տեղացի ծերուկներ են: Նրանց ընտանիքը պատանդ է մեզ մոտ, որպեսզի նրանց վրա դրված պարտականությունները ճշտությամբ կատարվեն: Նրանց հանձնվեց «Մուսավաթ» կուսակցության կոչերի մի կապոց եւ թուրքերեն լեզվով գրած մի նամակ քուրդ բեկի, որ այժմ մեր դեմ կռվում է: Հրամանատարը այն միտքն է հայտնում նամակում, որ քուրդ բեկը իր աշիրաթով վերա-

դառնա եւ բնակվի Հայաստան, առանց վախենալու պատժից: Նը-
րանք խաղաղ եւ հանգիստ կարող են ապրել ինչպես ապրում էին
առաջ, քանի դեռ մոլորության մեջ չէին ընկել:

Վերջերս, ամեն մի զորաշարժական տեղեկությունից հետո, նա-
խազգուշացնում են հրամանատարին, որ նա արթուն եւ զգաստ լի-
նի իր ճակատի վրա եւ թշնամական հարձակման դեպքում արժանի
պատասխան տա:

Կատաղի կռիվներ են տեղի ունենում Սուրմալուի շրջանում:
Թշնամին Իգդիրի ճակատից ուզում է պատռել մեր շղթան եւ շարժ-
վել Երեւանի վրա: Նրան հաջողվել է գրավել Իգդիրի շրջանի հա-
մարյա բոլոր գյուղերը: Մերոնք տեղի են տալիս նրա գերազանց ու-
ժերի առաջ: Մեր զորամասերը նույն ճնշման տակ են նաեւ էջ-
միաձնի, Ղարս-Սարիղամիշ ճակատի եւ Կաղզվանի ուղղության
վրա:

27 հոկտեմբերի

Մերտենեկի մեր զորամասը թնդանոթաձգության բռնվեց թշնամու
հետ: Այս ճակատում մինչեւ այսօր սովորական հետախուզություններ
եւ թեթեւ ընդհարումներ էին: Ամսի 26-ին Իգդիրի ճակատում մեր
զորասյունը Դրոյի ղեկավարությամբ ետ է գրավել այն բոլոր գյուղե-
րը, որոնք խլված էին թշնամու կողմից 24-ին: Թուրքերը այստեղ
կատարյալ պարտություն են կրել: Նրանք այժմ ձգտում են շարժվել
Սարդարապատի վրա Ալեքսոլ-Ղարս երկաթուղագիծը ձեռք ձգելու
դիտավորությունում եւ մեր զորքերի կռնակն անցնելու պարզ նկա-
տառումով: Մեր թիկունքն անցնող տաճկական զորամասը ղեկավա-
րում է Խալիլ-Բեյը: Նրանք արդեն բավական առաջանալով գրավել
են Ազատ եւ մի շարք ռազմական նշանակություն ունեցող կետերը:

Մեր հրամանատարությունը մեզ շրջապատող թշնամուն երեւան
է հանել այն ժամանակ, երբ վերջինս հասել է Ալեքսոլ տանող եր-
կաթգծից երեք չորս վերստի վրա: Հանդուգն թշնամու այդ համարձակ
քայլը՝ առաջխաղացությունը կանգնեցնելու համար նրա դեմ ուղարկ-
վել է պահեստի մի պատկառելի ուժ գնդապետ Մազմանյանի հրա-
մանատարությամբ: Վաղը մեր ուժերը շոշափման մեջ կմտնեն մեր
թիկունքը անցնող թշնամու հետ՝ վճռական ջարդ տալով նրան:

Հենց հիմա Ղարսից հեռախոսով հայտնեցին մեզ, որ հաղորդակ-

ցութիւնը Ալեքսանդրի հետ խզված է: Ջարմանալի բան. մի՞թե թշնամին կարողացել է արդէն կտրել երկաթուղագիծը եւ հեռագրաթելերը: Պարզ երեւում է, որ թշնամին ձգտում է Ղարսի-Ալեքսանդրի մեջտեղից կտրել մեր թշնամու¹ հավանական նահանջի ճանապարհը եւ միանալ Ջարուշատի եւ Աղբաբայի մուսուլմանութեան հետ:

28 հոկտեմբերի

Այսօր ցերեկվա ժամը 12-ից սկսած բովանդակ ճակատի վրա կատաղի կռիվներ են: Սամավաթի ուղղությամբ թնդանոթամարտ է, նույնն է եւ մեր ճակատում: Թշնամու շարժումներից պարզվում է, որ նա պատրաստվում է հարձակման դիմելու: Սակայն դեռ որոշ ոչինչ հայտնի չէ, ոչինչ չի կարելի եզրակացնել մինչեւ զորաշարժական տեղեկություն չստանանք: Թնդանոթամարտը դադարեց ցերեկվա ժամը երկուսին, իսկ երեկոյան պաշտոնական հաղորդագրությունը ստացանք 5-ին, որի բովանդակությունը անմխիթարական է: Թշնամին մեզ հանել է մեր դիրքերից Սարիղամիշի, Սամավաթի եւ Անիի ուղղություններով ու սպառնում է Ղարսին: Արդէն ծրագրված է կռիվներ մղել բերդաքաղաքի պարիսպների տակ: Գնդապետ Իշխանյանի գունդը Սամավաթից նահանջել է Պրոխլադնոյե գյուղը, որով մեր դրությունը վտանգվում է:

Մեզ նախազգուշացրին նահանջի պատրաստվելու: Ծիշտ պատասխան կտրվի 8-ին. կմատնանշվի մեր նոր դիրքերը, որ պիտի բռնենք: Շտաբում բոլորս էլ ոտքի վրա ենք՝ սպասողական դրության մեջ: Ժամը 8-ը անց է արդէն, բայց Ղարսից կարգադրություն չունենք: Ահա հրամանատարին կանչեցին հեռախոսի մոտ: Հարեւան սենյակից լսվում է կցկտուր, բայց կարելի խոսակցություն: Ինչպես երեւում է մի քանի խոսքից, այս գիշեր նահանջելու ենք:

Մագրա կայարանի գրավումը չճշտվեց, թեւ կարծում էին, որ Ալեքսանդրի եւ Ղարսի միջեւ կապը կտրվելու պատճառը այդ էր: Այդ ուղղության վրա կտրված մի քանի հեռագրասյուները վերականգնված են, ինչպես նաեւ շինված է երկաթուղագծի քանդված կամուրջը՝ մեր գրահապատի կողմից: Ջրահապատը կապ է պահպանում Ալեքսանդրի եւ Ղարսի միջեւ: Դրությունը ճգնաժամային է, բայց բոլորովին անհուսալի չէ:

¹ Հավանաբար, բառն ավելորդ է (Ս.Հ.):

Այս գիշեր նահանջի հրաման տրվեց: Ցուցմունքներ ստացանք նաեւ մեր բռնելիք դիրքերի մասին: Մինչեւ Օգերո հետ պիտի քաշվենք՝ բռնելով նրանից հյուսիս գտնվող բարձունքները: Շտաբը պիտի տեղափոխվի Մալայա Վարանցովկա եւ Ջլաուզայից Վարանցովկա ճանապարհների հավասար հեռավորության վրա եւ այստեղից հեշտ է դեկավարել թե կռիվները եւ թե կապ պահպանել, եւ թե մատակարարել զորամասերը պարենով եւ ռազմամթերքով: Սմբատի կամավորական զորամասի պարտականությունն է հսկել Աղբաբա-Ջարուշատ տանող ճանապարհները եւ պաշտպանել մեր աջ թելը:

Մեզ համար տխուր գիշեր է, մեր սրտից արյուն է կաթում, եւ առանց թշնամու կողմից ուժեղ ճնշում լինելու Մերտենեկի զորամասը պարտված է առանց մի գնդակ արձակելու. թողել է իր դիրքերը եւ ետ քաշվել 15 վերստ: Ուղիղ 10 օր է, որ այստեղ եմ, բայց ոչ մի գիշեր այսպես լուսնկա եւ պարզ չէ եղել: Լուսինը հավասարապես լուսավորում է մեր նահանջող բանակի եւ առաջ խաղացող թշնամու ճամփան:

Գյուղում կենդանություն է տիրում: Պահեստները հապճեպորեն դատարկվում են, զինվորները արագորեն շարժվում են այս ու այն կողմ: Կենդանություն է տիրում նաեւ շտաբում. լրաբեր ձիավորներ են գալիս ու գնում կարելուր հանձնարարություններով: Հրամանատարը իր շտաբի սպաների հետ պատրաստություններ է տեսնում նահանջելու: Փոխգնդապետ Բաղդասարյանի խումբը դեռ առաջավոր դիրքերումն է: Նա իր գնդով ամենից ուշ պիտի թողնի դիրքերը եւ արիերգարդի դերը պիտի կատարի:

Ձի չլինելու պատճառով ինձ վիճակվեց կառքով նահանջել մեր զորամասի բժիշկ Ավդալյանի հետ, որ բարի, առաքինի, բայց վախկոտի մեկն է: Մուլկանները հրճվում են մեր անակնկալ նահանջի առիթով: Հակառակի պես այս գիշեր պարզ է եւ լուսնկա: Գիշերվա ժամը 3-ին հասանք Օգերո կոչված կայանը, որ իր անունը առնում է իր քով գտնվող լճակով:

Այստեղ իրարանցումը ավելի մեծ է, եւ որքան դեպի ետ ենք գալիս, այնքան խուճապը զգալի է եւ ծանր: Սեպուհին հրամայված է նոր դիրքեր բռնել Օգերոյի բարձունքներում, իսկ շտաբը տեղափոխել Տրոնկի: Կեսօրին հասանք Պրոխլադնոյե գյուղը, ուր քաշված են

մեր գործաժամերը եւ որտեղ գտնվում է գորավար Հովսեփյանի շտաբը:

Այստեղ է եւ 7-րդ քաջարի գունդը, որ իր համարձակ կռիվներով Սամավաթում համարյա կեսն է մնացել: Գնդապետ Իշխանյանը շատ հոգնած դեմք ուներ: Նա միայն մի քանի խոսք փոխանակեց ինձ հետ եւ ապա շարունակեց իր գործերը: Նա 48 ժամ կոպ-կոպի չէր տվել եւ էլի կարիք չէր զգում քնելու: Մեր կառքով Տրոնցկի հասանք, ուր գտանք մեր շտաբը տեղավորված մի մեծ եւ բավական մաքուր տան մեջ (ընդհանրապես մոլոկանները մաքուր են ապրում):

30 հոկտեմբերի

Երկու օր է, որ թնդանոթների որոտը մեզ ջղայնացրել է: Ղարսը դիմադրում է: Իրիկվանից մեր բոլոր դաշտային զորքերը կռվով նահանջել են Բերդը: Լուրեր են հասնում, որ թշնամին կտրել է Մազրայի գիծը, որով ոչ միայն պաշարել է Ղարսի մեր զորքը, այլեւ փակել է մեր գործաժամի նահանջի ճամփան:

Այսօր ցերեկվա ժամը 12-ին թուրքերը խուժել են բերդաքաղաք: Խուժապը մեծ է եղել եւ շատերը չեն կարողացել փախչել: Քաղաքի առումը հանկարծակի է եղել, որով եւ անհնար է եղել դուրս գալու մեր շտաբների ծառայողներին, ժողովրդի մեծ մասին եւ օ ~, խայտառակություն, այնտեղ են մնացել նաեւ Ղարսի ճակատի ընդհանուր շտաբի պետ գնդապետ Վեքիլով, խնամատարության նախարար Բաբայան, զինվորական նախկին նախարար գորավար Արարատյան եւ գորավար Փիրումյան եւ ուրիշ շատ ու շատ զինվորականներ ու հասարակական գործիչներ: Բոլոր որբանոցները նույնությամբ մնացել են ամերիկյան ծածանվող դրոշակի տակ:

Ծրագրված է այսօր երեկոյան ժամը 8-ին դարձյալ նահանջել: Մեր գործաժամին հրամայված է Աղբաբայով անցնել, իսկ գեներալ Հովսեփյանը իր գործաժամով պիտի նահանջի խճուղով դեպի Ալեքսոլ:

Ղարսի առման մասին ճիշտ մանրամասնություններ չկան: Եկողները ահաբեկված տալիս են հակասական տեղեկություններ, բայց մի բան պարզ է, որ այդ պոռնիկ բերդաքաղաքը չի կարողացել դիմանալ նույնիսկ մի քանի ժամ:

Մեր կորուստները հսկայական են. ահագին գերիներ են մնացել, առանձնապես տուժել է հինգերորդ գունդը, որի մեծագույն մասը

ջարդվել է թշնամու կողմից:

Այս գիշեր ժամը 10-ին հասանք Ղարսաչայի այն կամրջի մոտ, որտեղից Ալեքսյուի խճուղին բաժանվում է Աղբաբա տանող ճամփից: Ջինվորները խառնված գաղթողների հոծ բազմությանը, ուզում են փախչել: Բայց չորրորդ Բրիգադայի զինվորա-ուստիկանական առաջապահ վաշտը վարատար Ավետիսյանի ղեկավարությամբ կանգնած է կամրջի մոտ եւ թույլ չի տալիս, որ ամբոխ դարձած զինվորները փախչեն: Այստեղ կատարվում է գտումն: Ջինվորները խումբ-խումբ կանգնած վիճում են մթության մեջ եւ դժգոհ են, որ իրենց ուզում են Աղբաբայով տանել: Բայց հրամայված է այդպես նահանջել եւ այդպես էլ պետք է լինի, որովհետեւ, եթե մի գորասյունը հոծ խլամներով բնակվող Աղբաբայով չանցնի, նրանք կարող են մեր նահանջի ճանապարհները բռնել եւ երկու կրակի մեջ առնել մեր հետնապահ զորամասերը:

Վերջապես, մի քանի ժամ սպասելուց հետո, շարժվեցինք առաջ եւ կես գիշերին ապահով հասանք Օրշանկա մոլոկան մեծ գյուղը, ուր հանգստացանք մենք՝ ձիավորներս, իսկ արոզը կանգ չառնելով առաջ շարժվեց: Մոլոկանները, վախենալով թալանվելուց, իրենց ամբողջ անասունները դուրս են բերել դաշտ: Ճանապարհին հանդիպած կովերն ու եզներն քշում են մեր զինվորները, որպես մսացու, իսկ պատահած ձիերը հեծնում են, չնայած, որ ձիերի առաջին երկու ոտքերը նեղ շղթայով կապված են իրար: Փախչող սրիկա զինվորները, շղթաները բաց անելու գործիք չունենալով, քարերով են կոտրում եւ այնպես բաց անում:

31 հոկտեմբերի, Կիզիլ-Չախչախ

Ապահով կերպով հասանք հայկական այս կեղտոտ, դատարկված եւ մռայլ գյուղը, որ երկաթուղագծին մոտ է: Ցերեկով մենք Կարաուրգանի կիրճով անցնելիս, Բաշքադիկլարի կողմից լսվում էր սարսափելի թնդանոթաձգություն եւ գնդացրային ուժեղ կրակ եւ այնքան մոտիկ, որ թվում էր, թե թշնամին կտրել է մեր եւ մյուս զորամասերի նահանջի ճամփան: Նախքան Կարաուրգանի ձորով անցնելը, որտեղից հոսում է Ղարսաչայը, հարկ եղավ ձիավորներ ուղարկել մեր դիմացի իշխող բլրաշարքը բռնելու: Հետախուզությունը հաջող անցավ, ապա ուղարկվեց հարյուր զինվոր դիրքերը ուժեղացնելու, ո-

րոնց մեջ էի եւ ես: Այստեղ ես հոգեկան մեծ ապրումներ ունեցա, որ չեմ կարող հիմա գրի առնել: Երբ բարձրացանք մեր 15 ձիավորների կողմից բռնված բլրաշարքերը, ականատես եղանք մեր գրահապատ գնացքի եւ մեր փոքրիկ զորամասի կռվին: Բաշքատիկլար կայարանում թշնամին խոշոր ուժերով ճգնում էր պատռել մերոնց շղթան եւ հարձակվել մեզ վրա, բայց նրա կատաղի հարձակումները ետ էին մղվում գրահապատի կողմից: Վերջում թշնամուն հաջողվեց գրավել կայարանը, բայց հենց որ գրահապատը հասավ նրանց, դուրս շրպըրտեց այնտեղից, եւ թշնամին սկսեց նահանջել: Կռիվը տեւեց մինչեւ մութն ընկնելը, երբ Սեպուհի զորամասն ու աբոզը հաջողութեամբ դուրս եկան Աղբաբայի դաշտով:

Տեխի եւ խճուղու անկանոնության պատճառով, թեւեւ բավական ռազմամթերք թափեցինք, բայց մարդկային կորուստներ քիչ եղան: Այս գիշեր հրաման ստացվեց զորավար Սիլիկյանից, որ մեր զորամասով անցնենք Փիրվալի, Կիզիլ-Չախչախի ճակատը հանձնելով զորավար Հովսեփյանի պաշտպանության:

Դասալքությունը սարսափելի չափերի է հասնում: Գիշերները զինվորները հարյուրներով են փախչում: Զորքի բարոյական կորովը բավականին ընկած է. զորավարներից սկսած մինչեւ հասարակ զինվորը ոչ միայն դիմադրելու, առաջխաղալու հույս չունեն, այլեւ հավատացած են, որ այլեւս ամեն բան վերջացել է: Բաբելոնյան խառնակություն է տիրում: Մեր բանակը չի կռվում եւ օր առաջ շտապում է տուն հասնել, որպեսզի թշնամուն չպատահի:

2 նոյեմբերի, Փիրվալի

Երեկ երեկոյան հասանք Փիրվալի, որ գտնվում է Ղարսաչայի փին: Այս գյուղը քանդված է դեռ 1918 թվին, նույն այս թուրքերի ձեռքով: Սակայն երկու տարվա ընթացքում հայ շինականը կարողացել է վերաշինել իր նախկին քանդված օջախը: Գյուղի քառորդ մասըն է միայն բնակված, այն էլ այս անգամ ավերվեց: Բնակչությունը վաղուց փախել է. տներում միայն անտեր կատուներն են ապրում՝ կծկված սառը թոնրի վրա: Առհասարակ հայկական ոչ մի գյուղի չըհանդիպեցինք, որի ժողովուրդը դեռ մնացած լիներ:

Թեւեւ կարծում էինք, որ այս տարի մեր ժողովուրդը կարող է դարձյալ սոված մնալ, բայց երեւում է, որ ամեն տուն ունեցել է իր

տարվա պաշարը: Գյուղերում հարյուրավոր փթերով թափված են գարի ու ցորեն: Խեղճերը նույնիսկ չեն վերցրել իրենց անհրաժեշտ իրերը: Թշվառ հայ ժողովուրդ, մինչեւ ե՞րբ ոտնակոխ պիտի լինես:

Սեպուհը այժմ նշանակված է Ղարսի եւ Ալեքսպոլի ընդհանուր ռեզերվի հրամանատար: Երեկ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը իր մի քանի սպաներով եւ ձիավորներով եկել էր Կիզիլ-Չախչախ կայարանը, որտեղից ժամանեց Փիրվալի՝ Սեպուհի մոտ: Նրա հետ եկել էին նաեւ պառլամենտի անդամներ Արշակ Հովաննիսյանը եւ Ենոք Միրաքյանը: Զորական նախարարը մի քանի ժամ տեսակցություն ունեցավ Սեպուհի հետ եւ հետաքրքրվեց զորքի բարոյական կորովի եւ ռազմունակության մասին: Հրամանատարը մանրամասն նկարագրեց մեր կռվել չցանկացող զորքի բարոյալքման մասին եւ կանգ առավ վերին հրամանատարության եւ սպայության ապիկարության վրա: Նախարարը ընկճված էր եւ քիչ էր խոսում: Հրամանատարի կարճ զեկուցումից ոչինչ լավ բան չէր կարելի եզրակացնել: Չմոռանամ հիշատակել, որ Սեպուհը երկու դասալիքի անձամբ գնդակահարեց, որոնցից մեկը մեռավ, իսկ երկրորդը դարձյալ ողջ մնաց շնորհիվ այն բանի, որ երեք անգամ Սեպուհը կրակեց եւ երեք անգամ էլ կրակ չբացվեց մաուզերից:

Երբ մութը ընկավ, նախարարը մեկնեց Ալեքսպոլ, վերջին անգամ ասելով. «ոչինչ, ես հույս ունեմ, որ ամեն բան լավ կանցնի, այս բոլորից հետո մի լավ բան պիտի տեսնենք»:

Ինչ ուզում է թող ասի ռազմական նախարարը, դրությունը չափազանց ծանր է եւ անհուսալի: Զորքը եւ ժողովուրդը քարավան կազմած քաշվում են դեպի Երեւան, Սանահին: Չգիտեմ ու՞ր է գընում մեր զորքը, մինչեւ որտեղ. փախչելու տեղ չունի, իսկ թշնամին երես առած առաջանում է:

4 նոյեմբերի

Այսօր հրաման ստացանք ամբողջ ռեզերվով անցնելու Վարդանլու գյուղը, այսինքն մեր աջ թեւը, որտեղից թշնամին ուզում է գրավել Ալեքսպոլը եւ շրջապատել մեր զորքը: Երեկոյան ժամը 4-ին դուրս եկանք Փիրվալուից եւ նույն օրը երեկոյան 6-ին հասանք Ուիվնիս գյուղը, ուր կանգնած էր Հովսեփյանի զորամասը: Հովսեփյանը մի թեթեւ զորք ուներ Կիզիլ-Չախչախի ուղղությամբ. իր շտաբը տեղա-

վորված էր վազոնում, ուր Սեպուիը տեսնվեց նրա հետ: Ճակատից վատ լուրեր են հասնում: Ջորջը մութը ընկնելուն պես տասնյակներով թողնում է իր դիրքերը եւ փախչում Ալեքսոլ: Եկան եւ Սմբատի ձիավորները ինքնակամ կերպով:

Տեր Աստված, փախչում է եւ ձիավոր, եւ հետեւակ, եւ թնդանոթաձիգ. մեծ, եւ փոքր, բոլորն ալ փախչում են: Սրիկաներ:

Ուիվնիսում մի փոքր հանգստանալուց հետո շարժվեցինք դեպի Վարդանլու, ուր առաջուց գնացել էր մեր հետեւակ ռեզերվը եւ 4 թնդանոթ:

5 նոյեմբերի

Առավոտյան ժամը 10-ին հասանք Վարդանլու, ուր թշնամին գյուղում չէր՝ հակառակ մեր ենթադրության: Նա դիրք էր բռնել Ղմիլի ուղղությամբ Աղբաբայի լեռնաշղթան կռնակ ունենալով, մենք դաշտում էինք եւ աննպաստ դիրքերում: Հրամանատարը գյուղ հասնելով, առաջին գործը եղավ ձիավոր հետախույզներ ուղարկել հակառակորդի ճիշտ դասավորումը, նպատակները եւ շարժումները երեւան հանելու համար: Մեր այնտեղ ժամանելուց երկու ժամ հետո ուղարկված ձիավոր հետախույզները ճակատից հրացանաձգության բռնվեցին թշնամու հետ եւ ետ փախան անամոթաբար: Հրամանատարը իսկույն կարգադրեց, որ գյուղում եղած բոլոր ուժերը դուրս գան առաջավոր դիրքերը փոխգնդապետ Բաղդասարյանի գլխավորությամբ, որը եւ կատարվեց:

Ոչ մի տեղ թշնամուն լուրջ դիմադրություն ցույց չտվող եւ հակառակորդի առաջին իսկ գնդակից փախչող հայ զինվորը նորից սկսեց ալեկոծվել եւ ետ նայել, բայց հրամանատար Սեպուիի համբավը եւ նրա ներկայությունը նրանց ներշնչում էր դիմադրական ուժ եւ անվախություն: Ջորջը կանգնած էր իր դիրքերում ու սպասում նոր կարգադրության՝ թշնամու հարձակմանը դիմագրավելու: Մարտկոցը, որ ծածկված էր Վարդանլու գյուղի վեր բլրի ետեւը, նույնպես հրաման ստացավ կազմ ու պատրաստ լինելու: Սեպուիը իր շտաբի սպաներով եւ մի քանի ձիավորներով շտապեց մարտկոցի մոտ, որն արդեն հեռադիտակով հետեւում էր թշնամու շարժումներին:

Այդտեղից պարզ երեւում էր, թե ինչպես թշնամու չորս կանոնավոր զորասյուններ մեկը մյուսի ետեւից առաջանում էին: Կռիվը ըս-

կըսված էր արդեն, թշնամու կողմից մեր առաջավոր դիրքերի մոտ հանկարծ սկսեց գործել երկու գնդացի: Սեպուիը հրաման տվեց մարտկոցին մասնակցել կռվին: Կյանքումս առաջին անգամ ականատես եղա, թե ինչպես հինգ վերստ ճակատ կազմող տարածության վրա իրար են խառնված հրացանային, գնդացրային եւ թնդանոթային համազարկերը: Կռվի տաք ժամանակ, ըստ թշնամու սովորության, հանկարծ մոտ երկու հարյուր սուարիներ Ղմլի գյուղի կողմից երեւացին դեպի Ալեքսոլ տանող սարերի լանջին՝ մեր ծայրագույն աջ թեւի վրա: Առանց շփոթվելու եւ հանկարծակիի գալու Սեպուիը կարգադրեց իր Բրիգադայի ձիավոր հարյուրակի պետ Ստեփան Ծաղիկյանին, որ նա հարյուրակի մնացած 15 ձիավորներով հարձակվի թշնամու վրա եւ զբաղեցնի նրան եւ եթե հնարավոր է ետ շարտի նրան՝ ապահովելով մեր թիկունքը: Ծաղիկյանը իր հետ վերցրեց 8-րդ գնդի մի տաս ձիավորների՝ վանեցի Արշակ անունով մի երիտասարդի զլխավորությամբ, որ հետախուզության ժամանակ կրակի բռնվեց թշնամու գնդացիներից եւ ետ քաշվեց: Կես ժամից հետո Ծաղիկյանի մի բուռն քաջերը հասան սուարիների բռնած սարալանջերին եւ կռվի մտան: Մեր լեռնային երկու թնդանոթները ուղղված էին թշնամու հետեւակի վրա, իսկ մյուս երկուսը՝ սուարիների վրա: Կռիվը ավելի ու ավելի տարածվում էր ու կատաղի բնույթ կրում: Պարզ էր, որ թշնամու ուժը գերազանց էր, դրա համար էլ մեր կենտրոնը սկսեց ետ քաշվել, որ կարող էր վճռել ամբողջ կռվի բախտը ի վնաս մեզ: Հրամանատարը իսկույն ձի նստեց եւ շտապեց այնտեղ. դրությունը վերականգնվեց: Մեր թնդանոթները լավ էին խըփում. այդ երեւաց նրանից, որ թշնամու գնդացիներին լռեցրին միաժամանակ: Ապա նրանք իրենց նոր եւ ապահով տեղեր գրավելով էլի սկսեցին գնդակոծել մեր առաջին շարքերը:

Ծաղիկյանից լուր չկար, միայն հեռադիտակով նկատվում էր, որ նա իր ձիավորներով խառնվեց թշնամուն, որի հետեւանքով մեր մի քանի ռումբեր պայթել էին հենց նրանց մեջ՝ առանց վնասելու: Ժամ ու կես կռվից հետո մեկ էլ էն տեսանք, որ Ծաղիկյանի երկու ձիավորներ մեջտեղ շարած մի ուրիշ ձիավորի, բերին մարտկոցի տեղը, ուր գործում էր դաշտային շտաբը:

Ձիավորը Աղբաբայի մի թուրք էր կարճահասակ, շեկ մազերով, երկար փափախով եւ տեղական տարագով:

Հրամանատարի այն հարցին, թե որքա՞ն են թշնամու ուժերը եւ

ինչպես են դասավորված նրանք, սա ժխտեց եւ ասաց, որ թշնամին բաղկացած է ընդամենը մի քանի տասնյակ ձիավորներից, իսկ հետեւակ կանոնավոր ասկյար բոլորովին չկա: Թուրքի հայրենասիրական գաղտնապահությունը ակներեւ էր: Նրան փաղաքշեցին, կյանքը պարգեւելու խոստում տվին, ոչ մի տեղեկություն չտվեց: Սպառնաց հրամանատարը, սպառնացին մյուս սպաները, բայց թուրքը դարձյալ անդրդվելի մնաց: Նա չափազանց վախից ժպտում էր խելագարի նման եւ ուրախ էր մանկան պես: Երբ բոլորս թողինք նրանով հետաքրքրվելն ու հարցաքննելը, նա մի քիչ սիրտ առավ, իսկ երբ նրան հանձնեցին մի զինվորի հսկողության, նա զգաց այն սարսափելիությունը եւ լրջացավ:

Նա անօգուտ տեղ սկսեց խնդրել, որ խնայվի իրեն, որովհետեւ ընտանիքի տեր է եւ երեխաներ ունի, որոնք որբ կմնան: Կռիվը դադարեց. թշնամին տեղի տվեց մեր համառ դիմադրության, շնորհիվ միմիայն Ստեփանի հերոսական քաջագործության: Մենք ունեինք մի քանի թեթեւ վիրավորներ, իսկ թշնամու կորուստը անհայտ մընաց: Այսքանը պարզ էր, որ այդ օրը երեկոյան դեմ, Վարդանլու գյուղի ավերակներից մեկում, թշնամու կողմից մի կյանք միայն խավարեց, որը դժբախտություն ուներ մեր ձեռքն ընկնելու: Եվ քանի քանիսը մեզանից թշնամու ձեռքով ընկել էին այդ ամբողջ ողբերգության եւ դժոխալի նահանջի ճանապարհին:

Օրագիրն ընդհատվում է:

Զորավար Սեպուհ

Համո
Օհանյանի

Ռուբեն Տեր-
Մինասեան

Ավետիս Ահարոնեան

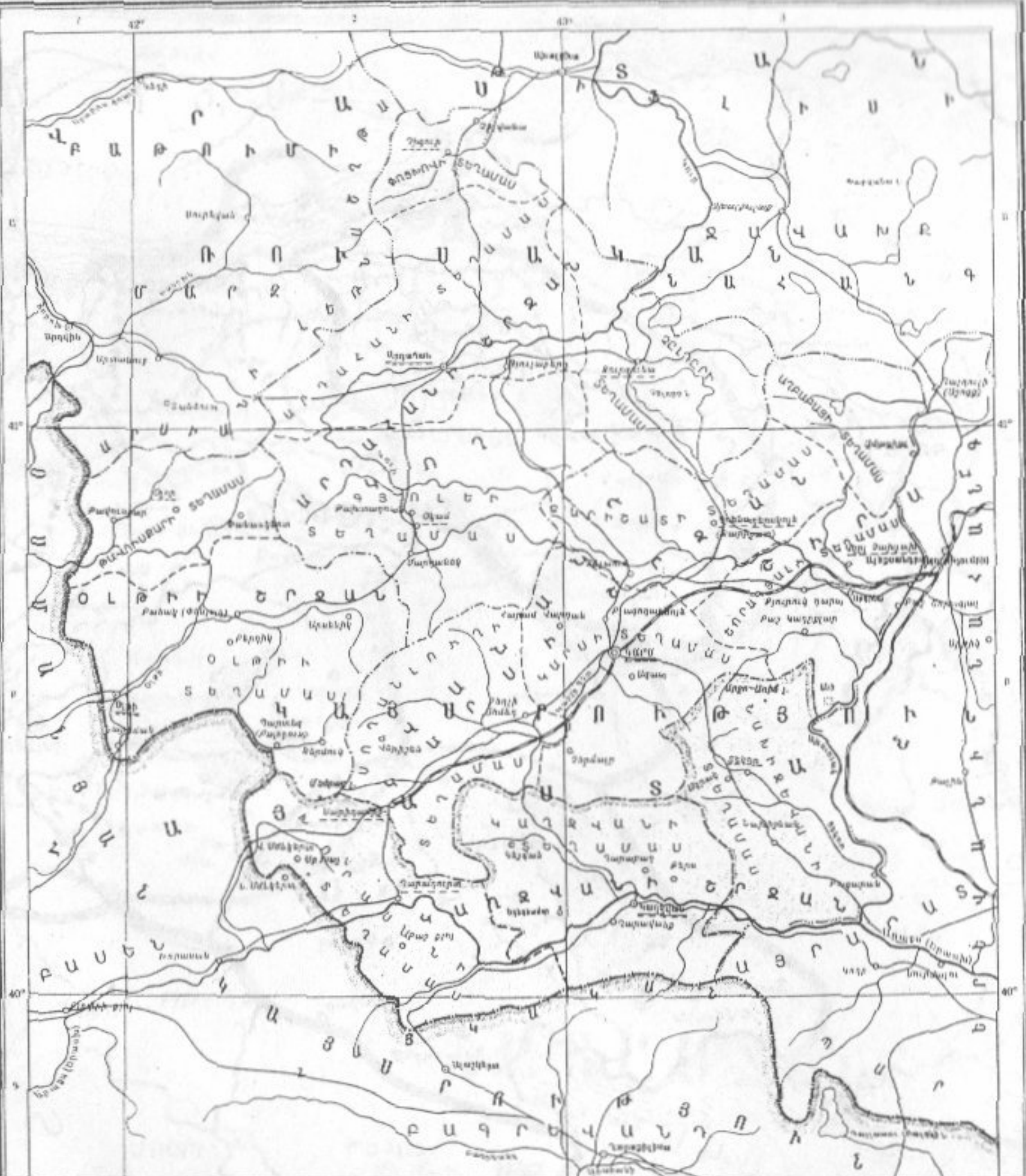
Լեւոն Շամբ

Դրո

Գեներալ
Նազարբեկով

ՍԵՆՏԱՆՆԵՐ			
	Պետությունների սահմաններ 1914 թ.		ԿԱՐՍ
	Ռուսական կայսրության նահանգների և մարզերի		Չիք
	Կարսի մարզի շրջանների		ՎԱԿԿԷՆ
	Ուսթիկանազան տեղամասերի		Նախա
	Մարզի կենտրոնը		Երկաթուղիներ
	Երջանների կենտրոններ		Ճանապարհներ
	Ուսթիկանազան տեղամասերի կենտրոններ		

ԿԱՆԱՆԴ Պատմական զգալուներ

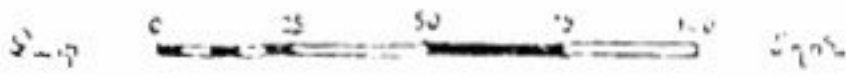

Քարտից կազմվել է Ճեպարյանի է 1979 թ. օգոստոսին
Ստամբուլի է տպագրության 20.XI.1979

ՉԱՅԱՍՏԱՆ

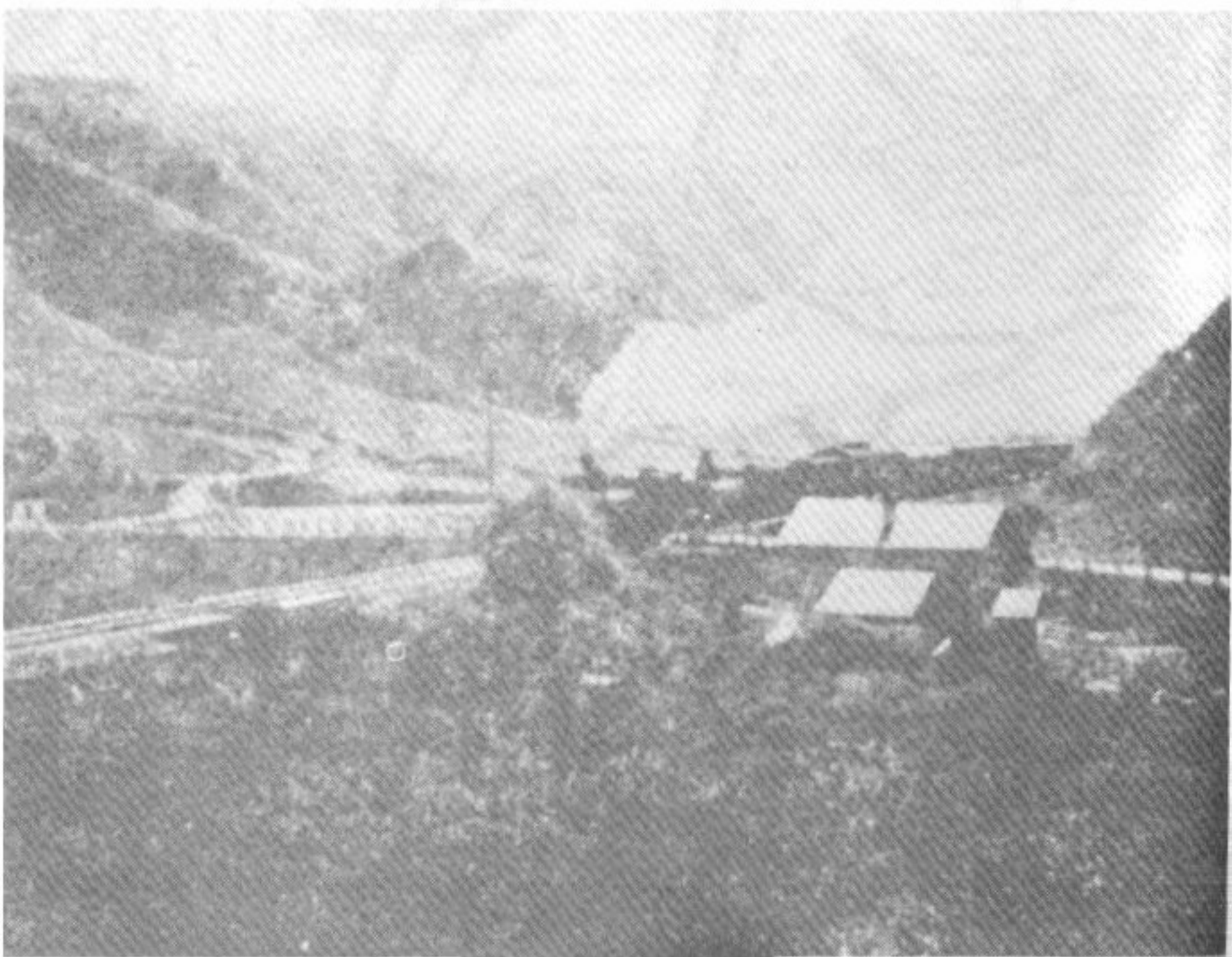
(ԲՈՒՈՐ ՍԵՉՄԱՆՆԵՐՈՎ)

- ՆՆՆՆՆՆՆՆ
- Ծովի եղ Չայասան-Միայն, Գուրբանգիանի կողմը Չայասան վանքի մոտ
 - Բնակավայրերի սահմանները
 - ~~~~~ Զանգեզուրյան սահմանը
 - - - - Զանգեզուրյան շրջանի սահմանը 1980 թ.
 - Երկաթուղի

Կարսի բերդը

Երկաթուղին Լոռիում

Համազասպ

Զոր. Սիլկեան

Զոր. Բ. Արարատեան

Արշակ
Գիւլանդանեան

Արշակ
Զամալեան

Գրիգոր Ամիրեան

Գնդ. Մազմանեան

Զօր. Հովսեփեան

Փոխգնդ. Տ.Բաղդասարեան

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆՐԻ ՑԱՆԿ

Աբխազիա	38	Բաշքադիկլար	108, 109
Ագարակ	89	Բարդուս լեռ	81, 83
Ագիարա	83	Բասարգեչար	87
Ագունդիր	32, 83	Բարխուվկա, գյուղ	65
Ադրբեջան		Բաքու	43, 67, 72, 80
Ազատ	104	Բեգլի-Ահմեդ, գյուղ	83, 84, 93
Ալեքսանդրապոլ	20, 60, 74, 79, 86, 87, 92, 95, 97, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112	Բեգիտ	83
Ալթան Բուլաղ, գյուղ	103	Բեկկեյ	32
Ալիպ թափա	70	Բեյուք-Վեդի	15, 22, 54, 56, 74
Ահմեդյուրդ	67	Բեռնա	83
Աղասի Բեկլու	54	Բերաջլի, գյուղ	33
Աղբարա	94, 95, 105-109, 111, 112	Բիշլիք, գյուղ	103
Աղստաֆա	38, 47, 66	Բոշ-Բարան լեռ	54
Ամերիկա	31, 89	Բուդդա թափա	70
Անատոլիա	60	Բուրանա	45
Անգեղակոթ	65, 69		
Անգելաոտ	67	Գայլի-Դրունք	56, 57
Անգլիա	62, 63, 98	Գանձակ	47, 48, 49
Անի	105	Գեղամա լիճ	76
Աչասու	44	Գերմանիա	41
Ասիա	52	Գյաղուկ	70
Արարատ	16, 57, 76	Գյուլ-Բինտ	41
Արաքս	54, 57, 64	Գորիս	61, 69, 71
Արանլուխ	22	Գուլաբերդ, գյուղ	103
Արմուտչի	29	Գուղ, գյուղ	60
Արփա	70	Գուտաուտա	21
Աքսիբաբայի ձոր	79, 88		
		Դաշ թափա	70
Բազարչայ, գյուղ	65	Դաշկայա	83
Բազարտուն	83	Դարալագյազ	71
Բաթումի	13, 15, 63	Դավալու	56
Բալկաններ	89	Դեմուր	103
Բայազետ	57	Դիլիջան	
		Դիտիվանք	43
		Դորտ-Քիլիսի	32

Եայլա	103		77-79, 84, 89, 104
Ելենովկա	75	Իջեան նաեւ Բարվան- սարա	
Եվլախ	50		
Եվրոպա	33, 52, 57, 63, 76, 92	Լալա քենդ	41, 43, 46
Երեւան	11, 14-16, 21, 66, 69, 71, 73, 74, 75, 77, 79, 80, 82, 84, 99, 104, 110	Լեհաստան	
Եօլ-Քեղմազ, գյուղ	89	Խաս-քեոյ, գյուղ	103
		Խունզուրկատ, գետ	
Զանգեզուր	12, 16, 48, 49, 51, 53, 59, 61, 62, 64, 67, 68, 71, 72, 75, 77, 78	Կաղզվան	48, 83, 93, 104
		Կայնըխ, սար	103
Զանգիբասար	14-16, 20-22, 27, 29-31, 54, 56, 85	Կարա-Թաուխ	103
		Կարախտամազ	83
Զարուշատ	89, 94, 95, 105, 106	Կարաուլչի	41, 42
		Կարաուրգան, գյուղ	83, 93, 108
Զիարեթ	83	Կարմիր քար	43
Զիմովկա	42, 43	Կափախ թեփե, սար	103
		Կափե գյուղ	103
Էան թափա	70	Կեյնախ գշլուխ	49
Էլիպ թափա	70	Կիզիլ-Չախչախ	108-110
Էջմիածին	104	Կիլիկիա	74
Էրզերում	56	Կլիշքենդ	47
Էրիմ թափա	67	Կոզնա-գշլուխ	49
		Կողբ	14-16, 22, 57, 64, 79, 80, 85, 90
Թաթլու, գյուղ	44, 47	Կոյքուն-Դաղ	103
Թավրիզ	52, 62	Կոնդուկսու	103
Թարսա-չայ, կա- մուրջ	35, 38, 39	Կոսոբ	82
Թաուզ-կալա (Բերդ)	39, 41, 47	Կովկաս	17
Թիֆլիս	12, 13, 59, 66, 72, 88, 99	Կոտիքենդ	45
		Կոշավա	83
Թուրքիա նաեւ Տաճ- կաստան		Կորան դաղ	103
Իգդիր	11-13, 30, 57, 74,	Կսարաբա	103
		Կուլալի	41
		Կուլու սար	32
		Կուր	38
		Հախում	49
		Հայաստան	

Ղազախ	34-43, 45, 47-49, 51, 57-60, 63, 67, 73, 80, 85, 87	Յայլա-Ներսարազ, բարձունք	103
Ղամարլու	54	Նախիջեան	56, 57, 61, 66, 68, 71, 72, 76
Ղարաբաղ	12, 42, 43, 48, 49, 51, 53, 54, 56, 59, 61, 62, 64, 72, 75, 77, 84, 94	Նաուր	44
Ղարաղայլե, ձոր	14, 85	Նովո-Սելիմ	83, 86
Ղարա-Ղայա, լեռ		Նոր Բայազետ	57, 75
Սիսիան	68	Շամշադին	30, 34, 35, 37- 42, 44, 45, 47-51, 57, 58, 60, 63, 67, 83, 85, 87, 90
Ղարա-Ղայա	41, 42, 44	Շայթախտ	62, 72
Ղար-Ղայլու	35	Շարուր-Նախիջեան	22, 48, 51, 60, 62, 63, 66, 67, 69, 72, 85
Ղարաղուրտ	83	Շաքի, սար	103
Ղարա-Չար	33	Շաքի, գյուղ	103
Ղարաքիլիսե	20, 23, 30, 74, 82, 83, 90	Շիրոքո, լեռ	82
Ղարաքիլիսե (Սի- սիան)	68	Շուշի	48
Ղարս	32, 69, 75, 83- 87, 90, 92-95, 98, 99, 103-107, 110	Չախմախլու	47
Ղարսա չայ	35, 105, 108, 109, 111	Չեմբարտակ	83
Ղմիլի գյուղ	112	Չինչին	43
Մազրա, կայարան	105, 107	Չորաթան	44
Մալայա-Վարանցով- կա, գյուղ	106	Չուլլու, գյուղ	103
Մակու	64	Չումուրլու, լեռ	83
Մանքենդ	70	Պարսկաստան	52, 62
Մասիս	78	Պոյլի կամուրջ	59
Միխայլովկա	87	Պիսլինա կայարան	83
Մերտենեկ	32, 83,	Պուսքար	83
Մոսկվա	18, 51, 52, 66, 76	Պրոխլադնոյե	100, 105, 106
Մուզալ	103	Ջիլ	63, 64
Մուշ	55	Ջլաուզա	106
Մուրզուզ	41	Ջուլֆա	22, 52, 57, 62, 64, 71, 72, 106

Ռատինոպկա	89, 100, 101, 103	Տաճկաստան	
Ռուսաստան		Տրապիզոն	89
Ռեւազլու	41	Տրոցկի	107
Սաթըլմըղ, սար	80	Ուզունթալա	20, 21
Սաղանլուխ, լեռնա- շղթա	83	Ուզթայ	70
Սամավաթ	103, 105, 107	Ուվնիս, գյուղ	110, 111
Սանահին	88, 110	Ուլուխանլու	20
Սան-Ռեմո	34	Փանշուրեթ լեռ- նանցք	32
Սասուն	55	Փենեակ	82
Սարամ-Սախլու	41, 43	Փիրսաղ	89
Սարդարապատ	104	Փիրվալի	109, 110
Սարիղամիշ	64, 75, 81-83, 89, 92, 104, 105	Փոթի	15
Սիսիան	65		
Սլաբոդիս	24	Քոթանլի Կերին եւ Ներքին	83
Սոքատլու	89	Քսալֆալու	89
Սուլո	83		
Սուխումի	21		
Սուրմալու	15, 89, 104	Օգերո, գյուղ , Օլթի	106 14-16, 22, 32, 48, 58, 63, 80, 81
Սեւ ծով	12, 15		
Սեւ քար գյուղ	39, 40, 44, 47	Օձաքար	43, 45
Սեւանա վանք	76	Օրշանկա	108
Վարանցովկա	106	Ֆավախ-թունիս լեռ	50
Վարդանլու, գյուղ	110, 111, 113	Ֆիուլբենդ	29
Վերիշան գյուղ	83		
Վերսալ	34		
Վրաստան	12, 13, 21, 30, 38, 51, 64		

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբգար, կամավորական խմբի պետ	83	տից Նախարար	86, 87
Ազիզյան	30	Գրիգորյան-Հովհաննիսյան Սողոմոն,	
Ալեքսանյան, փոխգնդապետ	54	Ադրբեջանի չեկայի պետ	61
Ահարոնյան, փոխգնդապետ	87	Դեմչենկո	29, 41
Ամիրյան Գրիգոր	12, 23, 30, 38, 42, 79, 82, 100, 102	Դովլաթյան	73
Ավդալյան, բժիշկ	106	Դրո	53, 54, 64-69, 71, 72, 89, 104
Ավագյան Ներսես, պառլամենտի անդամ	28	Էֆենասե	49
Ավետիսյան	82, 108	Թամրազյան Մուշեղ (Թանատոս), համհարզ	40-42, 46, 66, 74-77, 79, 82, 84, 87, 90, 91, 93, 100, 102
Արարատյան, զինվորական նախկին նախարար	107	Թարխանով	71
Արշակ, վանեցի	112	Թոթոյան	82
Արտուշ-խան	84	Թորոսյան	73
Բաբալյան, խնամատարության նախարար	72, 86, 107	Իշխանյան, գնդապետ	28, 38, 39, 41, 43, 45, 46, 92, 105, 107
Բաղդասարյան, փոխգնդապետ	103, 106, 111	Լեզրան, Ռուսաստանի ներկայացուցիչ	91, 92
Բեկզադյան, Թիֆլիսում ներկայացուցիչ	59	Լենին Վ. Ի.	51
Բեկ (Բեյ) Մամիկոնյան, գեներալ	29, 30	Լեոն Բեկ	39
Բերբերյան Անանիա	38, 44, 47	Խալիլ Բեյ	23, 25, 64, 65, 104
Բիբարյան Վահան, շտաբի գրագիր	102	Խանկալամով, գեներալ	15, 16, 20, 22, 74, 82, 87, 90
Գամառ-Քաթիպա	76		
Գյուլխանդանյան			
Աբրահամ, ելեմը-			

Խաչատրյան, գնդապետ	28, 39, 41, 44, 46, 47, 49, 80, 82, 87	Ղասանբաշյան, գընդապետ	54
Խուդաբաշյան, գընդապետ	79	Մազմանյան, գընդապետ	104
Ծաղիկյան Ստեփան	15, 16, 18, 19, 20, 22-25, 27, 29, 38, 40, 42, 79, 100, 102, 112	Մանեւ, գնդապետ	38, 41, 42, 47, 50, 67, 87
Ծատուրյան Վասիլի	50	Մարտիրոսյան Թամարա, հերոսուհի	39, 44
Կատունյան Պետո, կարնետ	12, 13	Մարքս Կ.	52
Կարա Բեքիր	32	Միրաքյան Ենոք, պառլամենտի անդամ	110
Կարելով, գնդապետ	24	Մկրյան Մկրտիչ	102
Կլիչ, կապիտան, թնդանոթաձիգ, Սարդարապատի հերոսներից	16, 17	Մնացականյան, գընդապետ	30, 44, 47
Կիրով Ս. Մ.	59	Մուրատ, կապիտան	29
Հակոբյան, գնդապետ	29, 41, 59, 68	Մուրադ-Ռան	83
Հովհաննիսյան Արշակ, պառլամենտի անդամ	14-16, 18, 20-23, 28, 30, 65, 110	Մեթյան	
Հովհաննիսյան Աշոտ, Լեզրանի անձնական քարտուղար	91, 92	Նազարբեկյան, գեներալ լեյտենանտ, ընդհանուր հրամանատար, Սպարապետ	27, 28, 31, 70, 76, 90, 99, 100
Հովսեփյան, գեներալ	32, 93, 97, 107, 109, 110	Նալբանդյան Մ.	76
Հուսեյնով	91	Նժդեհ	64
Ղազարյան Գ., լուսավորության նախարար	86	Նորիկ, գրագիր գինվոր	102
		Շահմազյան, գնդապետ	84
		Շանթ Լեւոն	51, 72, 76
		Շուկին	68
		Չիլինգարյան, շտաբի պետ	93
		Պալյան, փոխգնդապետ, շտաբի պետ	29, 66, 79, 82

Պապոյան Խոսրով, պառլամենտի ան- դամ	27	Վրանգել Վրացյան, երկրա- գործության նախա- րար	88 86
Ջամալյան, ճանա- պարհների եւ հա- ղորդակցության նախարար Ջորջ Լոյդ	72, 77, 86, 88 63	Տեր-Մինասյան Ռու- բեն, գորական նա- խարար	18, 55, 77, 99, 110
Սեպուհ Սըրմաքեշյան, գըն- դապետ	103	Տեր-Սարգսյան, փոխ- գնդապետ	47
Սիլիկով (Սիլիկյան) գեներալ լեյտենանտ	64, 84, 94, 95, 96, 99, 109	Րաֆֆի	76
Սոսի, գինվոր	38, 39	Փիլոս Փիրումյան	83 93, 97, 107
Վասիլենկո	68	Քամիլ փաշա	18
Վելիկանով	49	Քեմալ Մուստաֆա	51, 60, 85, 89
Վեքիլով, գնդապետ, ընդհանուր շտաբի պետ	16, 27, 29, 38, 79, 84, 107	Օհաննիսյան	82
Վիլսոն Հ.	30	Օհանջանյան Համո, վարչապետ, նախա- րարապետ	23, 77, 87, 95, 96

**«ԱԶԱՏ, ԱՆԿԱԽ ԵՒ ՄԻԱՑՅԱԼ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ»**

Ստորագրված է տպագրության 9.04.94թ.:

Չափսը՝ 60x84 1/16: Տպագրության եղանակը՝ օֆսետ:

Տպագրական 8,5 մամուլ = 7,9 պայմանական մամուլի:

Պատվեր՝ 131: Տպաքանակ՝ 10000 օրինակ:

«Միքայել Վարանդյան» հ/տ հայ-կանադական
համատեղ ՍՊ ընկերություն
Երևան, Շոպրոնի փողոց, թիվ 21

Սարգիս Նարոթյունյանը ծնվել է Վրաստանի Ախլցխա քաղաքում: Գերազանցությամբ ավարտելով Երեւանի համալսարանի պատմութեան ֆակուլտետը մեկնել է հայրենի քաղաք, հինգ տարի աշխատել որպէս ուսուցիչ, վարել ազգային բնույթի գրական-հասարակական բուն գործունեություն: Չեանդուրծելով իշխանությունների հայախաղած քաղաքականությունը վերադարձել է Երեւան, աշխատել Պետերբուրգում որպէս խմբագիր, ապա՝ Մանկավարժական ինստիտուտի սոսիոլոգիայի վարիչ, միաժամանակ ռեալիզմով համալսարանի սոսիոլոգիայում: 1970-ին պաշտպանել է թեկնածուական թեզը: 1966 թ-ից փոխատիայություն է դասավանդում համալսարանում: 1962 թ. ազգային բնույթի գրականությունը տարածելու համար հետապնդվել է ԿԳԲ-ի կողմից: 1963 թ. հայտնաբերել է սույն օրագիրը, աշխատել ձեռագրի վերձանման վրա, պատրաստել հրատարակման: 1974 թ. ԿԳԲ-ի ցուցմունքով համալսարանի կուսդեկաֆարտությունը Գիտխորհրդում նրան հետեւյալ մեղադրանքն է հարուցում. «Երբ ուսումնասիրում ենք քաղաքական սխալներ թույլ տված կամ աղանդավորական շարժմանը հարող ուսանողների շրջապատը եւ իմանում, թե որ դասախոսն է ավելի շատ շփվում նրանց հետ, զարմանում ենք, որ բոլոր թելերը տանում են դեպի Սարգիս Նարոթյունյանը: Կարծում ենք, որ նման մարդկանց անկայությունը համալսարանում անհանդուրժելի է:

Մենք չենք կարող թույլ տալ, որ նրանք այլատերեն մեր երիտասարդությունը, թունավորեն նրանց հողին ազգայնական տրամադրություններով...»: Սույն թվականին ռեկտորատը նրան զրկում է դասախոսելու իրավունքից, ապա հեռացնում համալսարանից: 1977 թ. նրան թույլատրվում է միայն ֆակուլտատիվ առարկաներ դասավանդել Պոլիտեխնիկ ինստիտուտում: Այժմ աշխատում է Ճարտարապետա-շինարարական ինստիտուտում եւ Ճարտարագիտական համալսարանում: Նեղինակ է չորս մենագրություն եւ շուրջ 100 հոդվածների: Մինչ Նաչաւաւանի մամուլը լուծյամբ էր անցել այդ հրապարակումների կողքով, ՆՅԴ-ի «Նայրենիք», «Ազգակ» պարբերականները ծափալուն հողվածներով ժամանակին ներկայացրել են այդ աշխատությունները ուղարկություն հրավիրելով ենթատեքստերի վրա: